مهراڻ

ٽماهي

آڪٽوبر،
نومبر ۽
ڊسمبر
1978ع

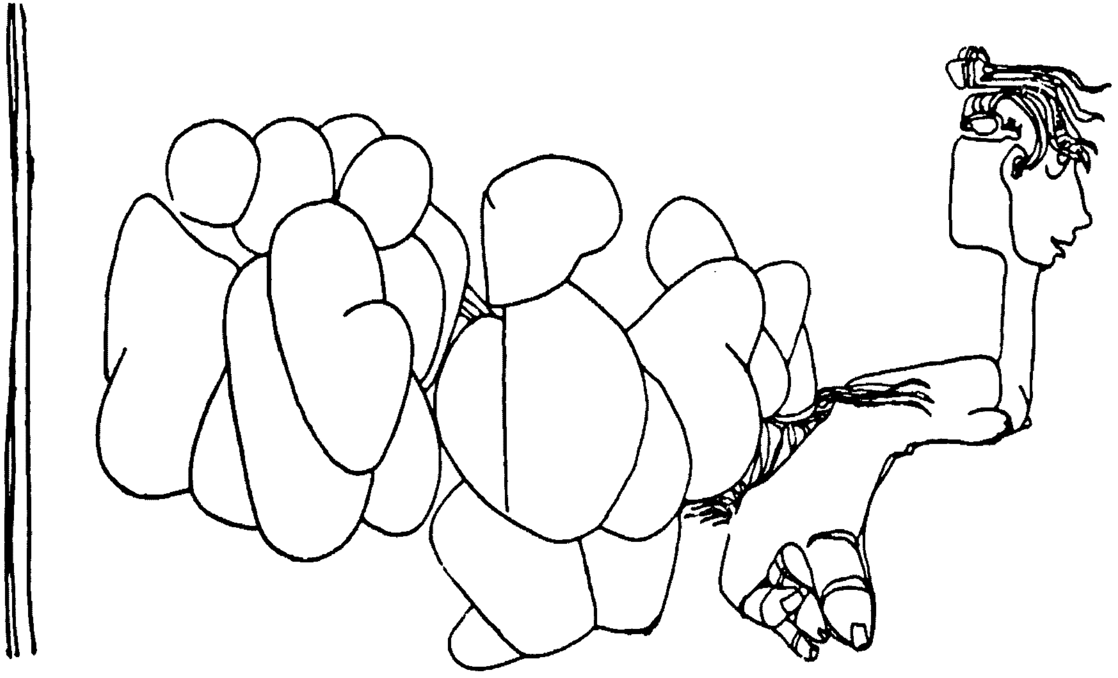

اوسر (وکاس Evolution) چترکار: بنگی

28- آڪٽوبر 1961ع تي سنڌي ادبي بورڊ جي هڪ ميٽنگ: تڏهوڪي ڪمشنر حيدرآباد ڊويزن ۽ بورڊ جي چيئرمين مرحوم نيازاحمد ان جي صدارت ڪئي. فوٽو ۾ ساڄي پاسي: تڏهوڪو سيڪريٽري سيد شاهه محمد شاهه ۽ ميمبر سيد ميران محمد شاهه، مخدوم محمد زمان طالب المولى، عبدالغفور پرڳڙي ...

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو علمي ۽ ادبي دستاويز

[27 ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ نمبر 4]

آڪٽوبر، نومبر ۽ ڊسمبر

1978ع

•

ايڊيٽر: امداد حسيني

مئنيجنگ ايڊيٽر: ظفر حسن

اسسٽنٽ ايڊيٽر: پرڀو "ناشاد"

سنڌي ادبي بورڊ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس، ڄامشورو سنڌ.

پوسٽ باڪس نمبر 12، حيدرآباد سنڌ.

قيمت في پرچو 6-00 رپيا ‏ ‏ ‏ ‏ ساليانو چندو 20-00 رپيا

سٽاءُ

● سوچ - لوچ — امداد حسيني: ● لطيفي لاٽ: ● فن - فنڪار:

[1] شاعري

مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ: 9; سليم ڳاڙهوي: 11; محمد ابراهيم 'داغ' لڪڙائي: 13;
عبدالرحمان منگيو: 14; استاد بخاري: 15; نثار بزمي: 16; احمد خان آصف، واجد، فيض الله:
17; غلام حسين رنگريز، حيات جتوئي، ساز ملاڪاتياري، مسڪين راشدي: 18; بشير احمد شاد:
19; مظهر جلباڻي: 20; سارنگ، مير محمد پيرزادو: 21; رامي چنا، يارعلي پرهمي، اشرف آصف:
22; اڪبر سومرو، شاد عباسي، درگاهي ديوانو: 23; ج. ع. منگهاڻي، ولي رام ولڀ: 24;
سرڪش سنڌي، اياز گل: 25; زينت پروهي، شهناز ميمڻ، شاني: 26; مختار ملڪ، رسول بخش
قريشي: 27; راشد سورائي، تاج جويو: 28; سروپ چندر شاد: 29; انور پيرزادو: 31;
تنوير عباسي: 32; آثار آرائين، مانيڊو اوٺو: 34; ناگپال: 35; زبيده ميتلو، ڪيلاش: 36;
ملڪ آڪاٽي، ادل سومرو: 37; نورالهديٰ شاهه: 38; امداد حسيني: 39; سحر امداد: 42;
نصير مرزا: 49; مهر پروين: 54; شفيع چانڊيو: 62; امين ٿيبو، مصري: 85; بلقيس عارباڻي:
88; اطهر قريشي، نظام الدين زائر، ذوالفقار سيال، آزاد جتوئي: 105.

[2] ڪهاڻيون/ناٽڪ/ڳالهه ٻولهه/خاڪو

علي بابا — مؤ ريا نوٽ ماڻهو: 43; روپوش — حليم بروهي: 47; شوڪت حسين شورو —
ڇتيءَ جيترو آسمان: 50; طارق عالم — پيلو ڏند: 55; ولي رام ولڀ — فوڪس ڪان پام
زندگي: 63; مدد علي سنڌي — دل الدر درياءُ: 67; حبيب الله مرزا — ٽرائو ڪوٽ: 76;
مانول — مهراڻ: 80; سحر امداد — ناسور: 86. ● اياز عالم ابڙو — ذات جي ڏيهه ۾ (ناٽڪ):
89; درياهه جو پٽ (ڳالهه ٻولهه) — امداد حسيني: 100; منيءَ منجهه مٺيا (خاڪو) — امداد حسيني: 102.

[3] ترجمو

شاهه حسين جون ڪافيون — امداد حسيني: 106; امن جي آس ۾ — ولي رام ولڀ: 107.

[4] مقالا/مضمون

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ — قاضي قادن جا بيت نئين تحقيق جي روشني ۾: 112; ڊاڪٽر
عبدالڪريم سنديلو — قاضي قادن: 149; تنوير عباسي — قاضي قادن جو ڪلام: 156; ● دوست
ڏيلاڻي: ٿاربلا ۽ ٿر: 163. ● آدبي انيءِ ويا: 169; سڄاڻ: 171.

[5] اڀياس/تبصرا

قاضي خادم — سچ ٽريءَ هيٺان: 173; سليم احمد — پاتال ۾ بغاوت: 176; سانگ — تڪل
جذبن جو موت: 179; عبدالرحمان قريشي — ڳالهيون من اندر جون: 181; ناگپال — ساٿي: 182.
● نورم: 187; ● پڙهندڙن وٽان: 188.

[ٽائيٽل ڊزائين ۽ اندريون چٽر: هڪي. بئڪ ٽائيٽل: قيس ابڙو]

سوچ-لوچ

موج پريو مهراڻ

سُلا حيظار مِهراڻَ جو، سُرور م لاهِ مَناءِ،
سامُونڊِي! سنڀال ڪِيا سَڱهن آيءِ سائِ،
جاڳيي جنَرَ سِنڌاءِ، تارِي وانءِ ترازَ ڪي.

78 جو هي چوٿون ۽ پڇاڙڪو پرچو جڏهن پڙهندڙن جي اکين اڳيان هوندو، تڏهن 78 جو سورج ڪڏهوڪو لهي چڪو هوندو— ۽ 31 ڊسمبر 78 جي رات جي ڪُک مان 79 جو سونهري ورن سورج جنم به وٺي چڪو هوندو— 78 جي آن پڇاڙڪي رات، 12 وڳي، جڏهن گهڙيال جا ڪانٽا ٺيڪ هڪٻئي مٿان هئا، تڏهن رکو هڪ لحظي لاءِ، پنهنجي اندر ۾ جهاتي به پاتيسين؟ اهو به ڪو ويچاريو سين، ته گذريل سال اسان جي ٻاٺ ۾ ڇا ٻالي ويو؟ ٻوليءَ، ادب ۽ فن متعلق اسان جي هٿ ڪهڙيون اهم رٿائون هيون؟ ۽ انهن تي ڪيتري قدر عمل ٿي سگهيو؟ ڪلا-کيتر جي مختلف ڏسن: ساهت، سنگيت ۽ چترڪاريءَ ۾ اسان جي وِک ڪيترو اڳتي وڌي؟ زنده قومون ته پل پل جو حساب رکنديون آهن.

جڏهن ماضي، مستقبل کي جنم ڏيئي اسان جي هٿن مان ناتر واري گوهي ڏيئي کسڪي رهيو هو، تڏهن موهل جهڙي ماڪ ڏانهن ويندڙ مارڳ تي ڪيڏي آتساهه سان پير ڌريوسين؟ سباڻ جي آجيان لاءِ اکين ۾ ڪهڙا اُمنگ ڪٿي جاڳندا رهياسين؟ يا ماڳهين ايندڙ خطرن کان بي خبر رَليي تاڻيو سُتا رهياسين؟

ابڙ باتا! اٿيي، تو اهي ٿيندا پيون ڳالهڙيون،
سَچيون راتيون سُهڻين، پَرهِ سُڪاڻ ڏيئي،
صَباح پيهيئي، پارُ پُهڻندا خبرون.

پر اسان وٽ ڳالهيون ٿينديون رهيون آهن. پڇاڙي ته پري رهيو، پر ڪنهن به فرد/اداري جي ڪارڪرديءَ بابت ڪجهه به ڪڇڻ جي معنيٰ آهي ته انهي لاءِ وير پرائڻ: "سچ چئو ۽ وير پرايو" جڏهن ته اسان جي چوڌاري "الليءَ ڪنوي" واري ڪار آهي.

مصلحتون آهن: ذاتي وٽ/اثوٽ ئي پرک جو معيار وڃي رهيو آهي: گروهه بنديون آهن: ذاتي مفاد آهن. ادب ۾ وڏيرن کي لوڙهي اسين پاڻ اديب وڏيرا بڻجي ويهي رهيا آهيون. اِن صورتحال ۾ ڪنهن به ڏ٘ر وڏان اهڙا دعويٰ، ته سنڌيءَ ۾ اعليٰ ادب سرجي رهيو آهي، صحيح ڪينهي. هتي سوال اهو ٿو پيدا ٿئي، ته اهڙين صحيح ڇو ڪينهي؟

سنڌي ٻولي پاڪستان جي هڪ قديم ۽ شاهوڪار ٻولي آهي ۽ پاڪستاني ٻولين جي گلدستي ۾ سونهي ۽ تازي گل جيان آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ لطيف جهڙو شاعر آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ لوڪ ادب جو ذخيرو، دنيا جي مڙني ٻولين کان وڌيڪ آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ مختلف موضوعن تي ڇپيل، مواد توڙي پيشڪش جي لحاظ کان، اعليٰ ڪتاب موجود آهن. لئين دؤر جي تقاضائن موجب سنڌي ٻولي هڪ اهم ۽ زبردست ڪردار ادا ڪري سگهي ٿي — ان هوندي به سنڌي ٻولي اڃا آهو اوچو پد نه ماڻي سگهي آهي، جنهن جي هوءَ حقدار آهي!

صفائيءَ ۾ اسان وٽ هڪ جملو گهڙيو نهيو رکيو آهي: ”وسيلا محدود آهن“- پر ڳالهه رڳو محدود وسيلن جي ئي ناهي. ڳالهه انهن جي صحيح استعمال جي آهي. ٽي. وي جو ئي مثال وٺو. اڄ به گهڻا ڪني ٿي وڃي ته: ’ٽي. وي تي سنڌي پروگرام جو وقت وڌايو وڃي‘. اها به هڪ جائز گهُر آهي: پر ڪڏهن ڪڏهن سنڌي پروگرامن جي معيار سڌارڻ جي گهُر به ڪرڻ جڳائي.

ظاهر آهي ته اها هڪ گنڀير صورتحال آهي ۽ سنڌي ٻوليءَ، ادب ۽ آرٽ جي گهڻگهرن لاءِ ڳڻتيءَ جوڳي ٻڻ. ان جي تدارڪ لاءِ ضروري آهي، ته سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب سان واڳيل سمورن مسئلن تي ڪُلي ڳالهايو وڃي. ٻڌڪ جي نشانين کان وٺي لفظ کي معنيٰ ڏيڻ تائين — صورتخطيءَ کان وٺي اديب جي اقتصادي حالت تائين - ! سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب کي درپيش مسئلن جي حل لاءِ ڪنهن نه ڪنهن ذهن ته انين ڪرڻو ئي پوندو - پوءِ ڇو نه اڄ ئي پلڪ هاڻ ئي انهن ڪجي: پر اهو سڀ سچائيءَ ۽ ايمانداريءَ سان ٿيڻ گهرجي.

دراصل ڪنهن به مسئلي جو بنيادي حل اهو ئي هوندو آهي ته: اسين پنهنجو پاڻ کي سچ چئي ڏيڻ جو ساهس ڌاريون. اسان ادب کي ڏنو ڇاهي؟ اڳڀرو ڇاهي؟ انهن سوالن جي جوابن لهڻ کان پوءِ ئي اسان ۾ سچ ٻڌڻ جي همت پوندي - ۽ ادب ۾ اها هڪ نئين روايت ٿيندي.

هتي جهڪڏهن توهان اهو پڇو ته: ”ان سموري عرصي ۾ سواءِ دير جي روايت کي قائم رکڻ جي خود مهراڻ جي ڪهڙي ڪارڪردگي رهي آهي؟“ ته ان جو جواب ڏاڍو سولو - پر چوڻ لائق ناهي. ان دير جي ڪارڻن جو وستار ٽڪائيندو. وقت ۽ ٻني جهڙو زيان ٿي ٿيندو، ادارو ان دير کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ۾ آهي.

ان سموري عرصي ۾ مهراڻ کي نيج علمي ۽ ادبي دستاويز بڻائڻ جي جاکوڙ ٿئي ڪئي اٿم. لکندڙ ۽ پڙهندڙ ان جاکوڙ ۾ سون سان هڪ ئي پاڇاريءَ ۾ جوٽيل آهن، ان

عرصي ۾ مون تہ اهوئي ڄاتو آهي، تہ ڇڙوڇڙ پڙهندڙ حلقو ڪٺو ڪرڻ اهڙو ڪو ڪٺن ڪم ڪونہ آهي. اداري ڀاران ڀرين تماهيءَ ۾ هلايل خريداري مهم جي ڪاميابي ان جي ساک آهي. پڙهندڙ جو تہ چڙو ڏيان ڇڪائڻو آهي. آن ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن کي رکو سندن فرض جي يادگيري ڏيارڻي آهي.

ان سطح تي بہ پڙهندڙ جي اهميت مون وٽ لکندڙ کان وڌيڪ آهي. هڪ ڏڏ لکندڙ جي پيٽ ۾، اهو سڄاڻ پڙهندڙ ئي آهي، جيڪو ڪنهن بہ تخليق جي وجود ۾ اچڻ، آن جي صحيح مُلهہ ـ ڪٿ ڪري سگهي ٿو. ۽ اها هڪ حقيقت آهي تہ ويجهڙائيءَ ۾ اسان وٽ سڄاڻ پڙهندڙ جي پيٽ ۾ ڏڏ لکندڙ وڌيڪ آيڙيو آهي.

لئي ائين ٿو تہ ڪيترائي پڙهندڙ يڪدم لکندڙ بڻجيو وڃن. ۾ قافيا ملائي 'ڦيڙو' يا 'الو ميان' ڏاڍيپ جي 'وائي' رهڙيو وٺن. گهڻا تہ شاعريءَ جي شروعات ئي نثري نظم سان ٿا ڪن. ان ڪان پوءِ سڄان سندن 'ڪهاڻي' اچي ٿي ڪڙڪي. انهن کان سنڌي ادب جو سڀ کان ڀرپور ۽ آخري مسئلو آهي ـ "سندن ڇپجڻ"، لئين جي ٽالي ۾. همت‌افزائيءَ طور ڇپڻ ادب ۾ ڪا سٺي روايت تہ ڪانهي! پنهنجي لکڻين جو سڀ کان ڀرپور نقاد لکندڙ پاڻ هوندو آهي. جيڪڏهن توهان موضوع، لفظن ۽ صنف سان انصاف ڪري سگهڻ جي سگهہ سارڀو ٿا، مطالعي، مشاهدي ۽ تجربي کي اظهارڻ چاهيو ٿا، تہ ان لاءِ ٻوليءَ جي ڪوري ڄاڻ بہ ضروري آهي. جيڪڏهن ڪنهن بہ لفظ کي پڙل ۽ پڙهيل معنيٰ ۾ لئي ڪم ڪٽب آڻي ٿو، تہ اهو لفظ جي حُرمت کان واقف ڪونهي.

هتي هڪ ڳالهہ اڳواٽ لئي ڪري ڇڏيان، تہ مون کي سڀني لکندڙن لاءِ عزت ۽ عقيدت آهي. پوءِ اهو ڪهڙي بہ مڪتب فڪر جو ڪئي ڇو لہ هجي (هتي مان ڪروهہ يا ٽولو لفظ استعمال نٿو ڪريان) سڀني لکندڙن سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي خدمت پئي ڪئي آهي. ڪيترن هنڌن تي الهن سان اختلاف ڪري سگهجي ٿو ۽ اها ادب ۾ هڪ صحتمند علامت آهي ۽ ساڳئي وقت ادب کي متحرڪ رکڻ لاءِ ضروري پڻ آهي: پر سنڌي ادب ۾ سدائين ڊراڙو اختلاف کي هٿلايو پئي ويو آهي ۽ ائين سنڌي ٻوليءَ جي سائيستابي پنهن‌ءَ مان لاپ ولڻ پدران آن کي پيليو پئي ويو آهي. ان سموري ڪٿا ۾ ڏک جو ڏيک اهوئي آهي، تہ اهو سيڪجهہ ڏاڍن سهڻن نعرن ۾ پئي ڪيو ويو آهي. ٿوري ۾ ائين ڪٺي چئجي تہ اسين جنهن ڏار تي ويٺل آهيون، ان کي ئي ڪپي رهيا آهيون.

ڪيترن پڙهندڙن کي ڏارين لفظن جي واهپي تي منيان لڳي آهي. مان مڃان ٿو تہ لفظن جي چولب جي سڄي جوابداري لکندڙ تي آهي. هن کي پنهنجي اکر اکر سان سچو ۽ کرو رهڻ کپرجي. مان اهو بہ مڃان ٿو تہ ڪيترائي ڏاريان لفظ فيشن طور ڪٽب آندا ويا آهن: پر 'لفظ' جي ان واهپي تي ساڳيو اصول 'سنڌي لفظ' تي بہ لاڳو ٿئي ٿو. ڪوبہ لفظ ڏاريون

ٻا پنهنجو، ڦيشن ٻا پراڻا طور اجوڳو ۽ هرو ڀرو ڪتب آيو آهي، ته اصولي طور تي ان جي مخالفت ڪرڻ گهرجي. سنڌي لبيڪ سان مراد: ٻي معنيٰ نيٺ سنڌي اڪرن جو ڍيڍ ڪڍهن به ناهي.

اڄ جڏهن سڀ رسالا ٺپ آهن، تڏهن مهراڻ جهڙن جوابدارين تهائين وڌي ٿيون وڃن. ساڳي ڳالهه لکندڙ ۽ ڙهندڙ سان ٻڻ لاڳو سمجهڻ گهرجي. الذي تقليد ۽ ورجاءَ پسنديءَ جي آڳري روايت کي جنم ڏيندي آهي- ۽ ادب لاءِ اهو هڪ اهڙو خطرو آهي، جنهن کي جيڪڏهن اڳندي ئي پنجو نه ڏاو ويو، ته پوءِ نئين ادب جو حشر به روايتي ۽ ترقي پسند ادب کان گهٽو ٻري ڪولهي.

ڪيترين ئي اهڙين صنفن آهن، جيڪي قلم جي ڇهاءَ لاءِ واجهائي رهيون آهن، جيئن: ڳالهه، ٿاٽر، سارونيون، خاڪا، ڳالهه ٻولهه، خط، ڊائري، لوڪ... لکندڙ کي انهن صنفن ڏانهن به ڌيان ڏيڻ کپي. ائين ادب ۾ variety ايندي ۽ ساڳي وقت ادب کي نوان موضوع پڻ ملندا. ٻيءَ ان ڏس ۾ اهم ڳالهه اها ئي آهي ته، فرض ادا ڪرڻ ۽ آڳ لهرائڻ ۾ جيڪو فرق آهي، ان کي سمجهيو وڃي.

بهرحال مهراڻ لکندڙ ۽ پڙهندڙ جي وچ ۾ ڳانڍاپي جو اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. مهراڻ لکندڙ جي سوچ کي پڙهندڙ ڏانهن Convey ڪرڻ ۽ منجهس لوچ پيدا ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو آهي، اهڙي مون کي پڪ آهي. دراصل مون چوڻ اهو ٿي چاهيو ته اها ڪاميابي لکندڙ، پڙهندڙ، پريس ورڪرز... سڀني جي گڏيل ڪوشش ۽ محنتن جو ڦل آهي ۽ پڙهندڙ به وڪون اڳتي وڌي مهراڻ جي آجيان ڪئي آهي. تخليق تنوڙي تحقيق ۾ اهميت اهڙين تحريرن کي آهي، جن کي ور ور پڙهڻ تي دل ٿئي- ۽ منهنجي ٻاران ڪوشش اها ئي آهي، ته مهراڻ ۾ اهڙو ذڪر وهائجي، جيڪو ڪڏهن به ٿي پراڻو نه ٿئي. ان ڪوشش ۾ ڪيتري قدر ڪاميابي ملي آهي، ان جو فيصلو مهراڻ جي سڄاڻ پڙهندڙن تي ٿو ڇڏيان.

● هند ۾ ڇپيل ”قاضي قادن جو ڪلام“ سنڌي ادب جي هڪ اهم تصنيف آهي. شري هيري ٺڪر جنهن آڪير ۽ محنت سان، قاضي قادن جي ڪلام کي، پراڻي دبولاڳري لپيءَ ۾ لکيل دستخطي نسخي تان آتاري، سوڌي ۽ سنواري سنڌيءَ ۾ پيش ڪيو آهي، ان لاءِ هو ڪيرون لهڻيون. سنڌ جي عالمن ”قاضي قادن جو ڪلام“ جي ان جي شان سان وڌان آجيان ڪئي آهي. مهراڻ جي هن پرچي ۾ ان تصنيف بابت سنڌ جي ٻرڪ عالمن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي ۽ تنوير عباسيءَ جا اهم مقالا شامل آهن. سنڌ جي اڀياري عالم ۽ محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جو مقالو ان تصنيف جو هر پهلو کان هڪ مڪمل آڀياس آهي: جنهنجو پهريون ڀاڱو هتي پيش ڪيو ويو آهي، ٻيو ڀاڱو ايندڙ پرچي ۾ پيش ڪيو ويندو.

● ٻکي ۽ قيس پنهنجا چتر عطيي طور ڏنا آهن، جنهن لاءِ سندن ٿورائتو آهيان.

— امداد حسيني

لطيفي لات

مون سُڻيو ڪَنَ، لوڪان ليکي وِلڪيون،
سندي سُومرين، اَبر ڀروڙن ڏاڪڙو.
(آسا - د-3، ب-8)

ڪُوڙَ هٽ لا ٻيرَ، وِرِهُ منجهس وَهٽو،
ڪڙو ۾ قطارون ڪري، سُورن لايا سيرَ،
سون جن گهاري ڪيرَ، هيڪلي رِهُ سڄڻين؟
(رپ - د-1، ب-3)

ٻاهه لا سڄو ڏينهن، هنڙو اوني وَڪ جن،
مون پريان سين اينهن، جنَن ڪارڻ نه ڪيو.
(رپ - د-1، ب-7)

مون منجهيئي مينهن، ڪوهُ ڪريند بس ڪڪرين؟
سَرلو سارو ڏينهن، مون پريان جو نه لهي.
(رپ - د-1، ب-10)

ٻنرُ رهي نه چيتُ، وٺين واڳيو نه رهي،
رنئي لنجي نيت، هنڙو وات وِرڪ جن.
(رپ - د-1، ب-12)

ٻناريان چڻڪن، وِساريان نه وسري،
وهروتار ڏُ ڪَنَ، سڄڻ ٻِئي هنڌ جن.
(رپ - د-1، ب-14)

ڪُرلي ۽ ڪُرلي، ٻرين ٻنانين ڪَنج جن،
بي مَنَ مجوني، سي ڪئن وِڃن وسري؟
(رپ - د-2، ب-3)

الدر اندريون، جن مي والجهيءَ لسُ ۾،
مون تنَ تيتريون، تہ ڪئن ميلبو سڄڻين؟
(رپ - د-2، ب-4)

آتَرَ ڏلي اوتَ، نه مون سُوزِ لسا ڪنبرو،
چارني چُنيءَ اوتَ، مون رهڙهيندي رات گئي.
(رپ - د-2، ب-8)

جي ڪو ڏُتُ ڪري، تہ ڏونگر ڏورڻ ڏاڪڙو،
چنبرُ ڪين ڏِني، سُوکڙيون سُتن ڪيِ!
(ڪاهوڙي - د-1، ب-9)

سُولهتُ ۾ سَتُ گهڻا، مُنجهڻ ماڪي هوه،
ٻرو تُنهين ٻوه، جو آجهي ٻوه آن تان.
(ڪاهوڙي - د-3، ب-4)

صورت گهڻا سهڻا، ناتا سندن تُوهَ،
ريلو ڏني روحَ، جو ڪائي سو ڪامي مري.
(پرو سنڌي - د-1، ب-9)

جيءُ منهنجو جتن، الڪڙيارو وَڏيو،
پُنجاتان ابرين، ميان، سڄو اُه تئي!
(حسيني - د-9، ب-2)

ڪاڻيءَ ۾ ڪنيو، شُئيءَ منڪرُ ۾ ڏيو،
هيڪر آجهايو، ڏيئي ٻَرَ لُهارَ جن.
(حسيني - د-9، ب-6)

"شاهه جو رسالو" ڪلياڻ آڏواڻي
(چونڊ: سحر امداد)

فن ـ فنڪار: مقصد، پرک جو ملھ

ـــ سوليزينتسن

... اسان ۾ فن کي هٿن ۾ کڻون، اهيءَ کي ڏاڍي خود اعتمادي سان پنهنجي ملڪ سمجهندا آهيون؛ تيزيءَ سان اُن جو مقصد متعين ڪري وٺندا آهيون؛ نئين سر اهيءَ جي تعمير ۽ تشڪيل ڪندا آهيون؛ ان جا پڌرناما ڇاپيندا آهيون؛ اهيءَ کي روڪ قيمتن تي وڪرو ڪندا آهيون؛ سگهارن جي خوشامد ڪندا آهيون. ڪڏهن اُن کي ناچ گانن ۽ ڪلبن ۾ تفريحي مقصدن لاءِ کڻي ويندا آهيون ۽ ڪڏهن ـ روڪ يا ڏنڊي جي استعمال سان، اهڙن مان جيڪو به مقصد هجي ـــ غير مستقل سياسي يا محدود سماجي گهرجن کي پورو ڪندا آهيون؛ پر فن اسان جي اهڙن عملن ڪري ناپاڪ نٿو ٿئي. ان ڪري اهو پنهنجي فطرت کان سڱ نٿو ڇني. پر هر ڀيري هر استعمال سان اهو پنهنجي پراسرار اندروني روشنيءَ جو ڪجهه حصو اسان جي جهوليءَ ۾ وجهي ٿو.

... اهي سڀئي ماڻهو جيڪي اها اڳڪٿي ڪندا آهن ته فن وکري رهيو آهي، اُن جون هيئتون بي معنيٰ ٿي چڪيون آهن ۽ اهو ته اهو مري رهيو آهي، غلطيءَ تي آهن ۽ غلطي تي ئي رهندا. اسان مري ويندا سين پر فن باقي رهندو. ڇا اسان فنا ٿيڻ کان اڳ اُن جي سڀني پهلوئن ۽ انهيءَ جي مقصدن کي سمجهي سگهنداسين.

... هر شيءِ جو نالو ڏيڻ ضروري ناهي. ڪي شيون اسان کي لفظن کان ماورا علائقن ۾ وٺي وڃن ٿيون. فن، سرد ۽ اداس دل کي گرم ڪري انهيءَ کي اعليٰ روحاني تجربي لاءِ وشال ڪري ٿو، فن جي وسيلي اسان تي ڪڏهن ڌنڌلي طور تي، مختصر طور تي، اهڙا انڪشاف ٿين ٿا، جن تائين عقل جي رسائي اڻ ٿيڻي آهي.

... فن پاري جي سچائيءَ جي پرک خود اُن جي ذات ۾ هٿڪيل هوندي آهي. جڙتو، ڪٺل پيٺل تصور مثالن جي روپ ۾ پرک جي معيار سان بنهه لٿا نهڪن، اهي ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويندا آهن، بيمار ۽ پيلا پئجي ويندا آهن. انهن کي ڪو به نه قبوليندو. اهي فن پارا جي سچائين سان جنم وٺندا آهن، زنده ۽ سگهاري صورت ۾ پيش ڪيا ويندا آهن، اسان کي پنهنجي وس ڪيو ڇڏين. اسان کي اوس کڻو وڃن ته اسان انهن ۾ دلچسپي وٺون ـ ۽ ڪو اهڙو شخص ڏکيو عرصي کان پوءِ به نه ايندو جو انهن کي رد ڪري سگهي.

ـ ترجمو: ولي رام ولڀ

مخدوم محمد زمان "طالب المولیٰ"

غــزل

دل ۾ ڏاڍي اچي دلدار جي در کي ويجهو،
جو مستان هو نه ڏسي ديده تر کي ويجهو.

تلخيءِ دهر جي ڪثرت کان هي حالات ٿيا،
مان ڀڄي ڪونه سگهيس شهد شڪر کي ويجهو.

ٿئي ٿي جالي جو نه حاصل اي سگهيو صبحِ وصال،
جيئن وڃي ڪونه سگهي شام سحر کي ويجهو.

هو ڀري آهه هميشه کان ڀري ٿي رهندو،
جيئن اچي ڪين سگهي شمس قمر کي ويجهو.

گوهرِ عشق تي هر وقت نهايت مون ڪئي،
ڪونه هرگز مان ويس سيم ۽ زر کي ويجهو.

شاعري ذهن جي احساس جو نالو آهي،
مون وڃي آهه ڏٺو حسنِ بشر کي ويجهو.

جو پلا 'طالب المولا' رهي غمگين هردم،
آهي مولا ته سندس دست نگر کي ويجهو.

ڏٺاسون زماني ۾ ڏاڍا ديوانا،
ڪي ڏاڍا ديوانا، ڪي ديوانا ڏاڍا.

گهرون لڌا تہ آباد ڪريون ويرانا،
طبيعت محبت ڪئي وحشيانا.

اڄ ٿا سوڀن ياد پنهنجا فسانا،
هو پنهنجا فسانا، هو گذريل زمانا.

اوهان سرد مهري ۾ آرامي آهيو،
اسان جا آهي جذبا تازا توانا.

اڃا تائين احساس دردن کي آهن،
هنيا جي لڳاهن جا تو تازيانا.

حقيقت ۾ آهيون ۽ دانهون ٿي آهن،
جهان وارا سمجهن ٿا لغما ڏرالا.

ڪئي سون لہ شاهن جي ڪا دست بوسي،
وسن شال ساقين سندا آشيانا.

سڄي عمر اڄ تائين اينهين ئي گذري،
اسان جون اميدون، اوهان جا بهانا.

اڃا ڀريون سجدو ئي پورو لٿو ٿئي،
پڄن ٿا ڪئي باقي فرضي دوگانا.

هي مخدومي پيري جو آهي ڪو پردو،
طبيعت فقيرانا يا عاشقانا.

اي مولا، سنڌ ۽ 'طالب، مولا' تہ ٿئي،
ڏجئين ڪيس دارين جا پني خزانا.

سليم ڳاڙهوي

ناچ

زندگي رهگذارن ۾ ترڙپي رهي
آه اڀري رهي
ساز وڄندا رهيا، راڳ جاري رهيو، جام ڦرندا رهيا.
چهرو چمڪي رهي
ناچ ٿينهو رهيو
ٻاهه ڀڙڪي رهي، شمع روئندي رهي
محفلن ۾ ڪي راڪاس کيلندا رهيا
ڪي پتنگن جا البوهه جلندا رهيا
ڪن جا عشرت ڪدا رت سان روشن رهيا، ڪن جي خس خاني جي خاڪ چڻندي رهي.

ناچ ٿيندو رهيو
چير چمڪي رهي
اهرمن جا وڏا ڏنه ٽڙندا رهيا، وحشتن جا ڳهٽا ميڙ مڙندا رهيا.
دُنگ دنگن مٿان جام جاري رهيا، مٺ ۾ چلندي رهي، ڪرڪ ڳوڙندا رهيا.
ڪنڌ لڏندا رهيا، شور وڌندو ويو، جوش جاڳي پيو،
هوش ويندو رهيو
روح ريهون ڪيون
ڪنهن جون آهون اٿيون، ڪنهن جون دانهون اٿيون، ڏاهه جي روح ۾ سڀ عدم ٿي ويون.
ڪيئي اکڙيون ڀنيون، ڪيئي ڳوڙها ڳڙيا،
ڪنهن جي دامن مٿان لال ليڪا لڙيا
ڪيئي سنڌڪا سڙيا
ڪيئي آڱا ٻڏا، ڪيئي آسون لٽيون،
ڪي جواليون لٽيون، ڪي ڪهاڻيون ڪٽيون،
وار ڪولي شرافت رُلي زار زار
بي سڪون، بيقرار،
زخم ٽمندا رهيا، داغ ٻرندا رهيا.
خوب ٿاڙيون وڳيون
چهرو چمڪي رهي
ناچ جاري رهيو!

ڪافي

ڪوني علم نہ ڄاڻان اڄ جو، ڏس مون کي ڏئي وڃ ڏک جو.
ڏس مون کي ڏئي وڃ ڏک جو.

هڪ وات ڏکي، ٻي واري، ٿي ڪاري رات ڪناري،
وڃي ڪاڏي منزل ساري، پتو ڪونہ پوي لو وڳ جو.
ڏس مون کي ڏئي وڃ ڏک جو.

منهنجو دوست دلاور تون ئي، منهنجي روح جو رهبر تون ئي،
منهنجي پيار جو پرور تون ئي، اهو راڳ سندم رڳ رڳ جو.
ڏس مون کي ڏئي وڃ ڏک جو.

تنهنجون اندر منجهہ اڪيران، منهنجي ساهہ ۾ اڀرن سيران،
ڪٿي آهہ اٿي جون هيران، سند ڪول وري ڇڪ ڇڪ جو.
ڏس مون کي ڏئي وڃ ڏک جو.

تنهنجي لاءِ سليم سڏايان، تنهنجي لوڙ جو طالب آهيان،
تنهنجا گيت غزل ٿو ڳايان، سهڻا ساٿي تون جڳ جڳ جو.
ڏس مون کي ڏئي وڃ ڏک جو.

گيت

پيڙي ٻار آڪار، او مالجهي، پيڙي ٻار آڪار.

لنڊڙي پيڙي، ڪُن ٿا ڪڙڪن، سامهون آهي سور،
ڪاريون راتيون، واءُ الائو، وير مٿاهون وير،
سوچي سمجهي ونجهہ هلائج، غفلت ۾ نہ گذار؛
او مانجهي، پيڙي ٻار آڪار.

وڪ وڪ تي هڪ واڪو وڄو، ڇوليءَ ڇوليءَ ڇوهہ،
مانگر مڇ کي مارڻ ڪارڻ، ٻازن کي ڪر لوهہ،
ڪاهج ڪاهج، سڙهہ کي ساهج، همت مور نہ هار؛
او مالجهي، پيڙي ٻار آڪار.

پيڙيءَ وارا غم جا ماريا، تنهنجي لاري لاري،
هيٺ جو هڏ ڏوکي ٿي هل، پيڙي ٻار آڪاري،
مڇ جو ساٿي سڄڻ کي سونهي، ڪوڙن سان ڪر ڪار؛
او مانجهي، پيڙي ٻار آڪار.

ٻاني آخر ٻاني ٿيندو، ڇوليون ڇوهہ ڇڏينديون،
هار ڪچيءَ ۾ ٿوڪي ٻولدا، سوپون پير ڇُمينديون،
ٻل ٻل توکي ٻار آڪاري، ليٺهن منجهان ٿہ نهار.
او مالجهي، پيڙي ٻار آڪار.

محمد ابراهيم داغ ٽکڙائي

ڪافيون

ساري ساھ ٿو سنگهارن کي، تن ويڙهيچن ولهارن کي.

ڪيئن قيد منجهان اي سومر عمر، شل تنهنجا ڪِرن اهي ڪوٽ قصر،
هُتي توکي پيئندا منهنجا ڀنهور، سونهي ڪينءَ ستم سردارن کي!

اڄ آهي آتر ڪان هيرَ ڪُنلي، وڻ ٽڻ کي وسڻ جي ڪيرَ ملي،
ڏي موڪل مون کي ميرَ ڪيلي، وڃي ويڙهه ڏسان وسڪارن کي.

ڪري ياد وطن اکيون روز روئن، ٻيون پنهنجي وطن لئي واجهه وجهن،
جيئن رات پڇي تشن نيڻ وسن، نٿو صبر اچي ميڪَ وارن کي.

مَنَ داغ وصل جو واءُ وري، شل ٿهري عمر جو ڪوٽ ڪِري،
نه ڪا دانهن اثر ٿي منهنجي ڪري، وڃي هَٿ سان هُجان ڀنهوارن کي.

●

آيو يار اڱڻ ڪوڙين ڪرم ڪري، ڏسي جنهن کي سندر ٿئي دلڙي ٺري.

تنهنجي گهورن تان آءٌ گهور وڃان، جيسين جيئري هتان تنهنجا ٿورا ميان،
تنهنجا پير پرين اهي جو نه چُمان، جيڪي آئين وٺ محبوب پري.

تنهنجي حسن جو آهي هر جا هُل، ڪري ريس نه تو سان ڪوهه ڪنول،
ويهه سيج چڙهي منهنجا محب ميل، متان مون کان پرين ٿيين پل نه پري.

تنهنجا ٿورا نه ٿورا ڀائيندس، ڪري قرب ڪمال ڪمائيندس،
وري پير نه پَرتي هٽائيندس، ٿو سان داغ نياڻي لئنهن مري.

عبدالرحمان عبد منگيو

(نظم)

اڄ اُنهن ئي اوچتو سڀئي اُهي ياد پيا،
سڀ آئي ساهه کي، پهريان پراڻا ياد پيا!

باغ، بوٽا، سبز چيرون، گل گلابي هٿ ڏئي،
ڪرڙ، ڪالبهرا، ڪبوتر ۽ لٽر لاٽا ياد پيا!

ڏوم، هُرڻ، ٽوڊا، پالڪ، ٽماٽا ۽ ڦرڙيون،
سراهه، جانيون، ساڳ سهڻو، جيهل ڏاڻا ياد پيا!

ٽارلڪيون، ڪيلا ۽ ڏاڙهون، صوف، سردا هٿ ڏئي،
ريڙهيون، ونگا، چهڙ، ڪدرا، هندالا ياد پيا!

هيٺ سڌائين هوٽلن تي ”سالنا سنگل“ جو شور،
مالي ٻاجهر جي مٽان مکڻ جا چاٽا ياد پيا!

چالهه ”گوليمار“، ”ٻوليا“ هتي ٻيون هي زهر ٿيا،
ڏنڊ، ڏؤلرا، ڪمر، ڪيهه سي انَ ڪاڻا ياد پيا!

مشنري هر جاءِ حرڪت ۾ ڏسي، حيرت وٺي،
ڳوٺ پنهنجي جا ڦيٽل چرخا، آڏاڻا ياد پيا!

پلنگ، پڙانيون ۽ صوفا سيٽ بخمل جا ڏسي،
هُرمچي ۽ ڪالو-بوري جا وڇاڻا ياد پيا!

ڪوڙ وارا شان شوڪت شهر وارن جا ڏسي،
ڪوري، شيدي، موچي، ماڇي ۽ مهاڻا ياد پيا!

شهر جي چالاڪين ۽ چالبازين ڪان پري،
ڳوٺ جا سي صاف دل سادا ڳوناڻا ياد پيا!

منهنجي مارُن کي ڪٿو، روابو مليل آ ڏاج ۾،
شام جو مونن لا ساڻا سي سياڻا ياد پيا!

اڄ به ڪيئي بيسجن بيا ظلم جي جالباهه ۾،
تن کي ساري مون کي اڄ ماضيءَ جا ڪهاڻا ياد پيا!

ظلم جي طوفان سان وڙ تان هليا ويا سڀ ٻکي،
ٽار جڏهين ٻيا لٿي، ڳيرا آڏالا ياد پيا:

استاد بخاري

● ڪير ٿو ڪنهن کي سڏائي ڇوڙي هاڃيڪار هانڙهي رات ۾
رات جا
چارئي طرف ڪاري ٻــ آ
چارئي ڀر چاري ٻــ آ
ڪُهني ٻــ آ
ڏنڀي ٻــ آ
ڪبڙي ٻــ آ
ڪير ٿو ڪنهن کي سڏائي، ڇوڙي رهزن رات ۾.
سج،
پيهي ويو ڀاڙن جي پنيان ـ ڪو وقت ٿيو
چنڊ
الائي ڪهڙي ڇُڙ ۾ ـ ڏور ـ ڇڪنا چور آ
تارا ويچارا
جي آهن ٽڪرا، ٻــر چمڪنا ۽ چلڪنا
سي
ٿي ڪوراڙ ڪارونڀار جهڙ آهن وڏا اوڙاهه ۾
هڪ ٿو هٿ سان ملي
اک ٿي اک کي ڏسي
هڪ ته گهٽڪهٽ اولداهه
پيو گجگاهه پيلا ـ هاٽ... هاٽ!
وات هولدي لاهي وات!
ڪينن ڪجي؟
وڏ ٿو ٻــ آ اڪثي ضرور
ملٿو ٻه آ محبوب سهڻي سات سان
ڪينن ڪجي
هن
ڪينن ڪجي؟

او ڪري پنو وج، اڄ پيرن مٿان ٻئلا ٻــرن،
روشنايون روشنايون تــي وهن
واهــرو ـــ واهون ـــ ملن!

نثار بزمي

فرض ڪريو......

فرض ڪريو مان چور هجان ها
ڪڪرن جو رنگ چورايان ها
ڏولڻ جو ڍنگ چورايان ها
الفت جو انگ چورايان ها
بلبل جي لئي چورايان ها
شام جي سرخي چورايان ها
صبح جي صورت چورايان ها
سازن مان سُرَ چورايان ها
گيتن جا گُرَ چورايان ها
سهڻين دلين چورايان ها
سونهن سموري چورايان ها
پيار سڄو ئي چورايان ها
امن اسان کي چورايان ها
ٿر جي ٿادل چورايان ها
مٺڙيون ڳالهيون چورايان ها
هاءِ! مگر مان چور بہ ناهيان

فرض ڪريو مان ڪانءُ هجان ها
پريتن جا پيغام کڻان ها
سڪ جا ساڻ سلام کڻان ها
عشق وٽان انعام کڻان ها
حُسن وٽان الزام کڻان ها
آمد جا اظهار ڪريان ها
يارن سان ڪُڏ ٻار ڪريان ها
خير جون خبرون مان آڻيان ها
من جي مطلب کي ماڻيان ها
رُٺلن کي مان پرچايان ها
ٻن دلين کي پرڀايان ها
وچ ۾ ويهي ڳالهايان ها
ساهه پٽي مان سرچايان ها
هاءِ! مگر مان ڪانءُ بہ ناهيان

فرض ڪريو مان نانگ هجان ها
زردارن کي ڏنگ هڻان ها
سردارن کي ڏنگ هڻان ها
مظلومن کي ڪوڙ ڏنگيان ها
مزدورن کي ڪوڙ ڏنگيان ها
مجبورن کي ڪوڙ ڏنگيان ها
پيٽ وڏن کي ڏنگ هڻان ها
مان ڏاڍن کي ڏنگ هڻان ها
محتاجن کي ڪوڙ ڏنگيان ها
بيواهن کي ڪوڙ ڏنگيان ها
بي ٻارن کي ڪوڙ ڏنگيان ها
بي دردن کي ڏنگ هڻان ها
دل وارن کي ڪوڙ ڏنگيان ها
دلدارن کي ڪوڙ ڏنگيان ها
هاءِ! مگر مان نانگ بہ ناهيان

فرض ڪريو مان جيڪي آهيان
سو نہ هجان ها

درد جون دانهون ڪير ڪري ها؟
مظلومن لاءِ ڪير مري ها؟
ٿڌيون آهون ڪير ڀري ها؟
زهر جا پيالا ڪير پيئي ها؟
جنجالن ۾ ڪير جيئي ها؟
دل تي پٿر ڪير رکي ها؟
سوريءَ کي سڏ ڪير ڏئي ها؟
"بزمي" تالو ڪير رکي ها؟
مٺڙيون ڳالهيون ڪير ڪري ها؟
اڪڙيون اليون ڪير ڪري ها؟

احمد خان آصف

هُن بازر جون مايون

'هُن بازر' جون مايون آهن
سهڻيون ڀڳڻ ڀايون آهن
مُرڪن ٿيون تہ ڪُمان ٿو ڪذري
سُڪڙيون جن مُسڪايون آهن
پوريون، ڳوريون. جن کي ڏسندي
حورون خود حيرڪايون آهن
جا سُوالهن سنهن جا وهس سندن
پريون پڻ شرمايون آهن

هي بہ تہ ڪنهن جون ڀينر آهن
هي بہ تہ ڪنهن جون ڄايون آهن
مَردن جي ڪنهن منصوبي سان
ويچاريون هت آيون آهن
موتي عصمت جو وڪڻن ٿيون
سُلهہ جا؟ ڪوڙهيون ڀايون آهن
رَت جا ڳوڙها هي مُرڪن ٿيون
پنيون مهندي لايون آهن
عورت اوجهڙ پاڻ نہ پولدي
مَردن ڄاتيون ڄايون آهن
'آصف' گل باغن ۾ سوالهن
سُڪڙيون هيت مُرجهايون آهن!

واجد

● عرصو اڳ
منهنجو دَر ڪَڙڪائي
چيو هُيئي!
'اڀ تان آخري تارو ٽٽي پيو!'
پر مان چُپ ۾ پهاڙ جيان!

وَرهہ وهاميا
اڄ وري تو منهنجو دَر ڪَڙڪايو
چيئي تہ: 'چنڊ آسمان مان ٽٽي ڪري پيو
پر مان چُپ ۾ پهاڙ جيان!

مانهن ڄاتو، اڄ کان پوءِ
تون موٽي مور نہ ايندين
پر مان ڄاڻان ٿو
سيجَ جي سرد لاش جي سڳند ڏيڻ لءِ
موٽي ايندين!

●

فيض الله

ٻہ نظم

(1)
ڀين ڪٿان ٿو، شعر لکڻ لءِ
پر ڪاڳر تي
تنهنجو چِتر ٿو چِٽجي وڃي!

(2)
ڏکڻ کهليو آ
مينهن آڪاسيو آ
۽ حرڪتي ڀار
ڪاري هيڻان
انڌ ڇڙتي
جهرڪيون ٿاسائن ٿا!

• وائي

غلام حسين رنگريز

ڪوڙ ڪري سچ زهر ڪيئي، ڪيڏو هي الذهر ڪيئي!
يارن جهڙي عادت تنهنجي، ڏاهي ڏينگا ڏهر ڪيئي!
ڪاري ڪري آئي آپ تي، سچ سان ڪوڙو ويهر ڪيئي!

- ٻه نظم

حيات جتوئي

• ڪو سوڙو چڙهيو سوريءَ تي
جو ڪنوار ڪين ۾ ٻڏو لاهه
مينديءَ جا ونَ ني وڏجي ويا
الا، ٻٽن ۾ ڪيڙو لاهه

رت ريتا ٻادل آپ تي
۽ رتني هوا ۾ آڏري ٿي
ڪيڏهن ڪڇهو آ ڳالهايو
ڪا ٻاهه ۾ ٻرني ٻجري ٿي

• چوري ايڏي لند ڪرين
ڪهڙا خواب سجايا ٿئي
وٽ آئي ٿي ويل وڃي
ٻوه جا سڏ اجايا ٿئي
ليم ليم لائي آندائن جا
سالون جا هي سيا ٿئي

• وائي

ساز ملاڪاتياري

ٻاهه ڪنوڻ جو هَس بادل، وَس وَس بادل وَس!

مون ڏي والڪي ڪونڌ منجهانِ وريو، الا مارن چو ڪئي ٻَس بادل!
الا سانگيڙن لئه ڪا سار لڌي، ڏِج جهالڪيڙن ڪي جَس بادل!
الا تاجيءَ هيٺي ٻت مارو، جن جي ريهائين ۾ رَس بادل!
الا 'ساز' وطن ۾ ساهه ڏيان، ٻوه تہ ڪالهي ڪَس بادل!

• غزل

مسڪين راشدي

ليهه شل سُک توکي هوءِ، سون ڪي ڏک ٻہ پيارا آهن.
آجرو آجرو سن آ منهنجو، ڪهڙا قالل ميرا آهن.
سالهو لاهن سيني سهشا، ڪي ڪي سوتون دائا آهن.
هر هڪ دل ۾ ڪهنيل ڪهنيل، تنهنجا منهنجا سڏڪا آهن.

بشير احمد شاد

وقت

وقت وڏو ٻهروپي سانڊي وانگر روپ مٽائي سائين.
وقت وڃي ڪي آهه پلا ڪنهن آندو ماڳ ورائي سائين!

وقت عمر جي انگن کي هٿ، جيتوڻيڪ وڌائي ٿو،
پر حياتيءَ جي ليڪن کي، ڏينهون ڏينهن گهٽائي ٿو،
راتين ڏينهن جو چڪر جڻ، دنيا کي سمجهائي ٿو،
ويل وڃي ناهي ورڻي، اٿ ڪر ڪا ڪار پڌائي ٿو،

وقت خريدي ڪير سگهي ٿو، توڙي لک لٽائي سائين!
وقت وڃي ڪي آهه پلا ڪنهن آندو ماڳ ورائي سائين!

ڪرت کهاڙي، صليب پالو، تيز تکي تلوار ميان،
نازڪ پردي جهڙي آهي، ڪاغذ جي ديوار ميان،
ڪين رڪيو آ ڪنهن جي ڪارڻ، وقت وڏي رفتار ميان،
بنا لغام چڙهي گهوڙي تي، ڦڙتيلو هسوار ميان،

وڃي وقت وڃائي جيڪو، تنهن کي وقت وڃائي سائين!
وقت وڃي ڪي آهه پلا ڪنهن آندو ماڳ ورائي، سائين!

وقت جي ويرين ۾ ويڙهيل هي ماضيءَ جا آثار ڏسو،
نينوا بابل جا کنڊر ۽ ايلورا جا غار ڏسو،
اهرام مصر جي عظمت ۽ هوءَ چين سندي ديوار ڏسو،
موهن، ڪاهو هڙپه توڙي مڪليءَ جا اسرار ڏسو،

وقت وڃي ٿو گذري ليڪن پنهنجي ياد رهائي سائين!
وقت وڃي ڪي آهه پلا ڪنهن آندو ماڳ ورائي سائين!

ڪنهن کي وقت هماليه جيان ڪيو اوچو ڪنهن کي زير زمين،
وقت ڪيو ڪنگال مان ڦيري ڪنهن کي ڪڏهين تخت نشين،
وقت ڪيو ڪنهن جي لاءِ آهي ڌرتيءَ کي هت بهشت برين،
وقت بڻيو دوزخ جو دونهون لوسيا ڪوڙين ماه جبين،

وقت تي وساهه ڪين ڪجو، ڪنهن مهل به ڪلٽي کائي سائين!
وقت وڃي ڪي آهه پلا ڪنهن آندو ماڳ ورائي سائين!

وقت اسان تي اهڙو ٿيو شهر هئا ي شمشان ڪي !!
وقت ڪڏهن ٻوڏ آڻي وسندا وستيون ويران ڪيا،
وقت ڪڏهن آ ٻاهه تي ڀڙڪيو، ڪيئي هٽ اُجاڙ ڪيا،
بارش طوفان بجلي بڻجي، ڪيئي گهر ويران ڪيا.

وقت هتي سؤ روپ وٽي، هر روپ ۾ هاڻ ستائي سائين!
وقت وٽي ڪي آهه ڀلا ڪنهن آندو ماڳ ورائي سائين!

وقت وٽي ڪي هاڻ وساري حال ڪي هاڻ سنواريون يار،
ڪوتاهين ۽ ڪمزورين ڪان لٿين سر ڀاڻ سڌاريون يار،
نئين حوصلي لٿين امنگ سان لٿين سچ ڏاهن لهاريون يار،
هرهڪ غافل ڪي ڦولڏازي، محنت لاءِ اٿاريون يار،

شاد رهڻ لاءِ شرط اهو آ هرڪو ڀاڻ ملهائي سائين!
وقت وٽي ڪي آهه ڀلا ڪنهن آندو ماڳ ورائي سائين!

پيار

مظهر جلباڻي

پيار مٿانهون پيار آتم، پيار شرم آ پيار سرم.

پيار ۾ ڀولڻ آهه صداقت، پيار ۾ مُرڪڻ آهه سخاوت،
پيار ۾ جيئڻ آهه عبادت، مرڻ انهيءَ ۾ آهه شهادت،
پيار ئي آهي دين ڌرم، پيار مٿانهون پيار آتم.

پيار تہ آهي سچ سمورو، پيار بنا جڳ ڪامي ڪورو،
آن بِن جيون آهه اڌورو، هرڪا شيءِ جڻ زهر ڪئورو،
پيار ڀلائي پيار ڪرم، پيار مٿانهون پيار آتم.

پيار تہ آهي دين ايمان، پيار بنا وسندڙون ويران،
پيار لہ جاتي جو ناداني، سُور لہ آهہ آهو السان،
پيار تہ ڪعبو پيار حرم، پيار مٿانهون پيار آتم.

پيار بنا اولداهي رات، پيار بنا هر ڪوڙي بات،
پيار بنا ڪا تات لہ تات، پيار لہ جاتي ذات لہ پات،
پيار بنا هر ڪوڙو ڪرم، پيار مٿانهون پيار آتم.

سارنگ

• اکين جي آڪاس تي
بادل پرجي آيا
ڦڙيءَ جهڙن لڙڪن ڳلن تان
جهڙن جيڻ وسند
تهڙن تيڻن ٿيندا
منظر سارا
آڻوٽ آڻ نوڪس

• نيڻ ليڻ سان ٿا ملائي ڇڏيون
اڄ چوڻ لاءِ ڪجهه بچيو ناهي!

• اندران اندران ڀڄران
ٻهران ٻهه ٻهه ٻهڪان
ڳل تي ڳوڙهو وسي تہ مان
چيڪي مٺيءَ جهڙن مهڪان
صدين ڪان ڊوڙيو آهيان
ڏيوليءَ وانگر پيو سهڪان!

• اڙڪ لڪائي ليڻن منجهه
مُک تي مُرڪ سجائي مون
خوشبو جان ٻکڙي ويٺي
ڳالهه ڪهڙي لڪائي مون
اوهه بہ ٻنتي رهجي ويس
وِرڪ ڪهڙي وڃائي مون
سيني ڪانڌي ڪولہ ڳيا
جن اوءِ جان جلائي مون
جيڪو منهنجو ساهي ليڙو
تنهن سان لڙون لڳائي مون

مير محمد پيرزادو

(غزل)

سوچون وکريل ٿوهر ٻتر بہ
گهٽيل دانهون ڀتر ڀتر بہ

آپ بہ بادل، سور رڙي جن
ڊيل ڊکي لي ڏهر ڏهر بہ

ڏک جي ڦڙيءَ تي هي شاعر
ڪنوڻين جيان چمڪاٽ ڪڪر بہ

پيرو ننندو، پوءِ بہ، نہ آڏلدو
سکهه نہ ڪائي جنهنجي ٻتر بہ

هٽ بہ گهاٽوا، لڙڪ اکين بہ
گيت چپن تي، آگ اندر بہ

مينهن سندي متلا پئندو پهندو
ڦولدو سالون آهيو ڦر بہ

ڪالهه شڪاريءَ جڙوءِ لٽاڙي
تيتر نہ ٻولي اڄ ڪو تر بہ

ڪانئر ڳولي ٿو يو جنر بہ
موتي ملندا اولهي جتر بہ

سولهن نہ جالي لنڊ وڏائي
ڪنول ڪڙي ٿو گدلي سر بہ!

غزل

راهي چنا

ڏات سنڌو مان ڏوهي سائين،
منهنجا گيت سدائين ڪمايل.
وک وک تي ٿو واڪا ڪريان،
ڪيسين رهندا ديپ اجهايل!
پار پرينءَ کان هير ڪهڙي ڪا،
صدين کان آ ساهہ سڪايل.
آءُ ميندرا حال تہ اوريون،
ميڙيو ڪاڪ ڪنول ڪومايل.
پيار ڪري پڄايون ڇا لئي،
روح جي آهي راند رچايل.
ڪنوڻ ڪنوي ٿي برسيو بادل،
ڇنن ڇنن ڇمڪي ٿي پايل.
روز ازل کان پياسا آهيون،
اوت اجها هين لڱ اڃايل.
من جو پنڇي قيد نہ ٿيندو،
ڪُوڪي پئي ڪاري ڪويل.

پيار علي پريمي

•

جنجهرن ۾ جڪڙيل آهيون،
پاڙن کان ئي اکڙيل آهيون.
پيرن تي ويساهہ اسان جو،
وهن منجهہ وکوڙيل آهيون.
ڪٽليل مٽ جي اڳرين جان،
هڪٻئي کان سڀ وڇڙيل آهيون.
ڏيهہ اندر پرڏيهي آهيون،
ڪهَر تنڙ هولڊي ڌتڙيل آهيون.
شل هي جاڳي جڳ 'پريمي'،
لڙهين منجهہ ليوڙهيل آهيون.

اشرف آصف

•

رُت ميندي ءَ رتي سنڌ سوريءَ ڪيا،
سُرڪندي سرڪندي مرد تنهن ڏي ويا.
اوچتو ٿي وئي مات ئي مات آ،
سچ آهي گهٽي، ڪاهہ ڪالهي صدا!
هن ڪلا کان سوا هي ڪوئي آ ائين،
جسم کان روح جا جڻ ٽٽا سلسلا.
ائين پنن تي هنا ماڪ جا هي ڦڙا،
رات جا ڪي لڙي لُڙڪ آهن پيا.
جي هجي وس اهو مان ڪڪر ٿي پوان،
هيءَ ڌرتي ڇڏي، پيو ڪهان تي ڪهنا!

اڪبر سومرو

تصوير

ڪئنواس تي تنهنجي تصوير
سچڙا
وار ڪڪر ڪارا
ڪن ڪارونڀار
سچڻ
چپ ڳاڙها گل
مٿان ڇهين تون ٻه
ٻنجي ويندن جهير
سڄو ڪارو لڪ ۾
تون هئين ۽ مان هئس
لڳي سنڌوءَ هير
ڪئنواس تي تنهنجي تصوير.

●

شاد عباسي ٻورڙائي

ڏيڙو

ٿامي "مهراڻ"
ادب جي باغ جي
سگنڌ ۽ سرهاڻ.

ٻيامي "مهراڻ"
عشق وارن جي
الفت جو اهڃاڻ.

درگاهي ديوانو

ساگر

ساگر
مها ساگر
ليرو ليرو اونهو اٿاهه
ان جي لهرن ۾ آ بينو
پربت بي پرواهه.
ساگر
اجڙو اولهو
جهڙي منهنجي سوچ
لهرون لڙن ليون
گڏجي وڌهن ٽيون پربت سان
هر پربت ساڳو اوچي ڳاٽ
پربت جي هڪ ٻڙ تي
آئون وياڪل ويٺو آهيان
سوچيان ويٺو
ڇولين ۾ بي شڪتي آهي
پربت ۾ پي ٻل
آئون آتر انسان ڪو سڏجان
مون ۾ ڪهڙو ٻل؟!

ظفرالدين عباسي

ڏيڙو

پڙهي "مهراڻ"
جڻ
ملهو ڇهراڻ.

●

رات پيهندي جنڊ
ڪومل هنڌن والکيان
ليڻون ليڻون لهو چنڊ.

ج . ع . منگهاڻي

وايون

اوکو اوکو، جيون اوکو
هلچل ڏاران ماڻهو ڪوڪو،
جيون اوکو.
ڏيو ۽ دوکو، ونو ۽ دوکو،
جيون اوکو.
ماڳهين جان سندو آ جوکو،
جيون اوکو.

●

هيرَ ڪُهلي ڙي، هيرَ ڪُهلي ڙي.
ٿڌ ڀَرالا هيا آڪيلي ڙي،
هيرَ ڪُهلي ڙي.
روهن ۾ وني سوچ رُلي ڙي،
هيرَ ڪُهلي ڙي.
ليڻ نماڻا هيا اٿلي ڙي،
هيرَ ڪُهلي ڙي

ٽيڙو

ليڪڪ جو ليڪ،
اهڙو جهڙو —
سچ جو ٽيڪ.

●

ونو ساوڻ مينهن
ڳاهه ڦٽو ۽ ساهه ۾
سالو ليو لينهن.

ولي رام ولڀ

●

ڪجهه ڪوتائون

شهرت ڪاڻ
ٻئر هٿي
ڳاريون ڏئي
ڌڪون آڇلي
ڳاٽ اوچو ڪيو
۽ هو بي نانءُ ماڻهو
ڪنڌ لوائي
ماٺ ۾ هليو ويو
مون ڏٺو:
ماڻهن سندس چَرڻ چُميا؟

●

شهر ۾
ڪيس ڪير ۽
نئو سچالي
هوله و هو ڪڏهن
چؤراول هن جو
سندس ڀاڱ سچاڻ جوا

●

تارون منهنجو ريتي ريتي
زبان خشڪ ۽ سُڪل
اَج جي باهه
ڪيتَ هرڪا ٽانڊا ٽانڊا
تنهنجي چپن ۾ ماڪيءَ جو درياهه
اُجهل — اٿاهه!

●

ڪيرو ڳاني
ڪنهن کي لو پڏاني!
ڪولي آهي؟ ڪوني آهي؟

سرڪش سنڌي

ساروڻن جا ماڳ

اي سنڌ سدائين سبز هجين شل مدعي تنهنجا سڙندا رهن،
ڪي گهايل ٿين، ڪي ڪترا ٿين، ڪي ڦاڪون ڀرا ٿين.

هي برپٽ بني آباد هجن، هي واهيون وڪڙا شاد هجن،
هن سهڻي ڌرتي ۾ موج هجي جت گهر گهر اڳيان ديرا ٿين.

هت ڪس ڪس ساوا ڪاهه ڦٽن، جتي سال وندن جا مال چرن،
ڏسي ڪوشيون، ڪنڌيرون ڀاڏيون خوش، خوش مارو جوان مٿيرا ٿين.

هت ڏاڪون سارڀون جهٽريون سڀ، هت سايون ڀاڄيون ڪنڊريون سڀ،
هت ڪڏرا ولڪا وونڻ وڻ، هت سنڌڙي الب ٻيئي سيرا ٿين.

شل سڀئون سان سڀ ڏار جهلن، ٻيا ايوڙي ٽوڪي سجدا ڪن،
جئن رس رسيلي ٻيارا ٻي ڀرپور لشي ۾ ڪهرا ٿين.

تون هردم گل گلاب هجين تون خوشين سان سيراب هجين،
تون باغ بسنت بهار هجين تو ۾ بلبل جا آکيرا ٿين.

تون چمڪين پئي تون چاڪين پئي، تون ٻهڪين پئي تون ٽهڪين پئي،
شل ٻاک ڦٽيءَ جي لاتين سان هي راتيون صبح سويرا ٿين.

هيت چنڊ سندي چالڊاڻ هجي، هيت مڪڙين جي مالڊاڻ هجي،
هيت گلڙن جي سرهاڻ مٿان ٻيا، ڀوئارن ابرا پيرا ٿين.

هت مارئڙن جا ماڳ هجن، هت ساز سريلا راڳ هجن،
هت ڀاڳ ڀائيون سڀ ڀاڳيريون، تن ويتر ڀاڳ ڀليرا ٿين.

جي ڪين سهن سي ڪين لهن، سڀ ڏڏا ڏوهه ڏلڪ ڏهن،
شل ويري وڃن ڪين اڃن، هت ڀرت وارن جا ڀيرا ٿين.

هت اهڙا اهڙا رنگ ٿين جئن دلگيرن جا ڏلڪ ٿين،
هت لوڙهيون لاش لٽيرن جا، جتي ڪين ڪنن ڪاٺيرا ٿين.

اياز گل

● اچا اسان جو ڏور آ – اچا اسان جو ڏور آ!

اچا تہ پيار جو شهر وسي پيو، الهيءَ تي مينهن لينهن جو وسي پيو،
اچا تي سنڌ سولون جي سنوارجي، اچا تہ ڪنهنجي وات پئي نهارجي،
اچا اہ پنهنجو پيار ٿو وسارجي، ڏکي اکين ۾ ساهه جان تو سارجي،
اچا وچن وطن سان پيو ٿو پارجي، اچا تہ ساهه ديس تان ٿو وارجي،
اچا تہ سچ ذات جو ٿو پارجي، ۽ رات سان ڪوسج ٿو اپارجي،
اچا اسان جو ڏور آ – اچا اسان جو ڏور آ!

زينت ٻروهي

ڏهڪاءُ

سُندر نار جي چپ جو چمڪو
چنل چپ جو ٻاڪ
ڪارو نالڳ ليٽاڪو ڏائڻ
ڏنگي نہ هَنَن جو ماڪ!

خواب اڌورو سور سمورو
مارونڙن ليءِ سُور
سُندر نار جي چپ جو چمڪو
سالڪينڙن ليءِ سُورا

چنل چپ ۾ ليٽڙا ٻاني
چوڏهينءَ رات جو چنڊ
(جڻ) سورج ڪارڻ ٽوڙڻ چاهي
اولڏاهين جو منڊ!

(۽) ڪارو نالڳ ليٽاڪو ڏائڻ
ڪولي پيو سو ٻهر
جنهن آ هَنَن جي لنڊ ڦاٽي
جنهن ٻاتي آ چيرا

شهناز ميمڻ

سهنا
ڏوهجي وٺا سپ
لڙڪن جي ڌارا ۾
جيئن
پاڻيءَ جي لهر ۾
لڙهي وڃي
هڪ وارياسو ڪهرا!

شاني

ساهہ مُنجهي ٿو
هاڻ، ٻُڌي ٿو-الهيءَ سوچ سان
تہ جنهن پل آنءُ مران
مرڻ کان پوءِ
توهين ڇڏي مون کي
هيڪلي، تنها قبر منجهہ
هليا ويندؤ
۽ آنءُ
آن پل جو سوچي
ٽـڌي ٿيان لي
۽ ٽـڌي پوي ٿي
سوچ جي تاثيل تنهہ ذهن سان
۽ مري نري وڃان ٿي آن پل آنءُ
ٻُڌي وڃي ٿو منهنجو هاڻءُ!

مختار ملڪ

غزل

●

جن جي دل ۾ ڏک جو ڏيرو، ان لئه ساڳيو سانجهه سويرو.
چاهت جي چالبازوڪي جنهن ۾، ڇٻو مٽيءَ آهو ڪنن ميروا
ڪلهه جنهن مير تي هنج لٿا ها، اڄ اُت ڪانوَن جو آکيرو.
ٻيڙ ٻروچن جي ماڪ وڏن تان، آءٌ تڪو يا چنڊ تڪيرو.
ڳنڍي ٻانهيءَ ۾ ڳل چاوا، هونئن تڙپ جو ڳهر ڳهيرو.

گيت

آءٌ وٺو واجهايان: ٻر واءُ ۾ خوشبو آئي - سائين، ڪنهن لئه جيئبو هالي!
ٻالجي سوچيم: تو ڪي ويندس سان سپنن ۾ ماٺي - سائين، ڪنهن لئه جيئبو هالي!
روز جيان ٿي، اڄ به ناهي، ڪوئي سنجهان ڄاڻي - سائين، ڪنهن لئه جيئبو هالي!
سوچيا ۽ سُرهاڻ ڪٿي آ؟ واءُ جڏيا ڳل ڇاڻي - سائين، ڪنهن لئه جيئبو هالي!

رسول بخش قريشي

ڪجهه نظم

●

جن جا گناهه ٻه ٻارانا
ثواب ٻه ٻارانا
تن سان ڀلا او راڻا
ڪهڙا ٻارانا

جيئن آياڻو
سدا آياڻو
ڏينهن هجي يا رات
تازي سالي تات!

ٻچان ٻيو ته
ڪٿي هن دؤر جي
ڏاهن تي
سوچيندي سوچيندي
چريو ٿي ٿو پوان!

تيئن سياڻو
سدا سياڻو
ڇپ چوري يا ڇپ رهي
قلم ڪٿي يا ڪات
موت سگهي ٿو مڃي نه مات!

راشد مورائي

وائي ۽ نظم

ڪيت ڪلهوڪا ڪاتل تنهنجا، هينئڙي منجهه هڻن،
آلا ڙي، شل هي چپ چڻن!
ٻن ٻن مان ٻڙلاءِ اچي ٿو، ٻيهر ٻول ٻڌن،
آلا ڙي، شل هي چپ چڻن!
ڪهڙ ڪنگڻا ڪوٽ ڏسان ٿو، منهنجا ڦٽ جهڻن،
آلا ڙي، شل هي چپ چڻن!
سنڌڙيءَ جي سوني تي سائين، ٻيا ٿا سڀ سڻن،
آلا ڙي، شل هي چپ چڻن!
وانگي شال وساري ويٺا، ڪڏهي حق ڪمڻن،
آلا ڙي، شل هي چپ چڻن!

ڇهوڪڙي ۾
واءُ جو جهونڪو
تنهنجي گهر جي سيرلن منجهاران
خوشبو ڪيڙي
الين ٿو پاسي
پنالي جي ايتن جو آهي جڻ تعبير
عالم سڀ آباد ٿيو آ
سنڌ سڄيءَ ۾ آهه سڪارا

ذاج جويو

وائي

ٻاڪت سهل، وڻ وهنتل، آيرهون سُونون سوچ جون،
اکيون اوجاڳي ٻکيون، ڪٽل پئنل.
تالا ٻالا ڪوڙڪيون، ساهه آڇل.
آهون دانهون بند ۾، ٻوهه به آٽل.
ٻوتيءَ ٻوتيءَ ٻالڌ ۾، آس سٽل.

سروپ چندر "شاد"

گيت

تنهنجو روپ سنواريان، يار،
هلي آ جاني جلوي دار،
هلي آ محبتن ميٺا منٺار.

اڄ، اکڙين ۾ سرمي بدران، آس جا ڏيئا ٻاريان،
اڄ، چپڙن تي لاليءَ بدران، ڳاڙها گيت سنواريان،
ڇيڙيان دل جا تار، هلي آ.

هٿن هٿن ۾ منديءَ بدران، سُولهين همٿ جي ڏوري،
پيرن ۾ پازيب جي بدرن، اڳتي هلڻ جي جهوري،
منزل آهي پار، هلي آ.

هارن بدران سُولهن سيني تي گهاون جا ٿا گل،
گهاءَ اسان کي ساڃهه ڏيندا، جنهن جو مُل نه تُل،
هينڙي ۾ هُٻڪار، هلي آ.

اڄ تہ تنهنجي دل ۾ پريان ڌرتيءَ جا ڏک سور،
تنهنجي سوچن ۾ لوچ پريان ۽ لوچ ۾ لڳون شعور،
گيتن ۾، گُولجار، هلي آ.

تنهنجي ٻوليءَ ۾ پريان کي انقلابي رنگ،
تنهنجي ٻول ٻول ۾ پري چڙيان، آءِ، چنگ،
لفظن ۾، للڪار، هلي آ.

اڄ تہ توکي پيش ڪريان آئون، فڪر جا ڳاڙها گل،
تنهنجي چوٽيءَ منجهه سجايان، چنگ جو جوٽي ڦل؛
وهه واهه هي سينگار، هلي آ.

وايون

سُون سرڪي سِرتي، ڇوٽي ڳوڙها ڳاڙهن؟
سورُ ڏني، لاسور ڏني، تُنهنجي دل ڪنهن ورتي؟
آپَ ڀري لوڇو آهون، ڇو ڏُڏي ٿي ڏرتي؟
سُرسُر سنڌڪي سُرلدي ۾، آگر آگر آرتي.
پيار-رتن سا مائيندي، جا پيڙا سان پرتي.

●

ڇوري ڇو ڪيلين ٿي؟ آڏيءَ ويلهي ٽون!
ساوڻ رُت ۾ ڍيل واري، ڇالاءِ لورَ ليلين ٿي؟
چالبدوڪيءَ ۾ ليم هينئان، ڪنهن سان ليڪي ملين ٿي؟
گهر گهر هوندي تنهنجي ڳال، وينگس ڇو وقلمن ٿي.

●

تون آهين ورڌاتا(1)، ليک(2) آئي تون پنهنجو ليک!
سُستي سوت آ، چُستي جيوَن، آٿ، وڌاءِ وِک.
وهر-واڪهه سان، سمنڊ اجهاڳ سان، سينو ساهڻ سيک.
مانهوءَ لئه محنت ائين آهي، مُنديءَ ۾ جئن ليک(3)
جيوَن آ پورالو سنڌڙو، تار وهي ٿو ٺيک.

راج-راڻو

لنيڙو ڏينو،
ساري ساري رات سڙي ٿو،
تيز هوائن سان لڙي ٿو،
ڪينَ مُڙي ٿو.
اوله جو هي ازلي ويري،
اولڏاهيءَ سان سينو ساهي،
پنهنجي جان جلائي ٿو
جڳ ۾ جوت ڦهلائي ٿو.

جيڪو ماڻهو،
ڏيني وانگي،
پاڻ جلي ٿو جوت وڏائي،
ماڻهوئن جا ڏُکَ گهٽائي،
هر الياءَ سان سينو ساهي:
اهو راج جو راڻو آهي،
سچ پچ موتيءَ داڻو آهي،

---

(1) ورڌاتا: تقدير لکندڙ، (2) ليک: تقدير، (3) ليک: ٽيڪ

انور پيرزادو

سچ

سچُ ڇڏو آ سچ جيان
تون ڏوڙا اکيون بند ڪري به
ڏسي سگهين ٿو-
هر جي تنهنجين اکين مٿان
اونداهه جا هي ڇوڙ لهن
هر جي تنهنجيءَ اندرينءَ اک کي
ڪولي، ڦاڙي،
تاريخن جي ترورن جا ٿاءَ ڏسين،

هر جي،
تنهنجي اکين اندر
ساهه جو ڪو سُرمو پائي،

هر جي
تنهنجي ڏوڙن ۾
ڪو ڏؤر سُرائي ڦيرائي -

هر جي،
ڏوٿاڻ جون تيرهن تاليون
هي سڀ دور ڪرين ته،
مان سمجهان ٿو،
اکين ۾ ڪان عذر ڪري به،
الڏا پوڙا ڳولڪا ڏوتا،
ماڻهو پوءِ به سچائي سگهين ٿو-
پل ته ڪنن ۾ ڪهه هجني،
پل ته چنگهون ۽ پالهون تنهنجيون
ٽالهن جي لوڙيءَ منجهه وڪوڙيل
ويڙهيل سيڙهيل پڌل هجن-
پل ته ڳچيءَ ۾ ڳنڍيءَ جو ڪو ڳهوڳهو
پاٿل ڇو نه هجني،
۽ آرهه تي ڳوري لالچ جي ڪا لَتَ
هجني،
سچُ ته پوءِ به سُرهو آهي،
ڪيسين ساهه سَنجهائي سگهندين-
جيسين ساهه ڪٿين ٿو ڏوتا،
سچ جي هن سُرهاڻ ڪي ناسون
بند ڪري به،
سُنگهين سگهين ٿو!

نظم

رات جون وهڙون،
ڏک جا ڏوڙڪا
تبرون تارن جون
هي ستهمڻون،
چاندوڪيءَ جون چِترون،
پوتيءَ جي هڪ پلوءَ ۾
ويڙهي سيڙهي
ڏوهه ثواب کي
ڏوراپا ڏئي،
جيءَ جاي ڪا
لڪني آ!

تنوير عباسي

●

ماضيءَ تي ٿا پاڻ پڙايو، حال ۾ ڪهڙا آهيو!
هونئن ڏسبو اڳتي وڌيو، ڪيئن ڀلا سمجهايو!
آڻ ڀڪيءَ جان واريءَ ۾ ٿا، پنهنجو منهن لڪايو!
پيالو موٽ ته پريو آهي پر، اوهان نه هٿ وڌايو!
ماضيءَ تي ٿا پاڻ پڙايو!

●

سدائين ائين ڪين گهرائبو آ
ڪٺليءَ دل سان ڪڏهين ته ڳالهائبو آ

ٻين جي اکيان جيئن شرمائجن ٿي
اسان جي اکيان ائين نه شرمائبو آ

نه شوخن سان دل کي ڪو اٽڪائبو آ
جي اٽڪائبو آ ته پڇتائبو آ.

سچي عمر پڙهبو ٻڌو آ سبق هڪ
پنو عشق جو ڪين اٿلائبو آ

زبان سان جڏهن ڪو اکر ڪڍڻ آ ڪلي
الهيءَ وقت اکين سان ڳالهائبو آ

اوهان سان رڳو دل کي وندرائبو آ
نه ڪٿبو ٿي آهي نه هارائبو آ

ڪڏهن دشمنن ۾ به ڏپ لاهي ٿيندو
ڪڏهن دوستن ۾ به گهٻرائبو آ

تڏهن شعر تنوير لکبو آ پانهي
جڏهن گهاءُ دل تي ڪوني کائبو آ.

اڻپورو نظم

مان هتان جو ناهيان۔
هيءَ مٽي اوپري،
هيءَ ماڻهو اجنبي،
هي ڪڙيون جي منهنجي پيرن ۾ ڏسو ٿا
سي هنن ماڻهن جي ذهنن جا وڪڙ آهن،
تير جيڪي منهنجي سيني ۾ ڪُتل،
سي انهن جون تيز نظرون
رت، جيڪو منهنجي زخمن مان وهي ٿو
سو انهن جو قُوت آ،
مان هتان جو ناهيان
مان هتان جو ناهيان
مان ڪٿان جو آهيان؟
مان اتان جو آهيان،
جت سُرڪ جي ديويءَ جو راڄ
جت ٿڪڙن جا ٻار ٿا رانديون رمن
جت عشق جي پيڙي سدائين
حسن جي لهرن ۾ پينگهي جان لُڏي
جت خوشي چنگائي تيلين جان ڏکن جي رڻ ۾ لي
جهرمر ڪري۔
هي شهر آهي ڪو ديون جو شهر
جنهن ۾ ٻارن جون رڙيون،
جنهن ۾ چيرڪن چوڪريون
ٻاٽ اولڙ ۾ جٽي ٿيون تيل لئمپ جان
پوت جون اکيون پرن۔

آثار آرائيبر

•

جيلن تي شام - سڌ پڙاڏن ۽ ٻاڄن ڪي جنم ڏي ٿي
هرلين جي ڪرُن جا آواز
۽ ٻڪين جا ڪنڀ هڪ هڪ ٿي ڪوهيڙي ۾ ڪرن ٿا
منهنجو سفر ڪجهه ڪوهه ٻاقي آهي
پر منهنجي گهوڙي جا سُنب
وقت ۽ محبت زلدهه حقيقتون آهن
انهيءَ وهم ۽ گمان جي وچ ۾ ڪٽي
منهنجي دشمن جو ٻه ڪوٽ آهي
جتي سدائين هوندي آهي رات
۽ ميدانن ۾ ڪاريون هوائون ماتم ڪنديون آهن
فضائن ۾ زهر جي ٻاس آهي
اولداهين ۾ راڪاس ڦرن ٿا
اکين ڪان وهندي وسنديءَ تائين
آتي جي هر شيءِ ڪاري آهي
ڪهرن ۽ ڪهٽين وانگيان
منهنجي دشمن جون دليون ٻه ڪاريون آهن
پر تڏهن ٻه آهي سڀ مون ڪي ڏاڍيون پياريون آهن
فقط ۽ فقط انهيءَ هڪ شخص ڪان
جو انهن ۾ آهي
پر انهن مان ناهي!

ماڏيٺو اونو

آدم ۽ حوا والڪر
ڪوئي جوڙو
پيار ڪندو ته
21 صديءَ ۾ به
ٿڙجي ويندو
دنيا جي بهشت مان
دليا جي دوزخ مان

ناگپال

تون ڇا آهين؟

لڇوان پڇوان ۽ ٽوڪي ڳولهيان
جيون سپنا، تون ڇا آهين؟
ايڏا ڏانگ سهي ۽ ڏوريان
ڏولڳر ڏاڍا، تون ڇا آهين؟
ڪهڙي ماڳين ملندين مون کي
منهنجا سائين، تون ڇا آهين؟
هولڪو هاتل مدرا نيڻي
لنين لڪوري لار لڪيڻي
تون ڇا آهين؟
هي ليڙن تي ليٽهن جا لعرا
حق جي هوڪي و هڙ جا وِنا
او مترالطي سچ آيا ڳيا
تون ڇا آهين؟
ڳلي ڳلي ۽ ڪنهن کي ڳولين
مکتا ماريا، تون ڇا آهين؟
صبح سالجهيءَ هيٺ جا آلڪا
او ماليءَ ڦلڪا تون ڇا آهين؟
سچ سولهن سنيهن ليءِ ورچين
ڇا هيو سرجين؟
او ڪوي هجارا، تون ڇا آهين؟

●

رات جڏهن ٻه
سالت جي سيني مان
چيري ڦاڙي ڪا رڙ آئي لي
هاڻ اولڏهه ۾
تاري جي ڪا لاٽ ٽٽي لي
منهنجي سوچن کي
جڻ ته لئين ڪا واٽ ملي لي

●

سيج آخري ڪيت ڏلي
سنهر ۾ آ سنک وڳو
سالجهيءَ ۾ ڦهلايا
دل ۾ تنهنجي ياد ڪري!

ٽيڙو

جالي هي جيون
تنهنجي ڳولا ۾
جنڊ الدر جهڙن آن

دوهو

●

توسان جيءَ جڙيو او ڏرتي، توسان پنهنجو پيار،
تو بن ڪهڙي جنڊڙي سنڌڙي، جهڙو چورو هارا

زبيده ميتلو

ڪجهه نظم

•

ليري ساليءَ ڪنهن چادر سان،
سيتل سپنن جي ساگر سان،

موتي جيڪي ميڙيا هئا مون الا،
تن کي ڪير وکيري ويو!

دل جي وهندڙ لڪ ڏارن سان،
من جي وينا جي تارن سان،

نغما جيڪي جيڙيا هئا مون الا،
تن کي ڪير وکيري ويو!

ويهي بيهي ڏيهي پلڙا،
رتو رت ڪري هٿ، ڳنڍڙا،

سورن سان سهيڙيا هئا مون الا،
تن کي ڪير وکيري ويو!

•

هي جيون
هن چمن ۾ جڻ
چنبيل هن
بسنت جو ڪو واس نه وَن!

•

اماڻي رات بنا پرڀات
لڏي لمي تو لامن تي
ڪوئي چيرو... چوڏار
چيخون ۽ ٻرڙاٽ!

•

مان ۽ دولهون
ڪوري ۾ پنجري
هوائن منجهه ويون ٿا ورڪري!

ڪيلاش

نيرڙو

پيئل پاڻي
پار هنيو پٿر
آڏاتا مڇر

ڪوڙ جو ڪوٽ
سالن ۾ چمڪي پيو
پيڻ تي پاڻي

تاريون ماڪ پينيون
رات وڃي شرماءِ
مُرڪڙيون ڳل ٽيون

مزدورن وستي
ميري ڳدلي ڏلڏلي
هتيءَ جي روشني

بکي ڏڪي اک
شهر ۾ ريس ڪٽي
ڪيرڙيءَ ويڇو مک

پورهيت شل اکر ۾
ڪنڌو سهڻو ٿو لڳي
باهه ۾ ڳاڙهو لوهه

شهر سارو
نيڙا نيڙا فليٽ
ماکيءَ مالارو

سندر ناري
وڏيري سان نه لهي
ٿي وڃي ڪاري!

ملڪ آگاڻي

ڦوڏهڙو — سوکهڙو

چنڊَ آ ڀالهي، راتي ڪيڏا!
چنڊ جا دانا ڪينَ ڦٽن ٿا، سُڪي سڙي سڀ ساهه ڏين ٿا
واڪاڻ ته سائين، هي ڪڇو آهي/ڪو لاهي/جنهن ۾ ٻوڏ، اٿلون ۽ چاڙهه/
۽ پوءِ سائين، ٻيو ٻيريون، ڪاهه ڪاٺيون، ڪرڙ ڪنديون، ليون لاٿا لاهه ڏين ٿا/
ٻاهڻ ٻالنا جام ٿين ٿا/تَوهَتَ پڻ ته عام ٿين ٿا/ـ ۽ وقتي طور: چوڏس ڳي
چانڊاڻ ٿئي/سوهه ڀريو ماليداڻ ٿئي/ٻر او سائين، ان ساوڪ ۽ سبزي اندر
سونهن ٻکهڙي، گدڙ لومڙ جهنگ ٻلا اولاڙن ٿا/لانگ نيٽ
ڏوڪارن ٿا/انسانن جي الت ڪرڻ ليءِ پنهنجو ٻُڪيو پيٽُ ڀرڻ ليءِ/
ڪيئي زهري ڏانگ هڻن ٿا/مظلومن جو رَتُ پين ٿا/
سچ ته روز چڙهي ٿو سائين! ٻر تيڙڪو ويرين وَسُ آهي/جنهن ڪي چاهن
ساڙن ٻارن جيارن مارن.--/ڌرتيءَ، تنهن آسَ ۾/ليڙيءَ ۾ ڪنڊا/
پيٽ ٻُڪيا ۽ اکيون پايون/سَڪنا ساز... جن ۾ ڪوئي ساهه نه آهي/جيوت
ليءِ آتساهه نه آهي...
۽ پوءِ پيارا، ڪڇي وارا/پنهنجي ٻُڪئي پيٽ ڀرڻ ليءِ/چوري، چغلي-
ٻچاپڙائي-...-۽ هڪٻئي جي رت ساڻ راڌيون/۽ ٻيڏوهي
آ ڏوهاري/ڌرتي جڻ ڪو دوزخ آهي/جنهن جو ٻارڻ هاري ناري!

ادل سومرو

وائي

●

ورهيو آٿانو واءُ، جهوني ٻنڌ جي لار ڪري پئي.
ڪارو ويس ڪيو آڪاس، سچ گهناپو تاءُ.
ٽنا پڪڙا ۽ انهوار، ڪيت ڪيت ۾ ڪواءُ.
ڪَنهَرَ ڪري وڃي ڪا لهر، موتين جو ڦهلاءُ.
(گدائي صاحب جي لاڏائي تي)

نورالهديٰ شاهه

چار نظم

ڏُک

ﻫ ليڪا ڪيڏي
صليب ناهي
پنهنجو ٻال
ٽنڪي چڙيان
جي،
ڏُک سيني لڪي ۽ سکهان!

سوچ

ڪنهن جي دڙي تي پيل
مٽل ڪالوَ جو
ٽٽيل لاش ڏسي
رت جا رشتا هاڻ تي هٿرپو اچن!

پيون نظم

ڪنڌ ڪٽي
ساڄي هٿ ترئي تي
سڄائي رکيو اٿم
سولي - روڀي سيجَ جيان!

پيلو پن

وهندڙ پاڻيءَ جي ڌارا ۾
هوريان هوريان وهندڙ
منهنجي جوانيءَ جو پل، پل
تنهنجي هٿن جي ريکائن مان
لڪري وڃڻ ڪان پوءِ
ڪيڏو نه بي معنا آهي؟

۽، جڏهن ڪان پوءِ
آئون جڏ
سرءُ جي آڪهاڙي وڻ جي
ٽاڻن ۾ اٽڪيل
پيلو پن هوندس

امداد حسيني

پاهر ساگر سانت

وائي

اونداهيءَ ۾ تيلي ٻاري، آئيني کي جاڳايان
نيل ٻنا هن ذات ڏٺي ۾، رت ۾ هاري
تيلي ٻاري
آئيني کي جاڳايان

پور پور مان لس لس مان، رت ست ساري
تيلي ٻاري
آئيني کي جاڳايان

جيئن سورج ارڪ پکهاري، پاڻ پکهاري
تيلي ٻاري
آئيني کي جاڳايان

لڙ لهوني، ساهه سولي، سڪ سنڀاري
تيلي ٻاري
آئيني کي جاڳايان

جيئن سورج آيري تيئين، پاڻ ۾ ماري
تيلي ٻاري
آئيني کي جاڳايان

جين جاڳان، جيئن تيز ڪو پارَ اُتاري
تيلي ٻاري
آئيني کي جاڳايان

هِتي ڏينهن جو دوزخ

آهوئي آ! السُولهون
آهوئي شهر
آهائي شام دولهون

آهائي بُو هوا ۾
جنهن تہ ڪو ٽالر سڙي پيو
آهولي سائرن هرهر رڙي پيو

جهُور پيئي رت چوسي
ڀاڙيءَ جي ڦٽي تائين شفق جو
چٽي پئي آسمان تان رَڪَ

تهہ در تهہ جمي پئي
جتين پتين مٿان گهر گهر اگڻ تي
آهائي رات آهستي لهي اچي پليءَ پر
آلي ڪوريٽڙو پيو چاڻ تي چارا
کهڙيءَ ڪان پوءِ ساڳيائي ستارا
ائين جيئن رَڪَ ۾ ٽانڊا!
کهڻين ۾ لٽ جي اڪ اڪ
ڪُتن جي ٻونڪ
ڪنهن ڪنهن وبل رڪشا، ڪارجو راڻياهہ هوندو
باب جي بيمار پيلي روشني هوندي
۽ گهر جڻ اجتماعي مقبرا هوندا!

آهوئي آ! اڻ سُولهون
آهوئي شهر
آهائي شام دونهون

ساڳيو بي مهر ماڻهن جو اجهل ريلو
روان آهي گهرن جي قبر ڏي
بي صبرخواهش ڪي سپائي جا ڏنا ڏيئي سهارڻ ليءِ
وري هِتي ڏينهن جي دوزخ کي پارڻ ليءِ!

غزل

اونڌاهيءَ ۾ تيلي ٻاريان
انڌائي کي ڪيئن ڏيکاريان
اوڌر ساءُ سُٺي ڪانهي ڪا
چوڻ ڪٿي ڪا سُرڪ آڌاريان
ڪوهه نه سورج وانگر آيرو
آلو اوهان کي آءٌ آڌاريان
پنهنجو ڪوئي سو ڪولهي ڪو
هرويرو پيو ٿو اوساريان
ماڻهن مون وٽ ڪولهي آهي
ڪيئن پلا ڪو پارڻ ٻاريان!
رات اينديءَ ته سمهي پوندس مان
ڏولڪر جهڙو ڏينهن گذاريان
ڀاڻ اڪي ۾ مليا آهيون ٻئي
آءٌ ته توکي ياد ڏياريان
حفيظ الطاف، لسيم ڪرل
ڪهڙا ڪهڙا ماڻهو ساريان!

ديوار ڍٺي پئي آهي
۽ هُن پاسي ڪجهه ناهي
گولڊر آهن ڪُتن سوني
ڏس ڏلو هو ڪنهن ڏاهي
رات جهڙالي ۽ جهنگل
ڪُڙڪَپيتو ڪو آهي؟
سچ کي شل تون سوپ ڏين
ڪوڙ ڪتڪ آيو ڪاهي
الله اکيون ڦاڙي ڏس
سورج ناهي؟ پيو چاهي!

مون کي ڪوتا جوڙڻ ڏي
ناهه نتيجيءَ جا تون ناهي
اڄڪلهه سالهه ماڻهوءَ تي
ڪُتي وانگر ٿو ڀاهي!

(اڄڪلهه ڪُتو ڪُتي تي
ماڻهوءَ وانگر ٿو ڀاهي!)

(نيڙو)

لِپٽ انڌي رات
ڏيئي سان اولڏاهه ۾
ڏسڪي پيئي ذات

ڳهلو نه تون ڳالهاءِ
ڪَلَ ڪٽي وٺ پاڻ ليءِ
ڪاريون ڇڏ مون لاءِ

هينئڙي تنهنجا هورَ
آڌيءِ ايش-ٽري ماڻ
اڏڙن لاءِ ڦيلهورَ

جاڳ ۾ سهني والڪَ
اکيان اکيان مارئي
پوهان چيلن چالڪَ

ڪوري، پُشپ، ڪماش
ولي رام جو ڳهرُ چڻ
هڪڙو لنڊڙو ديش

شاعر ۽ ايڪانت
اندر وِهه وِلوڙجي
ٻاهر ساگر سالت

ملڻ جو وارو
ڪُڪڙن جي دَسَ تي
شهري وپچارو!

نماهي "مهراڻ"
ڳورل پاتو الڪ تي
ليڪون ليڪون پهراڻ

ڪلارڪن جي رس
ٻاس هيو ۽ هوءِ هئي
اندران بند آنبس

نظم

آءٌ اهـا ٻـه آهـونـي تنها
ٻـَـرِ ۾ بيٺـل وَڻَ جـهـان
شاخن وانگر پکڙيل سوچون
ڏليءِ بنا ڪنهن ڏَڻَ جيان

آءٌ اجـا ڏس رول اهونـي
پياسي ڪنهن بـادل والـڪي
منهنجا اونـي منهنجا ڳـونـي
سالـڪ هليا ويا ڪنهن سالـڪي

تيڪ بنا جهڙن ڪرڻي سورج
هٿَ هجن جيئـن رِيڪَ بنا
تو بـن آءٌ ائين ئي ڪورو
ڪاڳـر جهڙن ڪو لـيڪ بنا

•

ڪڏهن آءٌ هن لاءِ سورج هئس
هوءِ سورج مُکي
اجُ او-ڪي چئي
هُن ڏلي جهڙن هُني
تڏهن آءٌ هن لاءِ ڪجهه ڪونه هوس
رکيو رَکَ جو ڍير هوس
-۽ پوءِ اوچتو
هوائون لـڳيون
آڏاري ويون!

سحر امداد

غــزل

اونداهيءَ اڌ رات جو، هيڪل منهنجو هاڻ،
ساري ڏوکي ساندورا، جاڳان پيئي آنءُ.

دونهاڙيل؛ گهوگهانيل؛ آهي رات اماس،
ڪير- ڌارا ۽ تارا؛ ڏيندا روشن ڇانءُ.

لالي ليڪين لايان، تن من مهڪايان،
اڄ منهنجي آڱرين اڳن، ٻولي ٿو ٻيو ڪانءُ.

بحر وزن جون ڳوڙهيون؛ لنگڙا لولا لفظ؛
ڪوتا؛ رديف، قافيا؛ ڏات نه ڪوئي ڏانءُ.

سور پٺن ڪان پوءِ ٿي رات جهڪندي سج؛
ٻيکهري پوندي برف ۽ لهريون لهنديون لانءُ.

ٽڪڻي ڪنيءَ وارڪيان، ڳهڻو آيامي لوڪ،
دل- ڌرتيءَ جو الهي، ٻرپل ٿريل هو ٿانءُ،

جهاڳي ڪنڌ سمنڊ سڀ، آڪري اينديس آءٌ،
سڄڻ هان مان سج جي، ٻرهه سندم آ لانءُ.

سؤ روپيا ذوٽ ماڻهو

علي بابا

"سائين، تو ڳالهه ڪئي. سمجهه مري چڪو آهي، ڇڏاءِ منهنجي رقم. ڇڏاءِ."

"ميان، آئون ڪيئن سمجهان مري چڪو آهي، ڪيئن؟" چڱو خان چڙي ٿو وڃي.

"هيئن." پيرام چپني ٿو وڃائي. "واهه سائين واهه! اسان لکن جا ليکا ڪينءَ ڪريون ۽ اوهان سؤ روپئي تي ڀڄ ڪيو بيٺا آهيو؟ ماڻهو ٿو مارائين يا ميرون؟" پيرام جون ڪنواريون ڳاڙهيون اکيون ڏسيو چڱو خان ڪين مڙني لڏو ڪي وڃي ٿو.

"نه، پهرين ڇڏاءِ ماريندين ڪيئن؟"

"اهو آئون ڪونه ڇڏائيندو آهيان. آئون پيشاب ٿو ڪريان سؤ روپين جي نوٽ مٿان. سوين آيا سوين ويا." پيرام ڏاڍي ڪروڌ مان، پيگ هڪ ئي گهٽ مان خالي ڪندي، وڏيءَ هوٽل جي ٽماڙ ڪمري جي دريءَ مان هيٺ لڙندڙ ڏالهن ٿو نهاري:

"ان اجائي بڪواس ڪان ته ستو آهي ته ماڻهو وڏي در جو چڪر لڳائي اچي. سؤ روپيا اتي ئي ملي ويندا آهن چڱا خان!" پيرام ڪاوڙ مان، ڪمري مان اٿي وڃڻ لاءِ اٿي ٿو وڌي؛ پر در وٽ، چڱي خان جي ڳالهين آڏو نهس رڪاوٽ ٿيو وڃي:

"يار، تون ته ڳالهه ته ٽالڻ ٿي ويندو آهين. اڙي خون ٿو ڪرين ڪا ڳالهه ڪانه پيو ٻڌائين؟"

"اڳي جڻ خون ڪيائي ڪونه ٿئون. چڱا خان، ٻڌاءِ اهو ڪير هو، جنهن تيرهن سالن جي ڄمار ۾ راڄ لتاڙي ٻارهن سالن جو ٻار ماءُ جي ڪڇ مان خنجر سان ماريو هو. حيف ٿئي چڱا خان، سؤ روپين تي اهڙي ڀي اتباري؟" پيرام جي ڳالهه تي چڱو خان سرڪي ڪجهه ساهه ڪٺي، ڏاڍا ساڙ ٿو چنبڙي:

"هٽ، اها ڳالهه نه آهي. آئون قالون جي ڳالهه ٿو ڪريان؟... ٻڌاءِ نه، ڳالهه ڪيئن ٻڌائينه ين؟ اکيان ۽ ڇيتا هرڪات تي، مڙس ڏاڙهيون ڪنهندا، ايرا چڪيندا آهن. هرين ٿائين ڀلا ولندا آهن."

"خون ڪرڻ ويل منهنجو پير پٽ تي نه هولڻو آهي. ٻڌاءِ، ڪڏهن ڪو پيرو ڇڏيو ٿئون؟... خون ڪرڻ مهل ماڻهو ستين آسمان مان عزرائيل جهان لهندو آهي." پيرام وائان

سگريٽ جو دونهون اوڳاڇيندي، چگي خان کي سندس گلاس ۾ اڃا وڌيڪ دارون اوتيندو ڏسندو ٿو رهي.

”هٿ، اڳي ايڏا راڄ ڪڏهن ڪين لتاڙيا هوندءِ.“ چگو خان ڏاڍو ڳجهو ٿو ڳالهائي
”ڳالهائين ڪنهن سان پيو؟!“ پيرام پير تي هڪ ٻي ڪِيت سان اڌ گلاس ڏ وکي ٿو وڃي.
”راڄ ... راڄ ... اسان سڄو ملڪ پيليو ويٺا آهيون. ٻڌاءِ، ڪهڙو راڄ آهي، جو سؤ روپين تي ٿو ساڙائين؟ ڪهڙي آسمان تي آهي؟“

”...، يار تون سمجهين چو له پيو.“ چگو خان بيزاريءَ کان ڪنڌ کي ڌوڻي ڏئي ميز تي ڪاوڙ سان مڪ ٿو وهائي:

”يار تون اسان جي به ٻڌندين يا رکو پنهنجي لاف هڻندين!“

”ها، اسان جو ته ڏندو آهي، سؤ روپين لاءِ لاف هڻڻ جو.“

”توهان، وري اولڌي معنيٰ ورتي ها؟ يار پيرام ڏاڍو ٿي. ٿڌو ٿي. ڪنهن ڪَمَ جي ٻٽ کي غور سان ٻڌ ته سهي.“

”ٻڌاءِ، ٻڌاءِ، آزمايل کي ڇو ٿو آزمائين؟“

”ڪا خبر ٿئي مارئو ڪنهن کي آهي؟“

”ڪنهن کي؟...“

”ٽيج ٻاڪ يار...“

”ڇا؟... ماڻهءَ جي ڪج ۾ ئي!“

”ها، وات ۾ گوليءَ جي لشالي سان.“

”شڪل، هاڻ تنهنجي سؤ روپين شرط تي. اسان پستول چوري ڪنداسين. اهڙن سؤ روپين کي مان مُٺ ۾ به نه.“ پيرام سڄو گلاس خالي ڪري، واڇ ڪان ڳڙلدڙ مڌ، هٿ جي تريءَ سان اگهي رڙ ٿو ڪري:

”ٻڌ ٻين پيو نه چگا خان؟“

”اڙي ها، پستول تو کي آڻي ٿو ڏيان نه، سائلينسر لڳل. ڦران ڊيڪٽوارو پستول حرام آهي جو مون نيسٽ به ڪيو هجي، اڙي هاڻ ته خوش ٿئين.“

”واهه، ڏاڍي خوشي ٿي، جڻ اڳي ڪڏهن پستول ڏٺائي ڪين ٿئون.“

”بابا هن هٿيار جي ڳالهه ڇڏي ڏي. سواڻي جو قسم، ڳوڙها ڪنس جا ڏهه هزار ٽڪا چوڙي، وچ شهر ۾ ڏينهن ڏٺي سؤ ماڻهو ماري اچ. رکو دونهن هڙلدو، ڳوڙها... ٺان جو ڪلاڪ ڪان پوءِ خبر پوندي ته ڪٿين ۾ لاشا پيا آهن. ماچيس جي توليءَ ۾ به ڪو آواز ٿيندو آهي. آهو مال آهي.“

”اصل اينهين.“

"پوءِ اسان وري ڪو سؤ روپين ڪي مٽيندا آهيون ڇا؟ ڪم نه به هجي ها، اها سوکڙي تولاءِ هئي."

"واهه واهه، پوءِ ته يار ديدار ٿي وڃن؟"

"هو خبر ٿئي يار ڪنهن جو آهي؟"

"ڪنهن جو؟"

"وڏيري عارب خان جو. واري ساڻ راڙيءَ پٽ قلندر تي پڳو پيئو هوندو هو، ته قلندر پٽ ڏي."

"چو ڀلا، وڏيري عارب کي چو ته؟"

"نه، مارئو سال جو ٻچ ڏائڪ يار آهي- ۽ چيچلانا وڏيرو عارب ۽ جوڻس آهن."

"جوڻس ويچاري چو؟"

"ويچاري... آڱوٺي جهڙي، ڏوٽيءَ هٿان چوراڻي موڪليو مالس ته ڊاڪٽر کي يار ڏيکارڻ جي ٻهالي سان دل باغ بهار ڪرائي وڃ، ته جوءِ مڙس کي وڃي دانهن ڏني آهي. ڳالهه راڄن تائين پهچي وئي. اها، نه ماڻهو نه پين..."

"مار پـ..."

"اڙي چڱو خان پنلوَ پاري ڇاٽي، دل ۾ چيو پٽ لورڙي ڳالهه. پراڻي ٿئي ته پوءِ ڏس، ڪيئن لو هالوَ ۾ ڏارَ وجهانس. اڙي وٽ ڇا ياد ڪندين." چڱو خان پيرام ڏانهن سؤ روپيا ٿو اڇلائي ۽ پيرام ان کي هٿان ئي جهپي چمي ٿو ڏئي ۽ ٻيچ نئين ڪڙڪ لوٽ کي وجائيندي اولهيءَ ڳهور سان چڱي خان ۾ ٿو نهاري:

"ڏلهو سؤ روپين سان ڪم ڪيئن هلندو، اسان واري امالت ڪيد." سنه س ڳالهه. تي چڱو خان چيلهه سان ٻڌل پستل ڪورسان ليچ ليڪور پستل ٿو ڪڍي ۽ پئي گيڊي مان سالانسر.

"مار، چيلهه سان ٻڌيو گهمين!"

"پوءِ اسان کي ڪا سٽيهه آهي ڇا؟ اسان جون چيلهيون ئي پستول ٻڌڻ لاءِ ٺهيون آهن." هو وري ڪٽڪو ڪائيندي ڳالهائي ٿو:

"پٽ، هوٽل جي پيرن سان توکي ڪو سڃاڻي ته ڪونه؟"

"يار، پاڻ ڪمزور يار رکون ٿي ڪين. اڻون هوٽل ۾ اٿين لڪندو آهيو آهيان، جيئن رات جي اولداهيءَ ۾ ڪنهن سنگتياڻيءَ سان ماڻ وچيو آهي. چارين ۽ ولڪارين سان ڪنهن جناور جهان."

"خوش رهه. قران، توکي ڏسي اندر اري پولهو آهي."

”ڇنايو ته مون به ٿي.“ پيرل پستول لوڊ ڪري، مٿانهس سائلينسر ٿو چاڙهي ۽ ڏاڍو چريائي ٿي، پستول جا الڳ اڪر ٿو جانچي.

”واه، پستول ته تنهنجي هٿ ۾، ڪيئن پيرلا سَرمو به اڪ اڪ ڪي ٿي.“

”ها، خبر ٿئي، هن پستول ڪان سواءِ اُنون قرضي هئس.“ پيرل ڇو منهن ڪاشي هٿي ٿو وڃي.

”اڙي ڪهڙو قرض ٿئي؟ حڪم تنهنجو.“

”قرض ايترو آهي، جو اُنون هاڻ به چڪائي نه سگهندس. خبر ٿئي، سون ساک تي وڏيري رمضان ڪان سؤ روپيا ورتا هئا.

”مار، اڃا قرض رهيو پيو آهي؟! اهو به تو لاهه قرض.“

”ها-چيائين مڙس جو پٽ تڏهن مڃيانءِ جڏهن چڱي خان جي پٽ ۾ سندس ئي پستول جي گولي هٽي ايندين.“

”ڇا؟...“ چڱو خان ڊپ سان چار قدم پوئتي هٽي ٿو وڃي.

”ڇو ڊڄي وئين.“

”نه، اها پاڙياڻي آهي.“

”پلا لئين چاول پار جي وات ۾ گولي هڻڻ واري ڪي ڇا چوندا آهن؟ چڱا خان، اڄ اهو به پڌالي جڏ.“ پيرل جي اکين ۾ رت لهي ٿو اچي.

”پيرلا ... نه ... نه ...“

”ڊڄ نه چڱا خان. اُنون وعدي جو پڪو آهيان. هي گولي، تنهنجي اڄ پياڪ دشمن جي وات ۾ ويندي. سؤ روپين جي لوٽ جيان ڏاڍو ڪرو ماڻهو آهيان.“ پيرل نرنگر دٻائي ٿو.

۽ ان سان گڏ ئي، چڱو خان پنهنجي هٿ دل تي رکندي، آواڪ ڦالل ٻاڪي سان، فرش تي ٺهڪو وڃي ٿو ڪري.

۽ لفٽ جو پٽ، خونيءَ کي جن ڳڙڪائي ٿو وڃي.

روپوش

حليم بروهي

مون روپوشن جي لسٽ تي نظر ڊوڙائي. ٻه سؤ کان به وڌيڪ نالا هئا لسٽ ۾. منهنجو ٽيمپر لوز ٿيڻ لڳو. جنهن ضلعي ۾ ٻه سؤ روپوش هجن، تنهن ضلعي جا پوليس آفيسر يا ته رشوتي هئا، يا نااهل هئا. مان اٿيس ۽ لسٽ کڻي ڪانفرنس روم ڏانهن روانو ٿيس. منهنجي وک تکي هئي، تنهنڪري اردلي ڊڪندو منهنجي اڳيان هليو.

ڪانفرنس روم جو در اردليءَ ٺڪ ٺڪ ڪري کوليو ۽ در مان اندر داخل ٿيندي مون ڪرڙي نظر صوبيدارن تي ڦيرائي جيڪي نمب ڏيئي ڪرسين تان اٿي کڙا ٿيا هئا. مون ڪرسيءَ تي ويهندي صوبيدارن کي ”سٽ ڊائون“ چيو. سڀئي ويهي رهيا. لسٽ ٽيبل تي رکي ان تي مون پنهنجو هٿ رکيو، ۽ صوبيدارن تي نظر ڊوڙائيندي مون چيو ته ”هن ڳالهين تي مان ڪنهن ٻي ميٽنگ ۾ ڳالهائيندس. هن لسٽ ۾ مون وٽ انهن روپوشن جا نالا آهن جيڪي حيدرآباد ضلعي جي مختلف ٿاڻن کي ڪيسن ۾ گهربل آهن. هن لسٽ ۾ ٻه سؤ نالا آهن. ٻه سؤ نالا گهٽ ڪين آهن. تمام گهڻا آهن. جنهن ضلعي ۾ ٻه سؤ ابسڪانڊر هجن تنهن ضلعي جا پوليس آفيسر يا ته رشوتي آهن يا نااهل آهن. جيڪڏهن اوهان رشوتي به نه آهيو ۽ نااهل به نه آهيو، ته پوءِ هي ٻه سؤ روپوش ڇو اڃا هن لسٽ تي آهن؟ اها ابسڪانڊرس جي لسٽ هرهڪ ٿاڻي تي هوندي آهي. هرهڪ ٿاڻي تي هنن ابسڪانڊرس جا فوٽا هوندا آهن. مان ڊائريڪٽ ايس. پي. ڀرتي نه ٿيو آهيان. مان صوبيداريءَ مان چڙهي ايس. پي. ٿيو آهيان. مون کي خبر آهي، ته صوبيدارن کي خبر هوندي آهي، ته سندن تَر ۾ ڪهڙا روپوش رهندا آهن ۽ ڇا ڪندا آهن. مان ڪنهن جي به ايڪسپلينيشن ٻڌڻ لاءِ تيار نه آهيان. مان پاڻ به رشوت نٿو وٺان. مون کي صاف ۽ ڪلين ائڊمنسٽريشن کپي. روپوشن جي پشت پناهي بند ڪريو. روپوشن کان جيڪو پئسو وٺندا آهيو، سو بند ڪريو. هن لسٽ تي جيڪي ماڻهو آهن، سي هڪ مهيني اندر گرفتار ٿيڻ گهرجن. هن لسٽ جي ڊيگهه اوهان جي ۽ منهنجي آفيسريءَ تي داغ آهي. ايندڙ مهيني جڏهن ميٽنگ ٿيندي، تنهن ۾ مان وري به اها لسٽ ڏسندس. ڪوبه ابسڪانڊر آزاد نه رهي. هرهڪ روپوش گرفتار ٿيڻ گهرجي. ايندڙ مهيني واري ميٽنگ کان اڳ هيءَ لسٽ ختم ٿيڻ گهرجي. هرڪو پنهنجي ٿاڻي وڃي، ۽ پنهنجي حد ۾ رهندڙ روپوش جهلي لاڪاپ ڪري. ڪوتاهيءَ تي مان اوهان کي رپورٽ

به ڪندس ۽ سسپينڊ به ڪندس. اڄ مان ڪنهن به ٻئي ڪم جي باري ۾ نٿو ڳالهايان. ايندڙ ميٽنگ کان اڳ هيءَ انسڪالڊرس لسٽ ختم ٿيڻ گهرجي.“

لسٽ هٿ ۾ کڻي مان موٽي پنهنجي آفيس آيس. هاڻي منهنجو ٽيمپر آهستي آهستي لهڻ لڳو. پنهنجو پاڻ کي ٿڌو ڪرڻ لاءِ، ڪجهه نه ڪجهه ڪرڻ جي بهاني مون لسٽ تي اکين ٿي نظر ڊوڙائي. ٻن سون نالن جي لسٽ ۾ سڀ کان مٿي پهرين نمبر تي ٽنڊي ڄام ٿاڻي جي ويهه سال پراڻي روپوش الهڏني جو نالو هو. لکيل هو—”الهڏنو، ولد رحم ڏنو، ڪاٺير، ويهن سالن کان روپوش، ٽنڊي ڄام ٿاڻي جي ايف. آءِ. آر نمبر 322/1930 ۽ 401/1930 ۾ گهربل.“ هي اهوئي الهڏنو هو. هن جو نالو ويهن سالن کان پوءِ به انسڪالڊرس لسٽ تي چڙهيل هو.

ويهه سال اڳ مان ٽنڊي ڄام ٿاڻي تي صوبيدار هوس جتي ڪن همراهن الهڏني ڪاٺير کي جهلي آڻي اسان جي حوالي ڪيو، ۽ فرياد لکايائون ته الهڏني ڪاٺير ۽ سندس ڪنهن همراهه سندن گهر کي ڪاٽ هڻي هنيو ته مالڪ سجاڳجي پيا. سندس همراهه ته ڀڄي ويو پر الهڏنو جهلجي پيو. اهو فرياد مون ايف. آءِ. آر بُڪ ۾ داخل ڪيو ۽ پوءِ لڳس الهڏني ڪاٺير تي محنت ڪرڻ، ته پنهنجي همراهه جو نالو ٻڌائي. پهرين مون الهڏني کي گسا پتا هنيا: پر الهڏني نالو نه ٻڌايو. پوءِ مون الهڏني کي خاطري ڏني، ته مان سندس همراهه کي گرفتار نه ڪندس: پر الهڏني نالو نه ٻڌايو. مون الهڏني کي واعدو ڏنو، ته مان ڪيس ۾ ڪيس مان ڇڏائيندس: پر هُو هوڏ تان نه لٿو- سو پوءِ مون ڪنبو پادر ۽ اڇي ڪيس ورتو. بوٽ جا ٺُڏا ۽ لتون وغيره هُو سهي ويو، ۽ لڪَڻ ڇهڪ هُو سهسائي ويو. همراهه جي نالو ٻڌائڻ کان صفا انڪاري واري ويٺو. مان به هوس ضدي، سو ٽي ڏينهن سالدهه صبح شام ۽ ڏينهن رات ماريندو رهيو سانس. هن پنهنجي ساٿيءَ جو نالو ته نه ٻڌايو: پر پاڻ به اوچتو مري ويو. منهنجي مار مشهور هئي: پر هي پهريون ڀيرو هو، جو ڪو قيدي منهنجي مار ڪري ٿاڻي جي لاڪاپ ۾ ئي مري ويو هو. ڪڙو سڄو ڏينهن لاش لاڪاپ ۾ پيو رهيو ۽ مان ٿاڻي ۾ ويٺو رهيس. شام آئي، رات ٿي، ۽ پوءِ صبح ٿيو: پر انهيءَ وچ ۾، رات جي اونداهه ۾، مون ۽ منهنجي ماتحت عملي، الهڏني جو لاش ٿاڻي پويان ڪڏ ڪوٽي دفنائي ڇڏيو هو.

ٻئي صبح منهنجو جمعدار هڪ ٻه سپاهي وٺي ٿاڻي سامهون هوٽل ۾ وڃي ويٺو ۽ چانهه پيئندي، هوٽل ۾ ويٺل ماڻهن سان ڪچهري ڪندي، شوشو ڇڏي آيو، ته شام جو جوابدار الهڏني کي حيدرآباد وٺي ويا جتي ٻئي ڏينهن صبح جو هن کي ڪورٽ ۾ پيش ڪرڻو آهي. ويهه سال اڳ ٽنڊوڄام ننڍڙو ڳوٺ هو، جنهن ۾ فقط هڪ ٻه ننڍڙيون هوٽلون هيون. اهو جمعدار وارو شوشو ڪافي هو ۽ شام تائين اها ڳالهه عام ٿي وئي، ته اڄ الهڏني کي حيدرآباد وٺي ويندا.

شام جو سج لهڻ کان اڌ منو ڪلاڪ اڳ، چار پنج سپاهي ڊريسن ۾ گهوڙن تي سوار ٿيا، ۽ انهن جي وچ ۾ هڪڙي گهوڙي تي، هڪڙو سپاهي مٿان ڪيل اجرڪ ۾ پنهنجو منهن ۽ ڊريس لڪائي ائين ويٺو، جيئن ڏسندڙ سمجهن، ته الله ڏني کي پوليس حيدرآباد وٺيو پئي وڃي. اهي گهوڙن تي سوار پوليس وارا، جڏهن ٽالي جي احاطي مان نڪري رستي تي آيا، تڏهن سامهون واريءَ هوٽل ۾ اسان جي هڪڙي سپاهيءَ ٻه ڪالهين ڪندي گهوڙي سوارن ڏانهن اشارو ڪري چيو، ته پوليس الله ڏني کي سپائي حيدرآباد ۾ ڪورٽ ۾ چالان ڪرڻ لاءِ وٺيو پئي وڃي. ٿورڙو اڳتي هليا، اجرڪ واري سپاهيءَ گهوڙي کي اڙي هڻي تکو ڪيو، ۽ گهوڙو ڊوڙائي اکيان نڪري ويو. ٻين سوار سپاهين "الله ڏنو ڀڳو، ڀڄي، جهليوس" چوندي پنهنجا گهوڙا ان سپاهيءَ پويان ڊوڙايا. هوٽل تي ويٺل ماڻهن ٻه سمجهيو ته الله ڏنو ٿو ڀڄي، سو آئي ماڻهن کي سڏ ڪرڻ لڳا، ته الله ڏني کي جهلڻ ۾ پوليس جي مدد ڪن.

اجرڪ واري سپاهيءَ وڻن پويان پهچي اجرڪ لاهي گهوڙي جي سنجن ۾ لڪائي، ۽ پوءِ پاڻ به الله ڏني جي ڳولها ۾ شامل ٿي ويو. اوڏهن ٽيڻ تي سپاهي موٽي ٽالي تي آيا، ۽ مون ايف. آءِ. آر. بُڪ ۾ داخلا ڪئي، ته ڪيئن جوابدار الله ڏنو پوليس ڪسٽڊي مان ڀڄي ويو. ائين الله ڏني ڪانير جو نالو انبسڪالڊرس لسٽ تي آيو ۽ پوءِ سال ٻه سال جيڪا نئين لسٽ لهندي وئي، تنهن ۾ هن جو نالو هوريان هوريان مٿي چڙهندو ويو.

هي اهو الله ڏنو ڪانير هو، جنهن جو نالو مون اڳيان پيل لسٽ ۾ پهرئين نمبر تي هو. مون ڪاڙهي مس واري پين سان لسٽ ۾ لکيل الله ڏني جو نالو ڪاٽي ان تي پنهنجي صحيح وڌي، ۽ پوءِ اينهڙ ميٽنگ ۾، يا ڪنهن ٻي ميٽنگ ۾، مون انبسڪالڊرس لسٽ جو نالو به نه ورتو. مان ڪيئن ٿي اعتبار ڪري سگهيس، ته انهيءَ انبسڪانڊرس لسٽ مان ڪو هڪڙو روپوش به جيئرو هوندو!

•

نصير مرزا

دعا

يا خدا!
گيتن کي
خوشبو جيئن
مکتي ڏي!

منهنجي لفظن کي
هوا جيئن
پکين جيئن
آزادي ڏي!

شوڪت حسين شورو — چنيءَ جيترو آسمان

اڪ ڪلندي ٿي نواز وچ تي ٽائيم ڏٺو. ڇهه ٿيا هئا. پوءِ وري هن جون اکيون بند ٿي ويون ۽ ننڊ جو گهيرٽ اچي ويس. ڪجهه دير کان پوءِ کيس محسوس ٿيو تہ هو جاڳي رهيو هو. هن پوريءَ طرح سجاڳ ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ پاڻ کي ننڊ جي گهيرٽ مان آجو ڪرڻ چاهيو، پر هن ۾ سگهه ڪا نہ هئي. اکيون کليون ٿي، وري بند ٿيو ٿي ويون. هن پاڻ کي بيحد ٿڪل، بيحد ڪمزور پاتو. هو ڪيتري دير تائين اڌ جاڳ اڌ ننڊ جي حالت ۾ رهيو. مسين مسين وڃي ننڊ جي ڪُن مان ابري ٻاهر اُڪتو ۽ سنئون ٿي ليٽي پيو. اٿڻ تي پوءِ بہ من نٿي وريو. نواز مٿي آسمان ڏانهن ڏٺو. چنيءَ وانگر ايتري جاءِ کليل هئي، جنهن مان آسمان جو چوڪنڊو ٽڪر نظر آيو پئي. جاين جون ڏکيون ديوارون هيون ۽ انهن جي وچ ۾ هن جي کوهه جهڙي ڪوٺڙي ۽ سوڙهو اڱڻ هو، جنهن ۾ بہ ڪٽن رکڻ جيتري جاءِ هئي. نواز جي ڪٽ بہ اتي پيل هئي، رڌڻ ۽ وهنجڻ-جاءِ بہ اتي هئي. مٿي آسمان ڏانهن نهاريندي نواز جون اکيون ڪيڏي مهل سامهون واري اوچي ڀت ۾ اٽڪي ٿي پيون. هن اڪ ٽڪ جي ڏکي اوٻاسي ڏني ۽ ڪنجهندي پاسو ورايو. کيس اٿڻ جو خيال آيو، پر هو هميشه وانگر سستو هو. سَنڌ سَنڌ ساٽو هو، ڄڻ ڪنهن کيس نپوڙي ڇڏيو هو. هن کي اٿڻ لڳو ۽ هر صبح جو کيس اٿڻ لڳندو هو تہ ڀاڻ سڄي رات نہ ستو هو ۽ رات پاسا ورائيندي گذري هئي.

هو زور مس ڪري اٿيو ۽ ڏکي اوٻاسي ڏئي مرڻينڪ قدمن سان اندر ڪوٺيءَ ۾ گهڙي ويو. پيتيءَ وانگر بند ڪوٺيءَ ۾ ساهه گهٽيندڙ اٻس هئي. آرسي ڪڍي منهن ڏٺائين. آرسيءَ ۾ نواز کي پنهنجو پيلو مڪل منهن نظر آيو ۽ هن آرسي رکي ڇڏي. هن سوچيو تہ هو اٿڻ سان ڪوٺيءَ ۾ ڪهڙي ڪم سان ويو هو. 'رکو آرسيءَ ۾ پنهنجو ڀوت ڏسڻ لاءِ!' هو روز اٿڻ ڪندو هو ۽ پوءِ کيس پاڻ تي ڪاوڙ ايندي هئي. هو ٻاهر نڪري آيو. لوٽو ڪڍي ان کي پاڻيءَ سان وڃوري ڪٽ تي رکي، قميص پاتائين. پوءِ تالو ۽ لوٽو ڪڍي ٻاهر آيو. در کي تالو هڻي، چابي کيسي ۾ وجهي، اولاهين پڌ بوڌار ڏاڪڻ تان هيٺ لهي ويو.

هيٺ کليل ميدان هو. اهو پِڙ هو جنهن جي وچ تي عَلم کتل هو. پِڙ جي ٽنهي طرف جايون هيون ۽ پريان روڊ هو. نواز ڏکو ساهه ڪڍي ساڻن ڦڦڙن ۾ تازي هوا ڀري. پوءِ هو

سنڌو ڀاسي واري بلڊنگ ۾ گهڙي ويو. اندر مينهن جو وٿاڻ هو. اتي بازار جي پٽ ۾ ڇڪو ڪير ملندو هو. اندر هڪ تختي تي ڪير جون ٻالٽيون پريون رکيون هيون. وٿاڻ ۾ مال جي بوس ۽ پيشاب جي بدبوءِ هئي. ڇو ڪول هو. شايد مٽي گهر ۾ ويو هو. وٿاڻ جي مٿان سندن گهر هو.

نواز وٿاڻ مان ٻاهر نڪري ويو ۽ در وٽ پٽ تي ٽيڪ ڏئي بيٺو. ڀاسي واري گهر جي بالڪنيءَ ۾ شاهه ڪرسيءَ تي ويهي پيڙي پئي ڇڪي ۽ رکي رکي کنگهي رهيو هو. بالڪنيءَ جي هيٺان ٻچوءَ جي هٽ صديق ڪانيون پئي چيريون. پٺس ڪير جو ڏلڏو ڪنهو هو ۽ صديق ڪانيون چيري وڪڻندو هو. صديق ڪنڌ هيٺ ڪري ڪانيون به چيري رهيو هو ۽ شاهه سان ڳالهيون به ڪري رهيو هو. شاهه جي ٿوري گهڻي زمين هئي، پر ان کان وڌيڪ سندس پيري مريديءَ جو ڏلڏو هلندو هو. مهيني جا ڪجھ ڏينهن شهر ۾ رهندو هو ۽ ٿورا ڏينهن ڳوٺ ۾. عمر جو اڌ ٽوٽ هو. رنگ جو ڪارو ۽ شڪل سوالين جهڙي هيس. نواز کي هن جي پيلين اکين ۾ اچيون پچيون نظر آيون. هن جو من ڪجهه ٿيڻ لڳو ۽ منهن ڦيرائي پريان روڊ ڏانهن ڏسڻ لڳو، جنهن تان رکي رکي ڪا رڪشا يا ٽانگو لنگهي ٿي ويا. روڊ تي چهل پهل شروع ٿي چڪي هئي. هڪڙي رڪشا اچي بيٺي ۽ ان مان ڪاري چادريءَ سان هڪ عورت لٿي. هن جون اکيون ظاهر هيون ۽ باقي منهن تي نقاب ورايل هو. اهو انهن جو خاص پردي جو طريقو هو. هوءَ ڌيرا ڌيرا قدم کڻندي پڙ ۾ آئي ۽ شاهه جي بالڪنيءَ جي هيٺان لنگهي، اوتاهين ڏاڪڻ چڙهي وئي.

”رات ڀالي ڪري هئي اچي ڇا؟“ شاهه ڪلي چيو ۽ سندس اکين جي پيلاڻ گهاٽي ٿي وئي. صديق، جيڪو ڪهاڙو هٿ ۾ جهليو بيٺو هو تنهن وڏو ٽهڪ ڏنو ۽ ڪهاڙو زور سان ٿنڊ تي هنيو. شاهه پيڙيءَ جو اونهون سوٽو پريو ۽ کلندو کلندو کنگهڻ لڳو.

نواز اندر وٿاڻ ۾ گهڙي ويو. ڇو ٻالٽين جو ڪير ماپي رهيو هو. هن هڪڙو پاءُ ورتو ۽ واپس وريو. شاهه جي بالڪنيءَ جي هيٺان لنگهندي هن جو ڪنڌ هيٺ هو. هن شاهه ۽ صديق ڏانهن نهارڻ نٿي چاهيو. هن سوچيو ته هوءَ ڪهڙي ڪوٺيءَ ۾ گهڙي وئي هوندي ـ سندس ڀاسي واري ڪنهن ڪوٺڙيءَ ۾ يا مٿي جيڪي ڪوٺڙيون هيون؟ اوتاهين ڏاڪڻ تي چڙهندي ڪيس خيال آيو ته سندس ٻاري ۾ شاهه ۽ صديق ڇا چوندا هوندا؟ 'هو مون کي سڃاڻن ٿا يا پير ڪجهه سمجهن ٿا؟ ٻاڙي ۾ ماڻهن کان الڳ ٿلڳ رهڻ ڪري ٿي سگهي ٿو ته ماڻهو مون کي سڃاڻندا نه هجن ۽ منهنجي لاءِ خراب سوچيندا هجن. هنن کي اها خبر ڪانه هوندي ته آئون هڪ شريف ماڻهو ۽ سرڪاري آفيس ۾ ڪلارڪ آهيان. هو سمجهندا هوندا ته آئون به ڪنهن رات ڀالي ڪري ايندڙ عورت جي ڪمائي تي گذران ڪندڙ آهيان.' ڪيس پنهنجو پاڻ تي ڪاوڙ آئي. 'ماڻهن کي جيڪي وڻي سو چوندا رهن. ماڻهن جي چوڻ سان آئون ٿي ڪوڙ ٿوروس.' در جو تالو کوليندي هن کي شاهه جو چيل جملو ياد آيو: ”رات ڀالي ڪري هئي اچي ڇا؟“

'هونئن رات ٻاليءَ، نواز ڪاوڙ مان ڀُڪيو ۽ اندر ڏي در بند ڪيائين. ڪير جو لوٽو تيل جي ڇاهي وٽ رکي، ان جي مٿان ٿالهي رکي ڇڏيائين. ٻوءِ ڪوُلري ۾ پاڻي ڀري مٿي ويندڙ ڏاڪڻ جي هيٺان نهيل ڇپُر جهڙي ڪاڪوس جو در کولي اندر گهڙي ويو. ڪاڪوس جي تکي ڌپ هن جي نڪ ۾ هلي آئي. هن کي خيال آيو، 'آئون هن جاءِ مان شايد مري لڪران ۽ هتي ته منهنجو لاش به جلدي سڙي ڌپ ڪندو. ٻي ڪنهن فضيلت واري جاءِ ملڻ جو ته اسرو ئي ڪونهي. سڄي عمر هن ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ سڙندي سڙندي گذري ويندي.' نواز جڏهن ٻهريون ڀيرو اها جاءِ ڏٺي هئي تڏهن هن جي دل تي بار ٿي پيو هو. هن کي جاءِ جي، ۽ سا به سستي جاءِ جي سخت ضرورت هئي؛ پر ان جاءِ ۾ رهڻ جي هن کي ڪابه خوشي نه ٿي. 'اَءٌ وهمي ڪونه آهيان، پر ان وقت کان منهنجي دل ۾ اهو وهم پيدا ٿي پيو آهي ته هيءَ ڪوٺڙي منهنجي قبر آهي. ان ۾ منهنجو ڏوهه به ڪونهي. اهو اهو رکو وهم به ته ڪونه هو. جاءِ آهي ئي اهڙي. اڳيان ۽ پاسن کان وڏيون وڏيون پٽيون ۽ انهن جي وچ ۾ هيءَ کوهه وانگر بند آهي. هيءَ جاءِ انسانن جي رهڻ جي لائق آهي؟ يا ته اَءٌ انسان ڪونه آهيان جو اهڙي جاءِ ۾ اچي رهيو آهيان. پر رڳو اَءٌ ته ڪونه آهيان. ٻيا جو هيترا رهن ٿا يا رهن ٿيون! اهڙي اولڏاهي لڪل جاءِ انهن جي لاءِ مناسب آهي. اهي سڀ آيون ڪٿان آهن؟ اڳي پوءِ بازار ۾ وڃي رهن ها. اتي به گهڻ ٿي وئي هوندي ۽ جاءِ نه ملندي هوندي. هتي وري انهن جي سلامتي به آهي. آسپاس شريف ماڻهن جو پاڙو آهي.' نواز کي خيال آيو، ته هن جاءِ مان جيڪو به نڪرندو آهي، ان کي ٻيا شڪي ۽ عجيب نظرن سان ڏسندا آهن. 'ٿي سگهي ٿو اهو منهنجو وهم هجي. پر نه، آئون هتي رهڻ ئي ڪو چاهيان. مون کي هن ڪال ڪوٺڙيءَ کان ئي نفرت آهي...'

هو ڇپُر مان نڪري ٻاهر آيو. ڪمري مان برش ۽ پيسٽ کڻي آيو ۽ در وٽ ٻاهر وينهڙ نالي جي اڳيان ڏندن کي برش ڪرڻ لڳو. اتان واندو ٿي چانهه جي ننڍي ديڳڙيءَ کي پاڻيءَ سان ڌوئي ڏيڍ ڪوپ پاڻي وجهي، چلهو ٻاري ان تي رکيائين. ٻاڻ ڪاٺ جي منڊليءَ تي پٽ سان ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيو. گهر ۾ رڌڻو ڪونه هو، ان ڪري هن اڱڻ جي هڪڙي ڪنڊ ۾ رڌڻو ٺاهيو هو. هو مٿو پٽ تي ٽڪائي سوڙهي اڱڻ جي ڳاڙهين سرن کي ڏسڻ لڳو. اندر ڪوٺيءَ کي سيمنٽ جو پلستر ۽ ان تي پوچي ٿيل هئي؛ پر ٻاهر ديوارون اگهاڙيون هيون. انهن تي نه پلستر ٿيل هو ۽ نه پوچي ڏنل هئي. ڳاڙهيون سرون ڏسي هن کي ائين لڳندو هو ڄڻ ڪي خوفناڪ جانور ڳاڙهيون رت سان ڀريل زبانون ڪڍي گهوري رهيا آهن. هن اکيون ٻوٽي ڇڏيون. ديڳڙيءَ ۾ پاڻيءَ جي ٽهڪڻ جو آواز اچڻ لڳو، ته هن اکيون کوليون ۽ چانهه ٺاهي. هن ديڳڙي لاهي چانهه مگ ۾ وڌي. راتوڪي ورتل ڊبل روٽي ڪڍي آيو ۽ مگ ۾ ٻوڙي کائڻ لڳو. ٻهريون مگ

ڊبل روٽي ڇُٽي ولي. هن ٻيو مگ پوري چانهه پيتي. پوءِ ديڳڙي ۽ مگ کي ڌوئي رکيائين.

هو ڪمري مان شيونگ جو سامان کڻي آيو. پيالي ۾ پاڻي وجهي دريءَ تي اچي رکيائين. آرسيءَ کي دريءَ جي ڪاٺ تي اٽڪائي، ڪريم برش تي رکي ڏاڙهيءَ تي هڻڻ لڳو. هن بليڊ ڪڍي سيفٽي ريزر ۾ وجهڻ چاهيو. ’ٽيون ڏينهن مون بليڊ جو ڪهڙو پاسو ڪم آندو هو؟‘ هن ياد ڪرڻ چاهيو، پر ڪيس ياد نه آيو. ’الائي ڪهڙو پاسو هو! مصيبت آهي. مون کان اها ڳالهه هميشه وسري وڃي. ڏينهون ڏينهن منهنجو حافظو وڃي ٿو ڪمزور ٿيندو. اها ٽيون ڏينهن شيو ڪيو اٿم ۽ بليڊ رکڻ وقت به ياد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هيم. تڏهن به ڳالهه وسري وئي. الائي ڪهڙي ڌار هئي. پر هن بليڊ مان ته هي ٽيون شيو آهي. هوڙي ٿرڊ ڪلاس بليڊ مان چار شيو هروڀرو ٿيانگا ته ڪو نه آهن. پهريان ٻه شيو هرهڪ ڌار مان سٺا ٿيو وڃن. پر ٽيون شيو ڪجهه ڏکيو لڳي ٿو. موڙئي ڪم ٿيو وڃي. هفتي جي لاءِ هڪڙو بليڊ ڪافي آهي. آئون ڪوشش ته گهڻي ٿو ڪريان، پر پوءِ به بچت ٿي ٿئي، جو ڳوٺ مناسب پيسا موڪلي سگهان. آئون پاڻ تي گهٽ ۾ گهٽ پيسا خرچ ڪندو آهيان. مهينو ڇڪي ٽاڻي پورو ٿيندو آهي. ان ڪري ته آئون ماڻهن سان گهڻو اٿڻ ويهڻ کان لهرايان ٿو. منجهند جي ماني گهر ۾ ڪرڻ ڏکي آهي. ماڻهو آفيس مان ٿڪي ٿي اچي ته ماني کائي ڪلاڪ اڌ آرام ڪري. ٽڪ ۽ ٻڪ ۾ ماني ڪرڻ ڪٿي ٿي پڄي. پر پوءِ به ڪرڻي پوي ٿي...‘ هو شيو ڪري چڪو هو. هن منهن ڌوتو ۽ ٽوال سان منهن کي اگهيائين. ان وقت اٺ ٿيا هئا. هو تڪڙ تڪڙ ۾ ڪپڙا پائڻ لڳو. آفيس جو ٽائيم ساڍا ست هو، پر هو پوري ٽائيم تي پهچي نه سگهندو هو. روز ڊڄندو ڊڄندو ويندو هو ته اڄ دٻ پوندي. دٻ پوندي هئي ته ٻئي ڏينهن تي ڪجهه سوير ويندو.

هو ڪپڙا پائي وڃڻ لاءِ تيار ٿيو، ته ڪنهن در تي ٺڪ ٺڪ ڪئي. ’پنگياڻي آئي هوندي!‘ هن سوچيو ۽ در وڃي کوليو. ٻاهر پنگياڻي بيٺي هئي.

”هاڻي ٿورو جلدي ته ايندي ڪر. آئون ته هاڻي ويس پئي.“ هن سوچيو ته اهي پنج منٽ به ويا.

پنگياڻي ڪو به جواب نه ڏنو ۽ اندر گهڙي آئي. لواز سٽ سان پاڻي ڪڍي ڌيءَ ۾ وجهڻ لڳو. ’هن پوڙهيءَ ته تنگ ڪيو آهي. آفيس وڃڻ لاءِ تيار ٿيندس ته مٿان ٺڪ اچي ڪندي. اها ڪا جوان جماڻ هجي ها، ته گهٽ ۾ گهٽ صبح سان ڪا چڱي صورت ته ڏسجي ها!‘

پنکپائي صفائي ڪري هلي وئي ۽ آواز به تالو ڪٿي ٻاهر آيو. در ڪي تالو هڻندي هن ڪي خيال آيو، 'ڪجهه وسري ته ڪونه ويو آهي ڪنهن؟ لڳي ٿو ته ڪا شيءِ وسري وئي آهي. ڏاڍي وسرڻي ٿي آهي. ڇا ڪريان؟ هڪڙي ڳالهه آهي ته ڪا شيءِ وسري ويندي آهي ته دل ۾ ٿي هُرلدي آهي. اڄ به هُري ته ٿي. ڪهڙي شيءِ وسري وئي آهي؟' هن ذهن تي زور ڏنو؛ پر ڪيس ڪا ڳالهه ياد نه آئي. هو ٻاڻ تي چيڙي ٽڪڙو ٽڪڙو بدبودار ڏاڪڻ تان هيٺ لهي ويو.

(اڻپوري ناول جو پهريون باب)

●

مهر پروين

بيت ۽ وائي

منهن سٽي منهن مير جو، محب ويو موٽي،
چاهه چڙهيو چوٽي، سالدي آهيان محب ليءِ

پرين جي پيرن جا، اٿئي پسان خواب،
سڀئي حساب ڪتاب، اڄي ته اوڳاڙي وٺان.

ڪالڪل چشج قريب ڪي، اڄ ج آڌيءَ رات،
تنهنجي آهي تات، سوٽ سگهو منهنجا پرين.

●

موت نه ڪجن هيئن، ڳاڍائيون ڏکين سين!
تين تهن ڪاهيان ڪست مان، جبل جاڏا جهنن.
وروپنديس ونڪار ۾، ساهه لڪتي ميئن.
سڄڻ منهنجا سُپرين، تو نه جُڳائي ايئن!
پالدي تنهنجي پار جا، ڪبرون ڏيندم ڪيئن.
پري لي 'پروين' ڪان، توکي سري ڪيئن؟

پيلو ڏنڌ

طارق عالم

الفنسٽن اسٽريٽ ۾ پاڪنهي دڪانن ٻاهران ڦٽ ڪيل نفيس پيلاڄ جي شيشن وارن شو ڪيسن ۽ الهن جي پٺ ۾ سجائي رکيل شو پيسن ڏالهن ڏسندي دل ۾ چاهيس ته جيڪر پيلاڄ جي نفيس شيشن کي ٺڪَ، هڪ زوردار ٺڪَ هڻي ٽوڙي ڇڏي، ٽڙاس. ٺڪَ هڻڻ سان شيشا ٽُڪنها وڃن، ڇن ڇن ڇنن ڇنن. الائجي، بس دل چاهيس ٿي اڄ الفنسٽن اسٽريٽ جي سمورن دڪانن جا نفيس شيشا هڪ زوردار ٺڪَ هڻندو پڇنهو وڃي. ٽڙاس، ٽڙاس، ٽڙاس. ٻره-ڇن ڇن ڇنن ڇنن-سوچي ٿو؛ هر هٽراءِ و سجائي رکيل شيءِ ٽوڙي پڇي پوري ڇڏي. سپ آرنيفشل، ڏيکاءُ-ڪُوڙ، مرڪيوري ٻلبن هيٺان رنگين سائين پوردن جي روشنيءَ ۾ تجلا ڏيندڙ چمڪندڙ. هر شيءِ لنل، لڪايل ليبن ۾، ٻنڻ، چَپَ، پرون. ليلهر گلدستي ۾ رکيل ٻن ڏينهن جي سنگهيل ليوڙي آيل گلن جهڙيون سنهڙيون لڙڪيل چاتيون، آڏاري ٽوپيءَ تي سيٺايل. تنهن مٿان ڇڪي ٻاتل ٻلي ٻـواهه ٻنا ٻانهن جون شرٽس. جينز جـون پينٽون، جـن منجهان لظر ايندڙ جسم جي هر لاهي چاڙهي. لنڊي وڏي گولائي. هـر ڪنيل وک سان محسوس ٿئي ٿـو. اجهو ڪي اجهو ٽُٽي پولدا، ڇڄي پولدا سپ ٻخيا ۽ ٻره ڪپڙن ۾ قاتل جسم لـڙڪي پولهو ڇيلهه وٺان. دُن مٿان ۽ ڪرلڪهي هـٺان. سوچي ٿيي ڪورو ٿي پيو آهي. اوڪو ٿـو اچيس: آخ-اوڪ... طبيعت خراب ٿيندي پيو پائي. ڪهمندڙن تـان اظرون هٽائي ٿـو ڇـڏي، پرهان وپڪري روڊ جي ڪاپي پاسي ٻخارا هـوٽـل ڪـان اڳيان نهندڙ هماليا جبل جيڏو اوچـو ڪو اپارٽمينٽ يا شايد آسڪائر، تنهن هيٺان تغاريون ڍوليندڙ اوڏ ٺيون رنـگ برنگي پـڙا ۽ پولڪا پاتل. سالوريون ٻالوريون. هـر فيشن کـان وانجهيون. پنهنجي ڏاڏانڪي ويس ۾. وٽيل سٽيل هڏ ڪاٺ ٻنا ٽـپي ٽوپيءَ جي، ڏورا ڪنجهيندي ڪلڪار ڪندي، گول ڦرلدڙ ديڳ جهڙي مشين جي وات ۾ بجري ۽ سيمنٽ جون تغاريون پيون وجهن. پاسيس ٿو جڻ اهي معصوم اوڏ ٺيون تغارين ۾ بجري سيمنٽ نه؛ پر پنهنجو اڄ پڄ رت ڪٽي ڏلوالن جي پيٽ جهڙي مشين ۾ ڀـرني رهيون آهن. ('ان ايجرل' شهر ۾ ليجرل وجود ڪهڙا نه عجيب پيا لڳن)؟ هر ٻڪالت جي ڪهاڻي فريادي هيڻي تـي هُري آنـي ائس، عجب ٿـو لڳيس. (ههڙين سهڻين عمارتن جي جوڙيندڙن جو ڪوبه ٺڪاڻو ڪونهي)! سامهون کان هڪ اڇي رنـگ جي عورت بيلو جهنز جي پينٽ ۽ جيڪٽ ۾ قاتل ڪچ تي ٽڪڙو ڳاڙهو ڳتول ڪوڳڙوءَ جهڙو ٻار ڪنيو سنڪ ٻنڪ ڪندي اچي.

سوچي ٿو: ......! عورت سندس پرسان سُتي ٿي، هو سندس ڪڇ ۾ ڪنيل ٻار جي ڀريل ڳٽي تي هلڪي چپٽي هڻي ٿو. ننڍن وراڻي ٻٽ تي لٺو ڏسي ٻنهنجي ڪيل حرڪت جو ري ايڪشن: (جيڪر مان به ايترو ئي هجان ها)! هڪ خواهش چرلڪائي ٿيل جيان چمڪون ڪڍي وسي ٿي وڃي. مٿين ڇپ وٽ سور وڌندو پيو پائين. ٿڪ پيو محسوس ڪري، ڇٽن ڪلاڪن کان هلندو رهيو آهي. مختلف رستن تان. گهٽين مان. ٻه گهر هوالدي ٻه. هڪ اصلوڪو، پر ڊفينس سوسائٽي ۾ نهرايل لڳون. پراڻي گهر ۾ مائس ۽ پيٿون ۽ پيو لمبر پاءُ، جو ڪائنس وڏو آهي، رهندا آهن، ۽ نئين گهر ۾ وڏو پائس ڀاڄائي ۽ پائينو رهندو آهي؛ پر پاڻ هاسٽل ۾ رهندو آهي، ٻه ٻه ويلا ٻُڪ ڪائيندي ٻه. اڄ دل گهربس ته ٻنهنجي اصلوڪي گهر لڙي وڃي، پيون لمبر پائس جيڪو عمر ۾ ڪائنس وڏو ۽ قد ۾ ننڍو آهي، تنهن پيٽس کي ڪُنيو هئي، ۽ ڳاريون ٻه ٻڪيون هي. ڇڏائڻ جي ڪيائين ته، ڪيس مٿين ڇپ وٽ ٺڪاءُ لولشو وهائي ڪڍيائين، ٿا- وات ۾ ڪجهه کارو ۽ گرم پرجندو پاسيو هئس. پوءِ الائي ته هن کي کهڙي جهجهڪي چڙهي جو ٻنهنجي وڏي پاءُ کي جهٽ هڻي ڳٽر کان جهليائين. ياد نه اٿس ته ٺولشا هنيا هئائينس يا نه...!! بس گوڙ لڳي ويو هو. پوڙهي مائس، پيٿون، ۽ ڀاڄي جون عورتون ڪِين ڇهٽي پيون هيون. مائس ويچاري لٽن ۾ لتاڙبي رهي هئي. جهڳڙي دوران احساس ٿيو هئس شديد ته، اهو سڀ ڪجهه غلط ٿي رهيو آهي. انهن ٽيڻ نه ڪبي. اهو سوچي هٿ پاءُ جي ڳٽر تان ڍرا ڪري ڇڏيا هئائين؛ پر پائس جا هٿ سندس خشڪ وڏن وارن ۾ ڦهجندا لڳي ويا ڀالورن جيان، هٿن وارن کان جهلي سندس ڳاٽي کي مروٽنا پئي ڏنا. ڪولي ته هن جو ،رونجندو ڳاٽو پائس جي هٿن مان آجو ڪرائي ڪين سگهيو. ۽ آخر ڀاڙي ۾ رهندڙ ساوري ڪرسچن ڇوڪري سوئيني، پائس جي هٿن ۾ چڪ هنيا هئا ۽ پائس ڇرڪ ڀري هن جي وارن مان هٿ ڪڍي ڇڏيا هئا، ۽ سوئيني ئي ڳچيءَ ۾ ٻاهون وجهي کيس در کان ٻاهر وٺي هئي. ٻاهر ڪرلدي اڪرلدي پاءُ سامهون رت جي ٿڪ اڇلي هنيائين، ڪُرڪ - سوئيني سندس ڳلي مان ٻاهون ڪڍي سيني مٿان ٻنهنجي هٿ سان ڪراس ٺاهيو هو. انهن سيني ڳالهين تي ڏک نه ٿيو هئس، نه ئي روئڻ آيو هئس. چاهيو هئائين روئڻ؛ پر ٺهڪ ڏنائين: ها ها ها ها! هاڻي ته ننڪن مان ست ڪر ٿيندي ٿو پائي. سڄو بدن سُور سان ٽانجي آيو آهي. ڇڻ ڪو ڇڪيل نِٽ. مٿين ڇپ تي سور جي ڇپ جو ٻار وڌندو پيو پاسيس. وڏن الين ڇٽ پيل وارن ۾ آگريون ڦيري وات ۾ پيل ڇيونگم جيڪو ڇٽن ڪلاڪن کان چٻاڙي رهيو آهي، تنهن کي نه چاهيندي به ٿڪي ٿو ڇڏي: تُوا ’ڇا ڪجي......؟ ڪيڏانهن هلجي......؟‘ سوچن جا سڀ در بند. الين ئي جيئن، هن لاءِ شهر جا سمورا ريسٽورنٽ، سنيڪ بار، ڪاليجز بند آهن. انهن سڀني مان ڪنهن جي به چاهه ڪيسي ۾ نه هوندي اٿس. جهڪڙ هن ڪليل به آهي ته هن لاءِ رڳو هاسٽل جو ڪمرو، جنهن ۾ منگهڻن هاڻي جهولڻ ڪٽ، موريون رليون، ٻنا، ٻڪڙيل ڪتاب ۽ چالهون والنس جي پلب جي مرٽينڪهه روشني سندس انتظار ۾ ڇڻ ته، بيزار

ٿي وڃن. هيڏي ڦهليل شهر ۾ ڪو ٻه دوست ڪو ٻه ساٿ ڏئي نه آهيس. ان جو وڏو ڪارڻ
شايد اهو ٿي ته، ڳالهائڻ جو ڍنگ نه اٿس، ڊپلوميٽ ۽ اسٽائلش ناهي. ساده سودو. ڳالهائيندو
گهٽ، مُنجهندو وڌيڪ. کائيندو گهٽ، سوچيندو وڌيڪ. دوستن ۾ سيٽ ٿين لاءِ ڊيل ڪارنيگي
پڙهيائين، جنهن چيو هئي: "جنهن سان به ملو، مُرڪي ملو. توهان ڪيڏيون گلن جهڙي مُرڪ
پنهنجي چپن تي ٽڪيو، چو ته سچي مُرڪ چوندي آهي مان توهان جي دوست آهيان." اهين ئي
ڪيائين. جنهن سان به مليو مُرڪي مليو: پر موٽ ۾ ڪا به مُرڪ نه. شايد هن جي مُرڪ ۾
ڪنول گلن جهڙي تازگي نه هئي. پوءِ به مايوس نه ٿيو. دل پڪڙي ڊيل ڪارنيگي کي اڳتي
پڙهيائين، جنهن وري چيو هئي: "هر ملڻ جو ڳالهيون غور سان ٻڌو، ۽ دلچسپيءَ جو اظهار
ڪيو. اکين، چپن ۽ هٿن سان، ڪڏهن به ڳالهه ٻڌندي اوٻاسي نه ڏيو"- ائين به ڪري ڏٺائين،
هر دوست جي ڳالهه ڪهڙي به ڪيڪي چو نه هجي، غور سان ٻڌائين. اکين، هٿن، چپن سان
دلچسپيءَ جو اظهار ڪيائين- ۽ ڪڏهن چاهيندي به اوٻاسي نه ڏنائين. پر آخر ڪيستائين؟؟
دوستي رکي هنائين انهيءَ لاءِ نه، ته دوستن جي پڪواس، ڪوڙ ٻڌوڙ سڀ ٻڌي واڇ ٽڙي، ۽
پنهنجي من ۾ اٿلون کائيندڙ موتين جهڙن سچن، چنبيليءَ جهڙن هڳاءُ ڏيندڙ جذبن جو اظهار
به نه ڪري. پوءِ ڪيس اهو سڀ ڪجهه ڪرڻ واهيات ۽ ڪربل لڳو. هن فيصلو ڪيو:
'ٺيڪ آهي، جيڪڏهن مون کي ڪنهن ڳالهه تي کِل نه ايندي ته چو واڇون ڇڪي ڇڪي
چوٽين جيان ڪلان؟ روئڻ نه اچيم، ته ڇا لاءِ اکيون مهٽي مهٽي روئان؟!' هيل تائين
اپٽرو سو سمجهيو اٿائين، ته ٻا سارو جڳ اوندو آهي يا پاڻ اڪيلو اوندو ولڙڪايل. اهو ڏينهن
ورندي اچوڪو ڏينهن. کلڻ چاهيندي به، کلي ناهي سگهندو. واکاڻ ڪرڻ چاهيندي به،
چُپ رهندو آهي. مهرباني مڃڻ لاءِ اکر ٻن سان اچاون ڪائي، ڪاڪڙي ۾ اٽڪي واپس پيڪ
اچي من ۾ ڊهندا آهن. اهو سڀ ڪجهه ڪندي عجيب ۽ ڪُوڙو پاسندو اٿس. سوچي ڇڏيو
اٿائين ته: 'سڀ سچا جذبا من ۾ ئي سونهن. انهيءَ ڪري جو زبان تي اچي اهي سڀ ڪوڙا
ٿيو پون.' جڻ ته ٻڙني رشتن جي مانجهي جي ٽِڪي ڏور سان پنهنجو لفڙ ڪاٺا ڪرائي ڇڏيو
اٿائين. ڪاٺا ٿيل لفڙ جيان لڏلڏو لمندو فٽ پاٿ مٿان هلي رهيو آهي. نه، شايد ڪر تي رهيو
آهي آسمان جي وسعتن ۾! ڏاڍو ڪاڏو اٿائين فٽ پاٿ مٿان نهيل ڪنر جي دڪي سان. آنگوٺي
۾ سور وري آيو اٿس. روڊ مٿان ڪارين جي ڦيٿن سان نڪتل چرڙاٽن، هارن جي رڙين سان
پيهه وڌي ويئي آهي. وچ رستي مٿان بي پرواهه ٽنگڙيون ٽيل ڪپڙن ۾ اگهاڙو ٿيندڙ فقير،
جنهن جي هڪ اک مٿان گوشت جو پيرو لڙڪي پيو. پاپر، پام پام. هارن جا آواز ته جڻ
فقير جي ڪن تي نٿا پون. فقير کي ڏسندي، خيال اچيس ٿو: 'جيڪڏهن مون کي به ڪئنسر
ٿي پئي ته؟!' سوچي ٿو: 'مان رت جو ڪئنسر، آنڊي جو ڪئنسر،... ته برداشت ڪري
سگهان ٿو: پر جسم مٿان اڀري آيل ڦٻر جهڙي ڪئنسر کي ڪڏهن به برداشت نه ڪندس.
ڪوجهي ماڻهوءَ سان همدردي ته ڪري سگهجي ٿي، پر محبت نه. ۽ مون کي ڪنهن به خيراتي

همدرديءَ جي ڪائي لوڙهه نه آهي. مان ان ڪان آڳهات کي اهميت ڏيندس.' موت ڪان نه ڊپ ني نه ٿيندو اٿس. هڪ ڀيري جڏهن زڪام ٿي پيو هوس، ۽ ٽڪ ۾ رت جا ڳاڙها ڳاڙها ذرا ياقوت جيان چمڪندي ڏٺا هئائين، ته دهشت ۾ اچي ٻڃاءُ ڏاڍو آتت آيو هئس: 'نيڪ آهي، ٻاڻ جلدي جان آجي ٿيندي! هونءَ به مون جهڙي جي جڳ کي ضرورت به ڪهڙي آهي.' پر منٿو ناهي، جيترو آهي ۽ فٽ ٻاٽ مٿان ڪهلجي رهيو آهي. فقير ڏانهن ڏسندي سموري جسم مان ڌُرڙي نڪري وئي هس. جهڙڪي مان ڪنڌ ڦيري ٿو ڇڏي. ٻيڙو، ڪوجهو، آهه. ڀاڪندي ڀاڪندي ڪنجيل ڪف مان ڀهنجون ڪانن جهڙيون ٻانهون هر ڪجيل وِک مان پينڊوليم جان اڳتي پوئتي لڏندي ڏسي شرم پيو محسوس ڪري. هڪ صحت مند ماڻهوءَ جي ويڪري ڪرائيءَ کي لاشعوري طور ڏسي، تڪڙ ۾ ڪف هيٺ ڪري، ٻئي هٿي، هٿ کيسن ۾ وجهي ٿو ڇڏي. بندر روڊ وٽ پهچي پنهنجي پسند جي هيئر ڪٽنگ سيلون مٿان نظر پوندي، دل چاهيس ٿي، جيڪر ايئرڪنڊيشنڊ سيلون ۾ وڃي آرام ڏيندڙ ڪرسيءَ مٿان ڦان ٿي پئي، ۽ اهو ڇوڪرو، جنهن کان هميشه وار سيٽ ڪرائيندو آهي، تنهن کان وار سيٽ ڪرائي. جڏهن اهو ڇوڪرو سندس هر ڳالهه تي 'يس سر' ڪندو آهي، ها ۾ ها ملائيندو آهي، ۽ سندس وارن کي مختلف قسمن جا شمپو هڻي، آڱرين سان چمپي ڪندو آهي ته، من جي سموري وياڪلتا ۽ ڊپريشن نش ڪري گم ٿي ويندي آهي. ۽ اهو سڄو ڏينهن ٻاڻ کي هلڪو ۽ خوش محسوس ڪندو آهي: پر اهو سڀ تڏهن ٿي ٿي سگهي ٿو جڏهن کيسي ۾ ڪجهه هجي. ٻن مهينن کان وٺس نه ويو آهي. 'يلا ڏسان ته سهي، ڪهڙو قارون جو خزانو آ کيسي ۾.' خبر هوندي به کيسي ۾ هٿ وجهي ٻاهر ڪڍي ٿو، ٻه رپيا نيهه پيسا ۽ پنيءَ ۾ ويڙهيل چيونگم جو آخري پيس. مايوس ٿي سيلون جي شاندار شيشي جي در ڏانهن ڏسي ٿو. دل چاهيس ٿي، جيڪر هڪ زوردار ٺڪ هڻي، شيشي جو در پڃي ڇڏي، ٺڙاس. پوءِ ڇن ڇن ڇنن...! اونهون ساهه ڇڏڻ ۾ چيڪي پنيءَ ۾ رکيل چيونگم جو آخري پيس وات ۾ وجهي ٿو. وات ڪوليندي سور جو شديد احساس. هٿ لائي ڏسي ٿو، مٿيون چپ سُڄي ويو اٿس. 'ڏک شايد اندرين پاسي لڳو آهي!' ڪاٿو ٿو لڳائي. ۽ چيونگم چٻاڙڻ ٿو لڳي. ننڍڙي هوندي جڏهن پين پارن کي پيسٽريون کائيندي، ڪولڊ ڊرنڪ پيئندي، آئسڪريم کائيندي، ڪئنڊا چوسيندي، چيونگم چٻاڙيندي ڏسندو هو ته جنڪ ايندا هئس، پر سيڪڻ جيان چپ چٽيندو ئي رهجي ويندو هو. هاڻ جڏهن کيسي ۾ پيسا هوندا اٿس ته، هڪ پئي مٿان آئسڪريم، ڪوڪ، پيسٽريون، ڪئنڊا ۽ چيونگم وٺندو آهي: پر جيڪڏهن ڪنهن ٻارڙي سندس هٿ ۾ جهليل شيءِ کي سڪڻ وانگر ڏٺو، ته هڪدم ڪٿي ٻار کي ڏيندو ۽ ٻار جي ڳل تي هٿ ڏئي چوندو: 'پي به کپي!!' انهن ڪندي من ۾ ڳد ڳد ٿيندو آهي. انهن پئسن جو انت آئي، پوءِ سُکون کائيندو آهي. وک وک ٽڙندو چيونگم ڏندن هيٺان چٻاڙيندو، هڪ خالي ويڪري گهٽيءَ مان لنگهي پيو. اپارٽمنٽ جي ڪيلرين مان بلبن جي روشني هيٺ روڊ تي جهاتيون پائڻ جي ڪوشش ڪري رهي آهي.

ويران رستي تي هڪو زور زور سان پنهنجي منهن ڳالهائڻ لڳو آهي: 'سڀ رشتا ٽٽجن ڏاڳن جهڙا، ٽوري ٻه ٽڪ آئي ۽ ٽڙڪ. پوءِ سڀ ڪجهه اوپرو. حرام پاڻي. ڏيکاءُ. ماڊرن سوسائٽيءَ جا اهڙا ماڊرن مئڪ، جن جي کوپريءَ ۾ ميڄالي بدران فٽ ٿيل آهي- نيو ٽرانڪ ڪمپيوٽر، جيڪو پيار ڪري ٿو ڪار سان، بئنڪ بئلينس سان، بنگلن ۽ اوچي نفيس فرنيچر سان. جيڪي سمهن ٿا سليپنگ پلاز تي ۽ جاڳن ٿا 'الارم' جي آواز تي.'- هاڻي هو اهو ئي ڊائلاگ ورجائي ٿو، جنهن کي گهڻو ڪري اڪيلائين ۾ ورجائيندو آهي ۽ ورجائي جذباتي ٿيجي ويندو آهي: "ڏس، مان توکي چاهيو آهي. ازل ازل کان، مان تو سان محبت ڪئي آهي، هر دؤر ۾. تون ئي ته منهنجو آئيڊئل آهين، تون ئي ته... تون، تون... جا آهين منهنجي ڊريم ورلڊ. توکان سواءِ مان اڻ پورو آهيان- مان تو سان پيار ڪريان ٿو، سنڌو ساگر جهڙو اٿاهه- انتها مون کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪر..." ڳالهائيندي اکين آڏو ڏنڌ ڇانئجي ويو اٿس. آواز گهگهو ٿيجي ويو اٿس. ٽيپ ٽيپ، ٻه ڪوسا ڦڙا ڇپرن جي وٽن مان ڇٽي ڳلن تان ترڪندا، ڪاڏيءَ ڏانهن وڌڻ لڳا آهن. 'آها' ڪير آهي؟! اها خبر ڪيس به ناهي. بس، اڪيلائين ۾ هڪو ڪيس ياد ڪندو آهي، سڏيندو آهي. ڇا، ڪڏهن 'هوءَ' به گهر جي اڱڻ ۾، يا ڪنهن پارڪ جي ڪنڊ ۾ اڪيلي ويهي اداس ٿيجي ڪيس به ساريندي آهي؟! اونهون ساهه کڻي پيهر ڳالهائڻ لڳو آهي: 'سڀ ڪوڙ آهي، بڪواس آهي، جيون جي هر پل جو پل پل. ها... اينڌڙ، گذرندڙ، ۽ گذري ويندڙ هر ساعت ٻُر آهي، تنتار آهي اذيت سان. جيون مثل آهي، ان ڪتي جهڙو، جيڪو پيل آهي فٽ پاٿ مٿان ٽنگون ٽيڙيو ٽن ڏينهن کان؛ سر ڪو به نڪ تي ڪپڙو ڏئي، ان کي ٽنگ کان گهلي اڇلائي ٿو ڍير مٿان. ڪو به نه، ميونسپل ڪارپوريشن وارا به نه. جيون... ڪندو ڪتو، جنهن ۾ انساني ڪوڙل ڪلين جهڙيون خواهشون. آشائون، نراشائون ٿيجي ڪند جيان لڙهي رهيون آهن. ۽، ۽ سچ؟ سچ، ان ڪندي ڪتر جي مين هول تان چورائجي ويل لوهي ڍڪڻ ان کان به وڌو سچ ان ڪندي ڪتر جي ڪاري پاڻيءَ ۾ ترندڙ تازو چاول حرامي پار، جنهن ڪجهه پل اڳ ساهه ڏنو آهي!' پوءِ چُپ ٿو ٿي وڃي. اکيون خشڪ ڦاٽل، دماغ خالي خالي، هلندو پيو وڃي بنا آس پاس نهارڻ جي. هلندي دل چاهيس ٿي هٿن ۽ ٽنگن تي ڊوڙندو ٿي ڪتي جيان ڀونڪي: ڀوءِ- ڀوءِ- ڀوءِ. يا وڏي ڪاه رڙ ڪري، جنهن سان شهر رڳ ٽڙڪ ڪري ٽٽي پئي. يا اليڪٽرڪ پول سان مٿو هڻي. يا... يا روئي اٿي راپات ڪري، ميلي ۾ ڪنم ٿي ويل ٻار جيان! اوچتو سندس نگاهه اپارٽمنٽ جي ڪنڊ وٽ لوسي ڪتي مٿان پئي ٿي، جيڪو اڳين ٽنگن مٿان ڪنڌ رکي اکيون پوري، چپ ڪيو سمهي پيو. هڪو آهستي آهستي وک وک کڻندو ڪتي ڀرسان وڃي رهيو آهي. ڪتو سندس پيرن جي ٺڙڪي تي ڪن ڪيتا ڪري چرڪ ڀري ٿو ۽ ڪونڪاٽ ڪندي ڀڄڻ لڳو آهي، اؤ اؤ اؤ. ڪانئس به چرڪ لڳي ويو آهي. پاڻ کي به ان وقت جي زماني جي چرڪايل لوسي ڪتي جهڙو پيو محسوس ڪري. ائين محسوس ڪندي ڪتي سان همدردي

تيز ٿي وڃيس ٿي. ۽ ڪُتي کي ٻُچڪاري ٿو: ’لو، تو ماءُ ڏيئي، آئي آهي ٻور ڦريندا.‘
ٻيليو سي. ڪوآن، ڪوآن، ڪوآن ماءُ ٻواءِ...‘ ۽ سيٽي وڄائي ڪُتي کي پنهنجي دوستيءَ جو
چڻ ته يقين پيو ڏياري. اوچتو، ڪُهنيءَ جي ڪنڊ ۾ان ماڻهو لڪري ٿو، جنهن کي ڏسي ڇرڪ
ڀو لڪري وڃيس. شرم ٿو محسوس ڪري، ان ايندڙ ماڻهوءَ کان: ’ڇا سوچيندو هوندو؟!‘
ماڻهو سندس پرسان لنگهي ٿو، ۽ عجيب انداز ۾ گهُوريندو! ڄڻ جي ڇڪيل ڪنڌن مٿان
ڦهليل آهيس ڪرنين جهڙي، نه هضم ٿيندڙ مُرڪ. وڌيڪ شرم پيو محسوس ڪري ۽ شرم
لڪائڻ خاطر ماڻهوءَ کي ڏسي ڪلي ٿو پنهنجي واڇون ٽيڙي، ۾ گهُوريندڙ جي ڄڀن تان مُرڪ ٻه
غائب ٿي وئي آهي ۽ هو گهورڻ بجاءِ هراسجي ويو آهي. پاڻ کي ٻُوڪ پيو محسوس ڪري.
ڪجهه به نه سمجهي، سُوٽ جي کيسن ۾ هٿ وجهي، ڪلهن کي لوڏي هلڻ لڳي ٿو، ٽڪرو
ٽڪرو، ڄڻ ته ڪجهه ٿيو ئي نه هو: ۽ من ئي من ۾ پاڻ کي ننڌي ٿو. پنهنجي ان حرڪت
تان... ’ته آخر ڪاڏي وڃان...؟- ڊفينس سوسائٽيءَ ۾ رهندڙ وڏي ڀاءُ جو خيال ٿو اچيس:
’ادا وڏي جي گهر وڃان؟‘- ’ها، ادا جي گهر ٿو وڃان!‘. ’پر ڇا وجهي ڪندس... اتي ته
وڌيڪ ارڙجي ويندس. جيڪڏهن ڇالي نه هجي ته اصل نه وڃان؟... وڃان ٿو!‘ ڀائٽي جو خيال
ايندي ئي ڀاءُ جي گهر ڏانهن هلڻ لڳو آهي. ٽڪل ٽڪل، هلندي اها به پڌ تر ۾ آهي،
وچ ۾ نه وچڻ جي ڪُن ۾ ڦيرپائيون پائيندڙ. چار-پنج ورهيون ڪٿي، وري ايهي رهيو آهي.
ڀائٽي جي محبت مٿان ڀاڄائيءَ جو رعب ڇانئجي ويو آهيس. سوچي ٿو: ’ڇا وجهي ڪندس!!!
آت، هوءَ منهنجي ڀاڄائي. گهر جو در ٽيندس ۽ مون تي نظر پوندي ئي ڪُلاب جهڙي مُکَ
مٿان ڪيڪٽس ڦٽي ايندو، ڄڻ پٽس جو گهر آهي.‘ ...’جنهن ڏينهن به ويو آهيان، جي اڄ ۾
گوشت ڇڙهيل هوندو ته، منهنجي سامهون سين کي رَس جا جٿن تار ڪري ڏيندي. پاڻ
وري ٻه-چار گرهه رات جي سُڪل مانيءَ جا ڳڙڪائي ڇڏيندي آهي- ۽ جيڪڏهن منهنجي
هوندي ئي مانيءَ جو ٽائيم هوندو ته، فرج ۾ رکيل گوشت هوندي به دال جي ديگ ٻڙڪائي
لاهيندي. ڊارين، چالاڪ، سيلفش. جيتري دير گهر ۾ جالسيءَ سان ڳالهيون ڪندس ۽ جالي
ڳالهين ۾ دلچسپي وٺندو، اوترو ئي هوءَ ٻور. ڳالهه ڳالهه تي اهي جاني غريب کي چڙهيندي. ۽
پاڻ جڏهن امان وٽ ايندي آهي ته، امان ان ڏينهن دال بدران گوشت رڌيندي، جي ٻچي
چوندي ته مڃي تري سڃي ڪٿي سامهون رکنديس. گهور پئي ويندي... ويچاري امڙ!؟‘
ماءُ مٿان ڪهل پئي اچيس. ’پر مون کي وچڻ گهرجي، آخر منهنجو وڏو ڀاءُ آهي، پيءُ جي
جاءِ تي. ڀلا ادا ويچارو به ڇا ڪري؟ هو ته گهڻو ٿو چاهي، سمجهي به سڀڪجهه ٿو. آخر
ڪنهن سان ڦٽائي؟‘-’نه بابا، اصل نه وڃان. جت ورهندس، آت اصل ڪنٽرور هٽي ويهٽو اولڊر
تورو به ڇرس ۽ ڀاڄائيءَ کي شڪ پيو ته پنهي اکيون مون ۾ انڪائي ڇڏيندي. ڄڻ مون
ڪجهه چورايو هجي... ڀلا اهڙي گهر ۾ وڃي ڇا ڪجي، جت...‘ وڌيڪ سوچي نٿو سگهي.
ڇپيڪم رکي رکي ڇاڙي پيو. مٿي ۾ به ڪجهه سور جي ڇڪ وڌندي پيو پائين. دل تـ

چاهيس ٿي، آئي ٿي ڏامر جي ڪاري ٿڌي پٽي مٿان اوڏو ٿي، هٿ پير ڪيڙي اکيون ٻوٽي ٿڌي ڌرتيءَ جو سڪون ڏيندڙ احساس ماڻي: 'ها- اسان جهڙا ويچارا ان کان وڌ ٻي ڪهڙي عياشي ڪندا، يا ڪري سگهن ٿا؟' پڇر موٽ کائي گررا قبرستان وٽان صدر ڏانهن هلڻ لڳو آهي. اسڪوٽر، رڪشا، ڪارون. جيڪا به سندس پرسان ڦرڙاٽ ڪري ٽپي ٿي، هو سوچي ٿو: هوا ۾ اڏامي فلائنگ ڪيڪ هڻي ڪيڏين. سندس پٺيان ايندڙ ڪار جي ونڊ اسڪرين ۾ لڳن، ٽڙاس. ۽ ڇڻ ڇڻن...! هر لنگهندڙ ڪار، اسڪوٽر، رڪشا- جيترا پيرا به سندس پر مان لنگهن ٿا، اوترا ئي پيرا ساڳيو خيال ڪهڪوماٽيون ٿو کائي، اوترا پيرا هو خيالن ئي خيالن ۾ لنگهندڙ گاڏين جا ونڊ اسڪرين ڀڃي ٽڙ ڇڏي، فلائنگ ڪيڪ هڻي، سلو موشن ۾. رستي تان هاڻ ڇڙوڇڙ گاڏيون اچي ۽ وڃي رهيون آهن، چوڪ وٽ پوليس مئن به غائب آهي. رستو پار ڪندي پاڙ ٿو محسوس ڪري: 'سگريٽ پينجي' پاڻ کي خيالن ۾ سگريٽ جا سوٽا هڻندي ٿو ڏسي. ۽ ائين ٿو ڀاسيس ڄڻ ممموري فرسٽريشن ۽ ڊپريشن دونهن ۾ ونجي سنجي نهائينءَ مان نڪري هوا ۾ گم ٿينديون وڃي. سوچي ٿو: 'پر... مان ته اڄ تائين سگريٽ ناهي چکي'؟! مون کي ته... سگريٽ ڏٺي لاهي وٺندي!! ڪيل ايندي اٿم سگريٽ چکيندڙ مٿان؟! پر اڄ، نه چاهيندي به... دل چاهي ٿي، سگريٽ لاءِ، مارفيا هڻائڻ لاءِ. ۽، ڪوڊين جي سڄي شيشي غٽ غٽ ڪري پيئڻ لاءِ. ها اهو سڀ ڪجهه واپرائڻ کان پوءِ ماڻهو مائين ٿا ڪجهه گهڙين جو ڪوڙو سهارو، ڪوڙي سيٽسفڪيشن، آرام، آنند. ان لاءِ ته ماڻهوءَ جو ماڻهوءَ تي وشواش ناهي، تڏهن ئي ته...! مون جنم ورتو ئي هين ڀوميءَ تي آهي ڏک ڏسڻ لاءِ. اڪيلو رهڻ لاءِ آهي، ۽... پر نه... هن ڀوميءَ تي ڏک ڏسڻ لاءِ جنم نه ورتو آهي؛ پر ڏک جي ديوتا ٻنجڻ جو... اسان سڀ بيمار آهيون. پر ظاهر لٽا ڪريون. هيپو ڪريٽ- منافق- مها... اسان پنهنجي اندر ۾ پرڪندڙ، رجهندڙ آس کي، غمن کي ائين ٻين جي نظرن کان لڪايون ٿا، جيئن بوٽ اندران ڦاٽل صفا ڇڃي ويل جورابن کي. جيڪي ڇڃل هونديي به اسان کي پيارا آهن، فقط انهيءَ ڪري جو اسان ۾ نون جورابن خريد ڪرڻ جي سگهه ناهي. ۽ انهيءَ ڪري اسان دکن جي يا دک اسان جي جند نٿا ڇڏين؛ جو ته اسان نون جورابن جهڙيون رلڪين لاسٽڪ خوشيون ماڻڻ کان مجبور آهيون!' فٽ پاٿ ڇڏي روڊ جي پاسي ۾ هلڻ لڳو آهي. ڪڏهن ڪڏهن ڪا، ڪار ڦرڙاٽ ڪندي اولهه ۾ گم ٿي ٿي وڃي. بند ٿي ويل دڪانن جي دڪين تي فقير ۽ بي-گهر سٽا پيا آهن. هر هڪ ڪنيءَ ۾ لڙي وڃي ٿو. سامهون هڪ مائي ساڙهيءَ ۾ ويڙهيل اچي پئي. اڌ ڙوت. شايد پارٽ ٽائيم جاب ختم ڪيون گهر پئي وڃي. سوچي ٿو، ڏانهس وڌي چئي: 'سائڻ پنهنجي قيمتي وقت مان ڪي گهڙيون سوڙائي مون کي ڏي. مان توکي ڳالهيون ٻڌايان. تون مون کي ٻڌ. ۽ پوءِ مان توکي ٻڌائي جڳ جون ڳالهيون، روئي پوان تنهنجي هنج ۾ سڏڪ لڪائي.' هوءَ سندس پر مان ٽپي ٿي. هي ڏانهس

وڏي ٿو هٿ پڪڙي. هوءَ سُڄي وٺي آهي سانڍي جان. منهن ۾ سولڊ وجهي، تارا ڦوٽاري، ڪهُوري ڏسيس ٿي. هي هيسجي سُسي ويو آهي. ڏکي هٿ ٻونٽي هٽائي، ٽڙلڊو ڏاڙجندو تيڪو هاڻ جي ٿو ڪري... هاڻي هو ذري ڪهٽ ڏکڻ لڳو آهي... لڳيس ٿو جڻ هاسٽل جو ڪمرو ڪيس ڳڀهڻ لاءِ ٻيلن ڏندن وارو وات ڪوليو بيٺو آهي. ڪيري ٻولڊو، ڪنهن ۾ اينڊڙ ڪهوءِ ۾. سهاري جي شديد ضرورت محسوس ڪري ٿو. سيڪسفيڪشن سائڻ لاءِ. نارمل ٿيڻ لاءِ. ’سگريٽ چڪيان‘... چڪي ته ڏسان، ڪجهه ته هوندس، تڏهن ته سپ چڪين ٿا. سياستدانن ڪاڻ ڀورهيت ٿائين. سائنسدان ڪان ڦٽ ڀاڻي سوالي ٿائين. مان ٻه ته انهن مان آهيان، اڄ مان ٻه چڪي ڏسان!- ٻر— ٻر بي چا ملندو-؟- هاسٽل وڃان؟! سڱڪهڻ هاڻي جهولڻ ڪٽ، ميربون رليون، ڦٽيل ڦڪڙيل ڪتاب، ڪاغذ، چاليهن وواٽ جي مرنينگ هٽبي روشني چؤڀاسي ڦڪڙجندڙ. ڀاسيس ٿو. ٻيلي ٻيلي فرسٽريشن سندس ٻند ڪمري ۾ ٻيل سامان مان وکڙ ڪاڻي، سندس ڪمري جي ٻند ٿيل در جي وٿين مان وڃي سڄي وڌندي ٻئي اچي. ٻهرٻان هاسٽل جي ڪاريڊور ۾. ٻوءِ هوربان هوريان سڄو شهر ويڙهبو ٿو وڃي، سندس ڪمري مان لڪتل فرسٽريشن جي ٻيلي ٻيلي ڏنڌ ۾.

•

شفيع چانڊيو

وائي

ٻل ٻل هڪڙو ٻور، او سائين، ساعت ساعت سور
تن لئيه جاڙ جيئڻ ٿيو جڳ ۾، دلبر جن جا دور.
مورت جيڪا من ڪي موهي، تنهنجو مُکڙو نه سور.
آڏمن مان اڄ آٿلي ٻيڙو، اينهن سندو لاهور.

فوڪس کان ٻاهر زندگي

وليرام ولڀ

هوءَ اڪثر ڪري اهڙي طرح ڏسندي رهندي آهي. اکيون ٻاٽيءَ سان پرچي اينديون اٿس ۽ پوءِ اکين آڏو ڌنڌ ڇانئجي ويندو آهي. گهڻو ٿيو ته چشميءَ جي ٻاڦ سان اکيون اگهي ٿڌو ساهه ڀريندي آهي. انهيءَ کان وڌيڪ هوءَ ڪجهه ڪري به ته نٿي سگهي.

اڱڻ جي اڪيان ورانڊي ۾ کٽ تي پئي، ٽپائي تي ڏير شيشيون، گلاس ۽ ڪوپ — اهي سڀ ڪيس زندگي مان ڀڳا ڏسبا آهن. جڏهن ٻيا ٻار ڪاٽي ۾ اسڪول هليا ويندا آهن ۽ پاڻ اڪيلي ڪاٺڻ ويهندي آهي ته لاڙوءَ جي نه هئڻ جو احساس گهرو ٿي ويندو اٿس. ان وقت گهڻيئي سوچون سندس دماغ ۾ ميڙاڪو ڪري ڪجهه جئن لامارا ڏيئي هٿل مچائينديون آهن ۽ تڏهن ڪيس لڳندو آهي ته هوءَ ڪٿي پاڳل ته نه ٿي ويندي.

تازو ٽيون ڏينهن جڏهن ڪيس اها سڌ پئي هئي ته ٻيو ٻاڙي واري جي گهر مان پيسا چورايا آهن ته دل جي عجيب ڪيفيت ٿي وئي هيس. لڪي ٻئو تي ڪاوڙ آئي هيس ۽ لڪي ٻاڙي وارن سان ڪيا شڪايت ڪرڻ وئي هئي؛ پس مٺو جهلي ويهي رهي هئي چپ چاپ.

۽ اڄ صبح جو جڏهن ڪيس خبر پئي، ته اڻو ڪالهه ڪلاس مان ڀڄي فلم ڏسڻ هليو ويو هو، ته وري ساڳي حالت ٿي وئي هيس. ٿوري دير اڳ اکين ۾ ٻوڙءَ جو چهرو ڇاليل هو، ته ٻاڙي وارن جي منهن جو چهرو اڀري آيو هئس:

”ڏس ماسي، مان رکو انهيءَ ڪري چوان ٿو ته ڪيس هيرَ نه پئجي وڃي. بس، نه ته جيڪر چوان به نه ۽ ڏس، ڏک نه ڪجان. هن عمر ۾ ائين ٿيندو آهي.“

هن جي ٻاهنجائيءَ واري لهجي جو ايذاءُ ڪيس اندر ۾ چڀي ويو هو. سندس ساهون رُئڻ کي روڪڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي هئائين، پر پوءِ به....

”نه پٽ، اسان اهو سڀ ڀوڳڻ لاءِ ته آهيون. اسان کي اهو سٺو پولڊو... اسان جي قسمت ۾ ائين لکيل آهي.“

منو وائڙو ٿي ويو هو. پوءِ چيو هئائين، ”چڱو ماسي، ڪاليج کي دير ٿئي ٿي، پوءِ ڪڏهن ايندس.

سندس وڃڻ کان پوءِ هڪ پريشان ڪندڙ خاموشي ڇانئجي ويئي هئي. اوچتي اڪلائي کان پوءِ جن ساٿي ڇڪ وجهندڙ خاموشي هئي. ۽ هن وقت انهيءَ بابت سوچي رهي هئي. ورور ڪري ائين ٿو لڳيس ڄڻ سارو گهر سندس وس کان ٻاهر ٿيندو پيو وڃي يا ٿي ويو آهي. هوءَ ڪجهه به لئي ڪري سگهي. ڪجهه به نه. زينو، انو، پپو، غازو ۽ سندن وچ ۾ هوءَ.

اپتري ٿي به هوءَ انهيءَ ٻاري ۾ پنهنجي مڙس سان تمام ورلي ڳالهائيندي آهي. هوءَ اهو سڀ ٻارن پوڻ جي ڪوشش ۾ محسوس ڪري ٿي ۽ ساهه جو هانپارو وڌي وڃيس ٿو.

۾ هوءَ چوڻس به ڪيئن؟ خبر اٿس ته نوبن وڳي کان پوءِ اڳ گهر مان نڪرندو آهي ۽ ڇهين وڳي مس ڏسبو آهي، تڏهن مهيني ۾ ڪٿي وڃي ساڍا چار سؤ رپيا ملندا اٿس. جيڪڏهن اوور ٽائيم نه ڪري ته جيڪر ويهه ڏينهن به نه اڪرن. ائين ئي دماغ ٿڪل ۽ منجهيل رهندو اٿس. جيڪڏهن هوءَ اهو سڀ رونئو ڪٿي ويهي رهي، ته جيڪر ڪانئس اڳ ٻارن پاڳل ٿي وڃي! وري هو لڙائي جهيڙو بلڪل سهي نه سگهندو آهي. جيڪڏهن ڪا جهڙي تهڙي ڳالهه سندس اڳيان ٿي وڃي، ته هڪدم ڪاوڙ ۾ ٿي ويندو آهي. ڪذريل هفتي انو کي ڪيڏو ماريو هئائين! آلاجي ڪيس ٻارن ٿي رحم اچي ويو هو ۽ ڪيترا ڏينهن پشيمانيءَ وچان ڳالهائيندو ئي نه هو ۽ ٻارن مرادو پيو پڻ پڻ ڪندو هو.

هوءَ اجا ماني ڪائي ويهي سوچي رهي هئي، ته پپوءَ پاڻي گهريو، تڏهن وڃي ڏيان ٽٽس. اٿي ويئي ۽ هٿ ڌوئي پپوءَ وٽ آئي. پپوءَ کي پاڻيءَ پياري مٿي تي هٿ رکيائينس ۽ پوءِ لنڊڙا ڪيڻ لڳي. پپوءَ اکيون بند ڪري ڇڏيون.

اڳڻ ۾ اچي ڪپڙا ڌوئائين ته سستي ٿيڻ لڳس. آرام ڪرڻ جي خواهش ڪر موڙي جاڳي، پر اجا گهڻو ڪم ڪرڻو پيو هئس: ٿانوَ مٺا آهن، ڪپڙا ڌوئڻا آهن، پپوءَ کي موسمي جو رس پيارڻو آهي، تڏهن ڪٿي وڃي سک جو ساهه نصيب ٿيندو. اهو سوچي لل جي اڳيان ٿانو ڪڍ ڪري آهستي آهستي صاف ڪرڻ شروع ڪري ٿي. اوچتو انهيءَ پوڙهيءَ جي يادگيري اچيس ٿي، جا ڪي سال اڳ ٿانو مٺڻ ايندي هئي. تڏهن ڇڙا پنج رپيا ۽ ماني ڏيو ٿانو! هاڻي ته پنجاهه کان گهٽ ڪير ڳالهه به نٿو ٻڌي. اهڙي ڳالهين تي پسي جي هٿ سوڙهه محسوس ڪري ڏاڍي بيچيني ٿيندي اٿس، خاص ڪري جڏهن ٿڪل هوندي آهي. پر خبر اٿس ته بي ڪا واهه به ته ناهي! انهيءَ ڪري سوچڻ اجايو لڳندو اٿس.

ٿانوَ صاف ڪري وٺڻ کان پوءِ، هڪ ڊگهو ساهه کنئي ٿي، ڄڻ چوندي هجي: ڪجهه بار ته هلڪو ٿيو. ۽ وري سستي ٿيڻ لڳيس ٿي ته وري من کي سمجهائڻ لڳي ٿي: بس باقي ڪپڙائي ته آهن، ڌوئي وٺنديس ته پوءِ آرام سان ليٽي پوندس.

بالٽي ڪئي پاڻي ڀري ٿي ۽ ساهه روڪي آئي ٿي، ته ٿورو اڇرج ٿيو ٿئيس، هن عمر ۾ هيڏو ٿڪ! پنجٽيهه ورهيه به ڪا عمر آهي! پر ڪجهه به ڪرڻ تي دل لئي ٿئيس. خبر ناهي

ڪهڙو اتساهه آهي جو مشين جنن سڀ ڪنهي ٿي وڃي... ڪندي ٿي وڃي؛ هر هوءَ مشين ٿي ٿي سگهي.

ڪپڙن ۾ زينوءَ جو چولو به اچي ويو هو ڌوئڻ لاءِ. ڪپڙا ڌوئيندي جڏهن زينوءَ جو چولو هٿ ۾ آيس ته لڙڪ لڙي پيس. سندس گهر مان هلڻ وڃڻ کان اڳ، ڪيس اهو ئي چولو پاتل هو. مٿس نور لچوئي ڀرت ڀريو هئائين ۽ پوءِ جڏهن زينوءَ پاتو هو ته پاڙيسرڻ ورور ڪري پئي ڏٺو ۽ چيو هئائين، ”چولو ڪهڙو نه ٺهي ٿو. جهڙي ڌيءَ اهڙي سدوري تهڙو چولو آهي ناهوڪوا“ بس نظر ڪائي ويس. سوچي چولو ٺهي هٿن ۾ جهلي ڇاتيءَ سان لائي ٿي. اکيون ٻنهه ٿي وڃنس ٿيون ۽ بند ٻنهين سان لڙڪن جي لار وهي هلي ٿي ۽ چولي مان پاڻي. ڪا دير ائين ويٺي رهي. سندس ڪنن ۾ زينوءَ جا لفظ ٻُرن ٿا. جڏهن ڪپڙا ڌوئي هئائين، ته زينو ڪپڙو ڏسي چيو هو، ”امان رنگ ته نه ڦٽندو؟ لڳي ٿو رنگ ڪچو آهي“ هڪدم چولي کي پاڻيءَ مان ٻوڙي ڌوئڻ لڳي ٿي. چولي جو رنگ اڳي کان وڌيڪ نکري بيهي ٿو.

سوچ جي ڪڙي ٻي ڪڙيءَ سان ڳنڍجي وڃي ٿي: عيد ويجهي پئي اچي. انو، پپو ۽ لازو وٽ ڪپڙا ڪينهن. هن چيو ٿي: ڏاڍي مشڪل سان پنجاهه سٺ رپيا بچي سگهيا آهن، خيال سان خرچ ڪج. ڪيس لڳي ٿو ته هو پيسا ڏيو آزاد ٿيو وڃي؛ هر مصيبت ۾ مان اچيو وڃان. ڪيئن ڪريان مان؟

ڪپڙا سڪائي پپوءَ جي کٽ ڀرسان ويهي موسميءَ جو رس ڪڍڻ لڳي ٿي. پپوءَ جي پيلي ڇهري ۽ لبن مُٽ تي نگاهه پيس ته دل اپوڙجڻ لڳي ۽ اندر ڳهنجڻ لڳس.

”پپُو، تون جلدي چڱو ڀلو ٿي پوندين، پوءِ عيد تي سٺيون سٺيون مناڻيون ۽...“ ڪيس پنهنجي غلطي محسوس ٿي ته چپ ٿي ويئي.

”اسان گهر ۾ سيٽون ڪاڏيناسين نه امان؟ مون کي به ڏيندينءَ نه؟“ سندس گهرو اتساهه ڪيس اندر ۾ ڇهي وڃي ٿو. بيماريءَ ۾ سڀئي ٻار ائين چوندا آهن. هن سوچيو.

”ها پٽ، مان پنهنجي پٽ کي ڪو سڪائيندس؟“

ڪوپ مان رس پياري سندس هند ٺيڪ ڪرڻ لڳي ٿي. پوءِ ٻي آيي ٽيل ڪٽ ڏاري، ٻنا هند جي ليٽي ٿي ۽ ٿڌو ساهه کڻي ٿي. اکيون سامهون فريم ڪيل گروپ فوٽو تي ڄمي وڃنس ٿيون. اهو فوٽو گذريل سال زينوءَ مئٽرڪ جي امتحان کان اڳ اسڪول مان موڪل ملڻ تي ’فيئرويل‘ جي وقت ڪڍايو هو. ڪيس ياد آيو ته جڏهن زينوءَ اهو فوٽو فريم ڪرائي گهر کڻي آئي هئي، تڏهن چيو هئائين: اسان، جڏهن آئون تو وٽ نه هونديس.

تڏهن هي فوٽو توکي-سهڻي کي منهنجي ياد ڏياريندو. گروپ فوٽو ۾ لازو مشڪي رهي هئي ۽ ماڻس جي اکين مان لڙڪ وري وهي هليا.

زينو جڏهن پاس ٿي هئي، ته پاڙيسرين کان وٺي مٽن مائٽن تائين سڀني کي حيرت ٿي هئي، ته زينو ڪيئن پاس ٿي وئي؟! ۽ سو به فرسٽ ڊويزن ۾! سندس ڪنڌ اوچو ٿي ويو هو؛ پر هن پيري ته ٽڪ ڏئي ڪپائي ڇڏيائين. ڪنهن اڳيان ڪنڌ کڻڻ جهڙو به نه رکيائين. وري سوچڻ لڳي: پر انهيءَ ۾ سندس ڏوهه به ڪهڙو؟ کيس اهي راتيون ياد اچڻ لڳيون، جڏهن زينو ڪرسيءَ تي ويهي پڙهندي ڏينهن اپاري ڇڏيندي هئي. رات جو جڏهن اک کلندي هيس ته ڪمري بتيءَ جي روشنيءَ ۾ ڪتابن تي ڪنڌ جهڪائي پڙهڻ ۾ محو ڏسندي هئي. هوءَ کيس چوندي هئي: ”پٽ زينو، هاڻي سمهي پئو، رات ڳچ ٿي وئي آهي ڪٿي طبعيت...“

پر هوءَ ورائيندي هيس: ”بس امان، ٿورو رهيل آهي، اجهو ٿي سمهان.“ ۽ پوءِ پاسو مٽائي سمهي پوندي هئي.

هاڻي اها ڪرسي خالي پئي هئي. جڻ اجهو زينو اٿي اچي ويهندي ۽ پڙهڻ شروع ڪندي. سندس اڳيان ڪتاب هوندو. زينوءَ جي ڳولا ۾ اکيون زينوءَ جي کٽ ڏانهن کڄي ٿيون وڃنس؛ پر اها به خالي آهي. لڳيس ٿو ته زينو مٿس اجهو اچي سمهندي. اکيون چنبي ٿي. کيس جاڳ جو احساس ٿئي ٿو ۽ سوچڻ لڳي ٿي ته انهن ڳالهين ۾ ڇا رکيو آهي؟ جيڪي ٿيڻو هو سو ٿي ويو. ڪنهن کي ڪنهن تي ڪو وس به آهي ڇا؟ حالتون آزاد آهن. مون کي ڪنهن تي به ڪو وس ڪونهي. مون کي حالتن تي وس ناهي. مون کي پنهنجو پاڻ تي به وس نه رهيو آهي! اهو سوچي اٿي وڃي ٿي. گهڙيءَ تي نگاهه پويس ٿي ته ساهه آهستي آهستي کڄڻ لڳيس ٿو: ٻه وڳا آهن. ٿوري دير کان پوءِ ٻارن جي اچڻ جو وقت ٿي ويندو.

هوءَ اکيون پوري سمهڻ جي ڪوشش ڪري ٿي؛ پر ننڊ ڪوهين ڏور لڪي وئي اٿس. جڏهن ڪنڌ سوچن ۽ يادگيرين کان ڇوٽڪارو پائڻ لاءِ ماضيءَ ۽ مستقبل جي دروازن کي زاجير لڳائڻ جي ڪوشش ڪري ٿي؛ پر کيس لڳي ٿو ته اهي دروازا کڙڪندا رهن ٿا. هوءَ هڪلائي جي جسلهن کان بچڻ لاءِ پراڻي اخبار جا پنا اٿلائڻ لڳي ٿي؛ پر نظر نٿي ٽڪيس. کيس لڳي ٿو: جڻ زندگي ڪانئس هٿ ڇڏائي وئي هجي -- ۽ پاڻ زندگيءَ جي فوڪس کان ٻاهر ٿي وئي هجي.

مددعلي سنڌي — دل اندر درياهه

3- مئي، 1978ع

لڪون لڳن ڪوسيون، ڏاڍا ڏينهن ڏينهن،
وڃ، ڇڏي تون ڪو ڇپر ويهڻ ويندين (شاهه)

...   .

دل اندر درياهه، جنهن ڪيا سمندر ڪل؛
مالڪ اهي سرواهه، ڇڪي چوڪي نه ڪڻي. (قاضي قادن)

...   .

دل اندر ئي درياهه آهي. سمنڊ جو پتو ڇو پيو پڇين. (دل جي درياهه) ۾ موتي مالڪ پيا آهن. (تون) ڇونڊي سچا موتي ڪڍين ٿي لڙا!

...   .

راهيل، تون چوين ٿي ته وقت سڀ ڪجهه وساريو ڇڏي. ۽ مان تنهنجي اهڙا ساڳي ڳالهه ذهن ۾ رکي ٿوڪي هي سڀ ڪجهه. لڪن وچئو آهيان. ۽ سوچيان ٿو ته ڇا جيڪي ڪجهه مان لکڻ چاهيان ٿو، اهو سڀ ڪجهه لکي سگهندس! لکي سگهندس به الائي نه؟...

...   .

اڄ 3-مئي آهي. ۽ اهو ڏينهن تنهنجو جنم ڏينهن آهي. مون کي سال اڳ، جڏهن تو ڪان تنهنجي جنم ڏينهن جي تاريخ پڇي هئي، تڏهن ڪان ئي سوچي ڇڏيو هيم ته مان تنهنجو جنم ڏينهن، پنهنجو جنم ڏينهن سمجهي ملهائيندو رهندس. ۽ ان ڪان پوءِ ئي ته مون پنهنجو جنم ڏينهن، جيڪو 12-آڪٽوبر تي آهي، اهو وساري ڇڏيو آهي.

...   .

The day will come.

...   .

ڏينهن ۽ پورو ٿي ويو. ٻاهر جنگ ۾ روشنيون ٻري رهيون آهن. روشنيون ٻاهر ۽ آهن ته اندر ۾ ۽ آهن روشنيون! پر ڪنهن جي اندر ۾؟ الائي ڪنهن جي اندر ۾ سوجهرو آهي؟ ۽ سوجهرو آهي ۽ ته الائي ڪٿي آهي. (ڪنهن پڙهه اسان کي ٻاليو هو، هيءَ رات اسان کي روليو آ!) ۽ هيءَ رات ۽ ته سچ پچ اسان کي روليو آهي. روليو آهي تڏهن ته اٿين ٿڪندا رهون ٿا. روليو رات ۽ آهي ته صبح ۽ روليو آهي. منزل ناهي دور او ساٿي، منزل ناهي دور. سومل جهڙا مارڳ آهن ۽ منزل ناهي ڏورا ۽ سون منزل ڏسي ورتي آهي. سج ساموهون لڪيءَ جي جبلن پويان ڌيري ڌيري ٻڏي رهيو آهي. شفق جي ڳاڙهاڻ ۽ ٻهلاڻ سان آسمان ڪيڏو نه سونهن ڀريو آهي. ۽ سون کي ان ٻڏندڙ ساڳئي سج جي اڀرڻ جو اوسيڙو آهي، جيڪو سڀان سنڌوءَ جي هُن پار ڪهاڻن وڻن واري ٻيلي مان سنهن ڪيندو.

... ...

(ماں تنهنجي اڳيان ڏاڍو ٻيوس ٿيو پيو آهيان. ۽ ڪڏهن ڪڏهن لڳندو آهي ته هي سڀ ڪجهه، تون ۽ مان ۽ اسان جو گڏ گذاريل دؤر هڪ سپنو آهي. پر سپنو ۽ ته پنهنجي جاءِ تي هڪ عجيب چيز آهي. اک ٻند آهي ته سڀ ڪجهه آهي. ۽ جيڪڏهن اک کلي پئي ته پوءِ اولداهي آهي.

آئيان ته الڏيون، پوريون پرين اسن،
آهي اکڙين، عجب ٻر ٻسڻ جي!

۽ تون ۽ ته منهنجي جيون جو هڪ سُندر سپنو آهين. جيون ۽ پنهنجي جاءِ تي هڪ سپنو آهي. ۽ سپنا بيمعنيٰ ٿي هوندا آهن. اولداهي زندگيءَ ۾ ڪوئي تو جهڙو سهڻو سپنو ڏسي ته پوءِ ڪجهه نه ڪجهه ٿئي ٿو. ۽ مون کي ۽ ته الائي ڏينهون ڏينهن ٿيندو ڪجهه پيو وڃي، محسوس الائي ڇا پيو ڪريان؟ تون ڪٿي مون کي اڪيلو ته نه ڇڏي ويندينءَ! تون منهنجي زندگيءَ جو مقصد آهين. منهنجي زندگي، منهنجو فن توکان سواءِ بيمعنيٰ ۽ نامڪمل آهي!— ۽ مان بيحد ٿڪجي پيو آهيان هلي هلي!)

... ...

۽ سري رمن مهرشيءَ ۽ ته چيو آهي: ”سڀ انسان سدائين پرم سُک چاهي رهيا آهن، جنهن ۾ ڏک جو نالو ۽ نه هجي، ۽ جنهن جي ڪڏهن ۽ پڄاڻي نه اچي. اها انسان جي ذاتي پاونا آهي. پر تو اها ڳالهه ڪڏهن جاچي ڏٺي آهي ته هرڪوئي پاڻ کي ئي سڀ کان وڌيڪ پيار ڪري ٿو.

انسان جي ذاتي چاهنا آهي آنند! اها چاهنا انسان ۾ سهج سڀاءُ پريل آهي. انسان جي آتما ست، چيت ۽ آنند آهي. سو اها تلاش پيو ڪجهه ۽، ڪيول پنهنجي پاڻ لاءِ تلاش آهي،

انسان حقيقت ۾ ابناسي آهي. لاڦنا آهي. جڏهن انسان 'ها' کي لهي ٿو، تڏهن سڀاويڪ هڙو اهو آنند محسوس ڪري وٺي ٿو، جنهن کي انت ٿئي ڪونهي."

... ...

—مان چاهيان ٿي تہ توهان مون تي هڪ ڪهاڻي لکو!

—مان توتي ڪهاڻي بہ لکندس ۽ پنهنجي ڪتاب جي ارپنا بہ تنهنجي نالي ڪندس!

—۽ جي منهنجا مائٽ پڙهي وٺن تہ پوءِ؟

—مان ڪو تنهنجي مائٽن کان ڊڄان ٿو؟ توکي شايد خبر ناهي تہ تنهنجو ۽ منهنجو ساٿ جنم جنم جو آهي. تنهنجو ۽ منهنجو ڪنهن اڳئين جنم ۾ بہ ساٿ هو. مون کي لڳندو آهي تہ منهنجو تنهنجي ڪُٽنب سان ڪوئي تمام پراڻو سنبنڌ آهي. سنڌ جي اتهاس ۾ تنهنجي ڪُٽنب جو بہ حصو رهيو آهي. مان اُن دور ۾ بہ تنهنجي ڪُٽنب وٽ سپاهي هُئس ۽ تو اُن محل ۾ مون سان پيار ڪيو هو. ڪوٽ ۽ ڪوٽ، اُن محل بہ جبلن جيان اوچا هئا. هر ڪوٽ ۽ ڪوٽ تہ اڄ بہ اوچا آهن، جدائيءَ جي ديوارن جيان، اوچا گهڻا اوچا!

—مون کي... توهين هتان وٺي هلو. سان عاڻ هتان بيزار ٿي پئي آهيان... سخت بيزار ٿي پئي آهيان.

—هر ڪوٽ ۽ ڪوٽ هڪ پيرو وري اوچا ٿي ويا آهن. تقدير مون کي هڪ پيرو وري مجبور ۽ بيوس بڻائي ڇڏيو آهي. مان توکي هن حالت ۾ ڪيئن ٿو ڪيڏالهن وٺي وڃي سگهان. مون کي يقين آهي تہ مان جلد آزاد ٿيندس. پوءِ توکي هتان هميشه لاءِ وٺي ويندس!

... ...

(توکي خبر آهي تہ 'اپسارڪا' مان توکي ڇو چوندو آهيان؟ هندو ميٿالاجيءَ ۾ اپسارڪا اُن عورت کي چوندا آهن، جيڪا عورت اولاديءَ رات ۾ پنهنجي پريمءَ سان ملڻ لاءِ ويندي آهي. ۽ تون بہ تہ هنن راتين ۾ مون سان ملڻ لاءِ اچين ٿي!)

... ...

"اَتي اَڌيءَ رات جو، لاڏائا لڏي ويا!

اديون شاهہ لطيف چئي، گولي گوندرَ کڏي ويا!" (شاهہ)

... ...

(هينئر صبح جا پنج ٿيا آهن، ۽ مان توهان کي هي خط لکي رهي آهيان. توهان جڏهن کان هتان ويا آهيو، تڏهن کان وٺي مان سخت بيمار ٿي رهان. توهان اڌيءَ رات جو ائين هليا ويا جو ڪنهن کي خبر بہ نہ پئي. ڀر ڇا توهان مون کي وساري ڇڏيو آهي؟ مون کي توهان ڪڏهين بہ نہ وسارجو. مان توهان جي آهيان، فقط توهان جي. مون توهان جي خاطر جان جي بازي لڳائي ڇڏي آهي. مان توهان کي ضرور حاصل ڪندس. خدا ڪري توهان

جلدي آزاد ٿيو، ته پوءِ مون کي پنهنجي گهر وٺي هليو. آئون ڏاڍي مجبور آهيان. بس ڇا لکان؟ مون کي سمجهه ۾ ئي ڪو نه ٿو اچي ته مان ڇا لکان؟!)

... ...

”ڏينهن پورو ٿيو، سنجها به ٿي، ان بعد رات آئي آهي. پيڙيءَ وارو آيو پيهي ڪري پيو اُڪاري ته پيڙي ڪپر جي ڪُنن ۾ وڃي ڦاٿي آهي!“

”پڙائون سڀ تڪليف ڏيندڙ آهن، پر ٿوري پيڙا ڪا به نه آهي، جو خدا ئي ڄاڻي، مون کي واڄي والڪر ئي وڃائي!“ (قاضي قادن)

... ...

”۽ خدايا! هيءَ ڏينهن مون کي اڌوميءَ جيئن ڪاٽي رهيا آهن. جيئن جيئن وقت گذري رهيو آهي، تيئن تيئن مايوسيءَ جا واچوڙا مون کي پنهنجي ليپٽ ۾ وٺي رهيا آهن. ٻي سال ٿيا آهن، جو مان ائين لکندو ٿو وتان. ۽ هاڻ ته مان لکي لکي به ٿڪجي پيو آهيان. سچ پچ ته مان ڏاڍو ٿڪجي پيو آهيان. ٿڪجي پيو آهيان زندگيءَ جي هر چيز کان! هر چيز زندگيءَ جي مون لاءِ تڪ پنجي چڪي آهي. مون ڪيترائي پيرا هاڻ محسوس ڪيو آهي ته هتي جي حالتن ۾ هڪ فنڪار جو سياست ۾ حلڻ تمام ڏکيو آهي. هڪ فنڪار پيحد حساس طبعيت جو ٿئي ٿو، ۽ جڏهن ته سياستدان سخت دل رکندڙ انسان آهن. پر پوءِ به سڀ ڪانٽيننٽ جو فنڪار سدائين پنهنجي ڌرتيءَ جي سک ۽ سلامتيءَ لاءِ انهن بي حس سياستدانن جي درن تي ڌڪا کائيندو آيو آهي ۽ الائي ڪيسين تائين ڌڪا کائيندو رهندو! جيتوڻيڪ هڪ فنڪار ’نان ڪميٽيڊ‘ هوندي به ڪميٽيڊ آهي پنهنجي ڌرتيءَ سان، ماڻهن سان ۽ ماڻهن جي حالتن سان؟

جيئن جيئن وقت گذري رهيو آهي، تيئن تيئن مون کي محسوس ٿي رهيو آهي ته ڄڻ مان غور ۽ فڪر جي هڪ عميق سمونڊ ۾ غوطا کائي رهيو آهيان. مون کي هاڻ پنهنجي سياسي سائين جي منافقيءَ ۽ مڪاريءَ کان سخت نفرت ٿي وئي آهي. پر ڏوهه سياسي سائين جو نه، پر هين ڪلاس جو آهي. پوءِ پاڻي ڪلاس جي فردن جو اهوئي حال ٿيندو آهي. اسين سياسي طور تي شڪست کاڌل قوم جا فرد آهيون. ان ڪري اسان ۾ جيڪا مايوسي آهي، اها سياوپڪ آهي. ڪلهه تائين جن ڌرتيءَ جا گيت ڳيا هئا، سي اڄ ان ڌرتيءَ جي چيل ڪيتن جو سُلهه وصول ڪري رهيا آهن. ”ڪرپٽ“ فقط سياسي ورڪر ڪونهي، پر آهو فنڪار به آهي، جنهن آئيندي جون اميدون ۽ سپنا ڏيکاريا هئا.

۽ خدايا، سچ پچ ته تون مون کي همت ڏئي، زندگيءَ جي هنن ظلمن سهڻ جي!

... ...

"هيءَ جي لڪ، هُوءَ جي لڪ، مون ماريندا لڪ،
ڪيچ لءِ اوڏيءَ ڇڪ، مون ماريندا لڪا!" (شاهه)

... ...

(رابيل، ڏس اڄ اسر مهل تون ڪيئن نه مون وٽ آئينءَ! منهنجي دل چيو پئي ته تون ضرور ايندينءَ. دل جي ڳالهه ڪڏهن به ڪوڙي ثابت ٿي سگهي. مان تنهنجي انتظار ۾ ليٽيو پيو هئس، ۽ سوچيم پئي ته خبر ناهي ڪڏهن منهنجي زندگيءَ جو هي طويل انتظار پورو ٿيندو؟ هي سياري جون راتيون به ته ڪيڏيون نه ظالم آهن. ۽ انتظار جي اصلي حقيقت ڇا آهي، ان جي مون کي هاڻ خبر پئي آهي. هيءَ سياري جي رات ڪيڏي نه ڊگهي ڊگهي گذري ٿي. سچ ته اونهاري جون راتيون سنهيون هونديون هيون. پر اونهاري جي رات وري پَلَ ۾ گذريو وڃي. اصل ۾ پيار ڪندڙن لاءِ هي سياري جون راتيون سٺيون آهن. ڊگهيون، طويل ۽ نه کٽندڙ. اکيون اکين ۾ ملائيو پل ويٺا هجون. جڻ هوا جي لهرن تي درياهه ۾ چلندڙ ڪاني ٻيڙي، جا ڏيري ڏيري ترندي رهندي آهي. هيءَ هي راتيون، سياري جون ڏاڍيون عجيب آهن، پر جيڪڏهن ٻه دليون گڏ هجن. باقي جيڪڏهن انتظار آهي، ته پوءِ هي راتيون ڏاڍيون ظالم آهن. اونهاري جي راتين ۾ به پاڻ مليا آهيون ۽ هنن سياري جي راتين ۾ به پاڻ گڏيا آهيون. جيڪڏهن ڪنهن جي اچڻ جو ڊپ نه هجي، ته هي راتيون ڪيڏيون نه پياريون آهن. هڪ ڀيري تنهنجي پيءُ مون کي ٻڌايو هو ته: "ٻن پيار ڪندڙن لاءِ هي راتيون ڏاڍيون سٺيون آهن، ۽ اونهاري جون راتيون خراب، جو اونهاري جون راتيون جلدي گذري وينديون آهن. پر سياري جون راتيون ته کٽنديون ئي نه آهن!" — تنهنجي پيءَ، اونهاري جي راتين ۾ انتظار ڪندڙ محبوب تي مون کي هڪ ڏاڍو سٺو شعر ٻڌايو هو، جو اڄ مون کي ياد پيو اچي:

"پانهن سيراندي او سڄنا،
رات دم دم جاندي، او سڄنا!"

۽ رات مون تنهنجو انتظار پئي ڪيم ته مون کي اهي اونهاري جون راتيون ڏاڍيون پئي ياد آيون، جيڪي گذريل سال پاڻ گڏ گذاريون هيون. ڪيترو وقت پاڻ گڏ هوندا هئاسين. ٻارهين وڳي تون ايندي هئينءَ، ۽ پوءِ پنجين وڳي ويندي هئينءَ! پر اهي اونهاري جون راتيون ڪيئن نه جلدي گذري وينديون هيون. مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي، ته هڪ رات پاڻ پلنگ تي ليٽيا پيا هئاسين، مان پلنگ جي سيرانديءَ کي ٽيڪ ڏيو ليٽيو پيو هئس، ۽ تون منهنجي ٻانهن جي گهيري ۾ بند، خبر ناهي ڇا سوچي رهي هئينءَ. اوچتو تو جهڪي پاسي واري ميز تي رکيل گهڙيال ڪٿي ڏٺو هو. مون توکان پڇيو هو، "ڇا ڳالهه آهي، ڇا ٿي ڏسين؟" تو گهڙيال ۾ ٽائيم ڏسي، منهنجي ڇاتيءَ ۾ مُنهن لڪائيندي اداس

آواز ۾ چيو هو، "ڏسان ٿي ته وقت ڪيترو نه جلدي پيو گذرندو وڃي!" — ۽ مون کي اُن
مهل تنهنجي الهيءَ پيار ڀريل اداس آواز تي ڏاڍو پيار آيو هو. مون سمجهيو ٿي تو ڪهڙي حال
ان ڪري ڏنو، جو شايد تون وڃڻ چاهين ٿي. پر تو اهڙي ڳالهه ڪئي هئي، جنهن منهنجي
دل ۾ سڪون جي هڪ عجيب لهر ڊوڙائي ڇڏي هئي... هيءُ وقت، وقت ڪيترو نه جلدي
ٿو گذري وڃي! ڪاش! هيءُ وقت هڪ هنڌ بيهي وڃي. هيءُ وقت ڪڏهن به ختم نه ٿئي.
تون ۽ مان ائين ئي ويٺا هجون. تون منهنجي ٻانهن ۾ اڪيل هجين. ۽ هيءَ رات ڪڏهن به
نه گذري! ڇا توکي ياد آهي اها رات؟ مون کان اهي راتيون اڃا به نه وسري سگهيون آهن!
تنهنجي ۽ منهنجي پيار جون سونهن ڀريل آهي وسرندڙ راتيون جن ۾ تنهنجي ۽ منهنجي
ڀرپور ملاقات ٿي هئي!

۽ شايد توکي ان ڳالهه جو احساس نه هجي، ته منهن جو توسان ڪيترو نه دلي لڳاءُ
آهي! تو مون کي اُن وقت سهارو ڏنو هو، جڏهن مان هلي هلي بيحد ٿڪجي پيو هئس.
تنهن جو سات، مون لاءِ ان نِم جي وڻ جي ٿڌي ٿڌي ڇانوَ جهڙي آهي، جنهن ۾ ڪو
مسافر هلي هلي ٿڪجي اچي گهڙي ننڊ ڪندو آهي. مون کي ڊپ ٿيندو آهي ڪڏهن،
ته ڪٿي وقت جا ظالم وهڪرا مون کان اها نِم جي ٿڌي ٿڌي ڇانوَ نه کسي وٺن! هيءُ
خط جڏهن مان توکي لکان پيو ته منهنجي دل ڏاڍي اداس آهي. مون سوچيو آهي ته مون
تان جڏهن هي ڪيس ختم ٿيندا ته مان توسان شادي ڪندس. سياست جي ذهني سولجهارن
مان لڪري پاڻ هڪ سڪون واري دنيا آباد ڪنداسين. تنهنجي ۽ منهنجي سڪون واري
ڪڏيل ننڍڙي دنيا. جنهن ۾ فقط تون ۽ مان هونداسين، ٻيو ڪوئي به نه هوندو. تون
هوندين، مان هوندس، پنهنجو ننڍڙو گهر هوندو، وڻن جي ٿڌي ڇانوَ هوندي، موتئي جا
گل هوندا، رات هوندي ۽ صبح جو اڇو اڇو کير جهڙو سوجهرو هوندو.)

... ...

ويٺُون پٽ پٿي، ڪيرون ڪاهوڙين جون،
آئُون تن ڏوٿين جو، پڇان پير پٿي!
رهيُن رات رهي، ڏولڪر جنين ڏوريا. (شاهه)

... ...

(... ۽ رات به الائي چنڊ جي ڪهڙي رات هئي. ٻاهر ڪنڌيءَ جي ڪناري وڻ مان چنڊ
جي روشنائي ڇڻي اچي رهي هئي. چنڊ ڪنڌيءَ جي ڪناري وڻ جي پويان لڪل هو. ۽ مٿي
آڪاس ۾ ڪيترا ستارا نڪتا پيا هئا. مان ڪنهن مهل ورانڊي ۾ ٿي بيٺس ته ڪنهن مهل
اڱڻ ۾ اچي بيهي چنڊ کي ٿي ڏٺم. چنڊ پنهنجي جوڀن تي هو. ٿڌي ٿڌي هوا تيز ٿي لڳي،
جنهن مهل هوا ٿي هلي ته ڪنڌيءَ جي وڻ مان عجيب آواز ٿي نڪتا. هوا ان وڻ سان

لنگهندي آهي تہ ڪيترو نہ عجيب آواز ڪندي آهي. مون کي ان آواز ڪان ڏاڍو ڏڪ ٿيندو آهي. هيءَ ٻاهر ٻيٺل ڪتنديءَ جو وڻ بہ تہ ڪيڏو نہ پراڻو آهي. الائي ڪنهن اهو وڻ هتي پوکيو هوندو؟ هي توهان جا گهر، ۽ هتي جو ماحول مون کي الائي ڇو اتهاسڪ لڳندو آهي. ڪنديءَ جي وڻ ڪان ٻاسي ۾ جهڪا ميرن جي صاحبيءَ واري دؤر جي جاءِ آهي، ان کي ڏسي منهنجي من کي الائي ڪهڙي ڇڪ ٿيندي آهي! چون ٿا تہ ميرن جي صاحبيءَ ۾ هتي ميرن جو قيدخانو هوندو هو. ڇا ائين تہ ناهي تہ ان دؤر ۾ بہ مان هتي قيد هيس؟ ڪهڙي خبر تہ تنهنجي گهر سان، ۽ تنهنجي ڪتب سان منهنجو جنم جنم جو ڪوئي پراڻو چڪر آهي، جيڪو ڇڪي مون کي هتي وٺي آيو آهي. ٿي سگهي ٿو تہ تون ان دؤر ۾ بہ مون سان ائين اڌيءَ رات جو ملڻ ايندي هوندينءَ! سچ پچ تہ مان الائي ٻاڻ کي ڇا ٿو محسوس ڪريان!

مان اهڙن سوچن ۾ ٻڏ گم هيس، تہ اوچتو آڪاس ۾ ڪائي ٽٽيهر تيز آواز ڪندي هلي ويئي. هي ٽٽيهر بہ عجيب آهي. ڏسڻ ۾ صفا ڪوڙ ايندي، پر سندس آواز ۾ هڪ عجيب درد هوندو آهي. چوندا آهن تہ ٽٽيهر، اهي ڀٽڪيل روح آهن، جن کي زندگيءَ ۾ ڪڏهن بہ سڪون نہ ملندو آهي. تہ ڇا سچ پچ هي ٽٽيهر ڀٽڪيل روح آهن؟ ڇا اسان جي آتما مرڻ کان پوءِ ائين ڀٽڪندي رهي ٿي؟ الائي ڪهڙي خبر تہ اهڙن ٿي هجي، جيئن اهين سوچيون ٿا، ۽ مون کي تہ هين ٽٽيهر جي آواز کان بہ بيحد ڏڪ ٿيندو آهي. مون هين رات کي ۽ چنڊ کي ڏسندي سوچيو تہ هن رات ۾ بہ ڪيتري نہ سُندرتا آهي. پر هن رات جي سڄي سُندرتا، توکان سواءِ بہ ڪيتري نہ وساميل وساميل آهي. هي چنڊ ۽ چنڊ جي گهر جهڙي چانڊاڻ، مون کي توکان سواءِ ڪاري ٻاٽ پئي نظر اچي. هي آڪاس ۾ هيڏو سارو ڪيڙيل چنڊ، توکان سواءِ اولڙاهو آهي. پر جڏهن تون مون وٽ ايندي آهين، تہ مون کي لڳندو آهي تہ جڻ منهنجي اونداهي اڱڻ ۾ چنڊ پنهنجي پوري جوڀن سان اچي بيٺو آهي. تون پنهنجا ڊگها ۽ ڪارا وار جڏهن کوليندي آهين، تہ مون کي اهڙو وڻندي آهين، جو دل چوندي آهي تہ مان توکي ائين ئي ڏسندو رهان. ۽ جڏهن مان توکي اها ڳالهہ چوندو آهيان تہ تون يڪدم چوندي آهين تہ: 'سائين، پوءِ وار کولي ڇڏ نہ!' ۽ پوءِ جڏهن مان پنهنجي هٿن سان تنهنجي وارن جي ربين کولي تنهنجا وار ڇوڙي ڇڏيندو آهيان، تہ مون کي تون هن چنڊ کان بہ وڌيڪ سهڻي لڳندي آهين. تنهنجي چهري مان خود هڪ عجيب ٿڌي ٿڌي روشني ڦٽي لڳندي آهي. تنهنجو روشن چهرو اهڙن ڪارن وارن جي اوٽ مان ائين لڳندو آهي، جڻ چوڏهينءَ جو چنڊ ڪارن ڪڪرن مان ليئا پائي رهيو آهي! ۽ هڪ رات تو پنهنجا تير مون کي ڏيکاريا پئي تہ مون کي لڳو هو تہ جڻ مان اهو سڀڪجهہ اڳي بہ اهڙن ڏسي چڪو آهيان!)

... ...

اڄ ورچ ختم ٿي...
مان اڪيلو ٻيهو آهيان...
هي جيون ڪهڙو نه ڪٺن
۽ منهنجو ٻڙانون رستو ڪيترو نه لمبو آهي!
(بورز پسترناڪ)

... ...

(۽ محرم جو مهينو ٻيهر اچي ويو. توکي ڪارن ڪپڙن ۾ ڏسندي منهنجي ذهن تي الائي ڪيترا ئي جون ڪهڙيون يادگيريون تري آيون. ننڍڙي هوندي مان به ڪارا ڪپڙا پائيندو هيس. محرم جي مهيني جو چنڊ ڏسبو هو ته مان پنهنجي گهر تي انڪاس چاڙهيندو هيس. پوءِ پهرين محرم جي ڏينهن ڪارا ڪپڙا ڍڪي پنهنجو ننڍڙو ڪاٺ جو گهوڙو ڪپڙن سان سينگاري، پاڙي جا ڇوڪرا گڏ ڪري پڙ ڪڍندو هيس! ۽ ان ئي زماني ۾ ننڍڙي هوندي مان پنهنجي ساٿيءَ سان مجلسن ۾ تمام گهڻو ويندو هيس. ان زماني ۾ ذاڪرن ۾ محبت به گهڻي هوندي هئي. پاڙي جون پوڙهيون عورتون ڇهه ڇهه آنا گڏي، وڏي ڳاڙهي ڪري ڪڏهن ننڍي جهانيان هلنديون هيون ته ڪڏهن ننڍي غلام حسين. پوءِ موٽندي ٻنڌي پنڌ ۽ لياري جي پٽ جون پاليون مٿي تي!

اڄ جڏهن انهن ڳالهين تي سوچي رهيو آهيان ته اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا آهن. اها منهنجي ماسي، جنهن کي مان ناني امان چوندو هيس، مون کي ڏاڍو گهمائيندي هئي. اڄ ان کي مئي به الائي ڪيترا سال ٿيا آهن. ڪيترو وقت ٿيو آهي جو مان هن جي قبر تي به نه وڃي سگهيو آهيان... ننڍڙي هوندي مان پهرئين هن سان ئي گڏجي توهان جي گهر مجلس ۾ آيو هيس. مون کي ياد آهي چڱيءَ طرح ته مان جڏهن توهان جي گهر ننڍڙي هوندي آيو هيس ته الائي ڪيترا ٻار هئا، جن سان مون رانديون ڪيڏيون هيون. شيدپائين ڪان ڪهوريون ۽ روئيون ونئي ڪاڏيون هيم. ۽ مان پنهنجي ذهن تان اڃا تائين اهي يادگيريون نه ميٽائي سگهيو آهيان. منهنجي ذهن تي تنهنجو گهر، ان گهر ۾ پٽيندڙ ڪارڙ ڪپڙن ۾ ڪيتريون ئي مايون، شيدپائيون، شيدپائين جا ٻار ۽ اڱڻ ۾ بيٺل لياري جو وڻ، اڄ ڏينهن تائين منهنجي ذهن تي نقش آهن.

ڏس نه، توکي ڪارن ڪپڙن ۾ ڏسندي مون کي به الائي ڪهڙيون ڪهڙيون ڳالهيون ننڍڙي هوندي جون ياد اچي ويون. پر توکي هي ڪارا ڪپڙا به ته ڪيترا نه ٺهن ٿا!!)

... ...

ڪٿي غم ڪان زاري، ويچاري سڪينا،
پينا تنهنجي پاپا، ويچاري سڪينا،

ٿــري دربــدر، درد ســاري سڪنا.

(مشهور مرثيہ گو شاعر محمد عالم جو اوحو)

... ...

مئي، 1973ع - آگسٽ، 1975ع - جولاءِ، 1976ع ۽ جنوري، 1977.

... ...

وقت ڏيري ڏيري گذري رهيو آهي. ڪا مهل ٿي ته شام به ٻاهر ختم ٿي ويئي. ڊرائنگ روم ۾ اونداهي آهي. مان ميز جي ڀرسان اڪيلو ويٺو آهيان. منهنجي اڳيان ميز تي امبني بيڪريءَ جو ٺهيل پولڊن جو سالگره ڪيڪ الين ٿي رکيل آهي. ٻه پليٽون چمچ ۽ جـون ائين خالي خالي آهن. ڪيڪ جي ڀاسي ۾ هڪ شمع آهي جيڪا ڏيري ڏيري ٻري پئي. شمع جي هلڪي هلڪي روشنيءَ ۾ مان، هوءَ خالي اڪيلي ڪرسي، ٻه خالي پليٽون، ڇُري ۽ ڊرائنگ روم جو ڀيانڪ ماحول ڪجهه وڌيڪ ڀيانڪ ٿيو لڳي-

۽ اڄ 3- مئي آهي ۽ مان اڪيلو اڪيلو تنهنجو جنم ڏينهن ملهائي رهيو آهيان!

...”دي ڊي ول ڪرا“

...”ڪنهن ڀرم اسان کي پاليو هو، هن رات اسان کي روليو آ...“

... ...

۽ تو هڪ ڀيرو مون کي چيو هو پاڻ تي ڪهاڻي لکڻ لاءِ!

پر ڪهاڻي مان تو تي ڪٿو لکي سگهان! تنهنجي شخصيت تي سچ پچ ته مان ڪهاڻي ڪڏهن به نه لکي سگهندس!

تنهنجي شخصيت ۽ تنهنجو ڪردار، زندگيءَ جو ايترو ته ڀرپور ڪردار آهي، جو ان کي ڪهاڻيءَ ۾ سمائي نٿو سگهجي! شايد، مان تنهنجي زندگيءَ تي ڪڏهن به ڪهاڻي نه لکي سگهندس!

... ...

— مس ”ڪ“ جي نالي...

”مدت گذري ويئي آهي، ۽ مان گهڻو ڪجهه ڀُلجي ويو آهيان. مدت بعد، رهجي وڃي مان به گهڻو ڪجهه ڀُلجي ويندس. دک ياد اچڻ سان ٿيندو آهي—، ۽ مان آهيان، جو تنهنجي ڀُلجي وڃڻ جو دک ڪري رهيو آهيان!!“

حبيب الله رحيم بخش مرزا

پُراڻو ڪوٽ

اڄ شام جا پنج مس لڳندا هئا، ته ڏهه ٻارهن ڏکي ڳاڏيون مال جي ڳوڻين سان لڏيل، اچي ’ٻن قبرن واري چوواڻي‘ تي ڪڏ ٿينديون هيون. ڳاڏين وارا ٽڪڙو ٽڪڙو مال لاهي، چوواڻي تي ڳوڻين کي سٽي، هليا ويندا هئا. اهو سمورو مال شهر جي هڪ وڏي واپاريءَ سيٺ کيمن داس جو هوندو هو. هن سيٺ کي حيدرآباد ۾ هڪ وڏي ڪوٺي هئي، جنهن ۾ هر قسم جو ڀنڊار موجود هوندو هو. سيٺ ٿالي وارو ماڻهو هوندو هو. روزانو ڪيترائي من مال جا سندس ڪوٺيءَ تي ايندا هئا، جي هو دُنيا جي مختلف ملڪن مان گهرائيندو هو. ٻيا واپاري ڪانئس مال خريد ڪري سنڌ جي اندرين ۽ ڏورانهين هنڌن-ڳوٺن ۽ واهڻن ۾ پهچائيندا هئا.

مال جي ڳوڻين کي کڻڻ وارا، سيٺ جا ڪيترائي حمال مقرر ٿيل هئا، جن جو ڪم اهو هوندو هو جو مٿين چوواڻي تان ڳوڻيون کڻي اچي سيٺ جي ڪوٺيءَ ۾ رکن. وري جي ڪو ننڍو واپاري مال خريد ڪرڻ ايندو هو، ته اهي حمال اهو ڳوڻين ۾ وجهي واپس ساڳي هنڌ تي اچي، ڳاڏين ۾ ڀريندا هئا. اهو هر روز جو نيمُ هوندو هو.

سيٺ کيمن داس جا حمال گهڻو ڪري سنڌ جي اندرين ڀاڱن جا رهاڪو هوندا هئا. انهن ۾ هڪ ٻه پڻ مڪراني قوم جا ماڻهو به هئا. هڪڙو اتر سنڌ جو جوان، سليمان نالي به هو جو رتيءَ وارو ماڻهو هو. ٻس مال آيو نه آهي، ته کڻيو نه آهي. هڪ ڪن ۾ مال جا انبار کڻي، نچندا ٽپندا، ماڳ تي رسائيندا هئا. تڏهن سستائيءَ جو زمانو هو. وڏي ڏاڳڻي جي ڪٿائي رڳو هڪ پئسو هوندي هئي. هي جوان هڪٻئي کان گوءِ کڻڻ لاءِ، هميشه اها ڪوشش ڪندا هئا ته گهڻا ڏاڳڻا کڻن. سيٺ کيمن داس شام جو، پاڻ ئي ڏينهن جو جڏهن حساب ڪتاب ڪري، مزورن کي ڏوڪڙ ڏيندو هو، تڏهن جنهن سڀ کان وڌيڪ ڳوڻيون يا ڏاڳڻا کنيا هوندا، ان کي شاباس ڏيندو هو. ان لاءِ ’شاباس‘ حاصل ڪرڻ لاءِ، حمال ويهن لڱن جو زور لائي، هڪٻئي کي شهه ڏيڻ لاءِ ڪوشش ڪندا هئا.

انهن حمالن ۾ هڪ اهڙو ماڻهو به هو، جنهن کي نه ڪنهن جي شاباس جي ضرورت هئي، نه وري هو گهڻيون ڳوڻيون کڻي، وڌيڪ پئسا ڪمائڻ لاءِ ماندو هو. هن کي جيڪي

سلندو هو، ان تي راضي هوندو هو. ته به هو سُست هرگز نه هو. ڪم ڪان لنائڻ نه چاهيندو هو. ڪم ڪندو هو: پر هڪ خاموش ماڻهوءَ وانگيان ڪندو رهندو هو. طبعيت جو اهڙو سادو هو، جو جيڪڏهن ڪو ماڻهو ڪيس رنجائيندو هو، ته به ڪين ڪُڇندو هو: رڳو پنهنجي مُنهن ۾ ڪجهه چوندو، وري پنهنجي ڪرت کي لڳندو هو.

پيرومل نالو هئس. اصل ۾ هو ساهتيءَ جو رهاڪو هو. هتي سنڌس کي پري جا مائٽ رهندا هئا: خاص ڪري هڪ ڪير وارو: جنهن جو دُڪان به سيٺ جي ڪوٺيءَ جي پر ۾ هو. پيرومل جو مائٽ ۽ هڪ غمخوار هوندو هو. پيرومل وٽس ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪچهريون ڪندو هو. آتي چلم به پيو چڪيندو هو ۽ ڳالهيون به پيو ڪندو هو. جڏهن هو ڳالهيون ڪندو هو، تڏهن يقين نه ٿيندو هو، ته هي اهو ساڳيو مائيٽو مزور آهي، جو پنهنجي مُنهن، مٿي تي داڳينو رکي ڊوڙندو هو!

پيروءَ جي هڪ ٻي خاصيت به هوندي هئي. هو ڪافيون ۽ ڪلام ڳائيندو هو. هُو هڪ اهڙي جذبي سان ڳائيندو هو، جو ٻُڌڻ وارا جهوليندا هئا. سنڌس هڪ ڪافي ڏاڍي لڳندي هئي. اها سنڌ جي مشهور شاعر 'پيرل' جي ناهيل هئي:

خوش ٿو گذارين منهنجا مٺا، عاشق تنهنجو آهه عذاب ۾

هيءَ ڪافي تڏهن ڏاڍي مشهور هوندي هئي. پيا ماڻهو به ان کي ڳائيندا هئا ۽ هاڻي به ڳائين پيا: پر پيروءَ جو انداز ئي ارالو هوندو هو. هُو پنهنجي اندر جي آواز کي، هن ڪافيءَ جي لفظن ۾ ظاهر ڪندو هو. ويچارو هڪ اهڙو انسان هو، جنهن جو دنيا ۾ ويجهو مٽ مائٽ ڪوئي هو. نه ماءُ نه پيءُ، نه ڀاءُ نه ڀيڻ. نه وري هن شخص ڪا شادي ئي ڪئي ۽ نه وري پنهنجو گهر ناهيو هو. اهو سڀڪجهه هن لاءِ جهڙوڪر اڻٺيٺي هئي: جاڪاڻ ته سنڌس آمدني نهايت ٿوري هوندي هئي: ٻين جي گهرن ۾ رهندو هو، انهن جا ڪم ڪاريون به ڪندو هو، انهن کي ڏاڍو سُک ڏيڻ چاهيندو هو، ۽ ان جي بدلي فقط چار پهر رات جا آرام ڪرڻ طلب ڪندو هو. آرام وري ڇاجو، زمين تي ڪَرولڏڙو ٿي سمهڻ چاهيندو هو! صبح جو وري ساڳي ڳوڻ ڪلهي تي رکي اللہ واهي، وري پنهنجي ڪرت کي لڳندو هو.

آن ڪري هو ڪڏهن ڪٿي ۽ ڪڏهن ڪٿي پيو هوندو هو. جتي پئي تتي ورهائي. البت جنهن ڪير واري جي دُڪان تي هو روز ايندو هو، ۽ ڪچهري ڪندو هو، آن کي سنڌس ٺاڪ جي سُڌ هئي. اهو ئي هن جو پتو پڌائي سگهندو هو. سيٺ ڪيمن داس کي بہ جڏهن ڪيس ڪنهن ڪم سان گهرائڻو پوندو هو ته ڪير واري کي چوندو هو. ڪير وارو سيٺ جو مسواڙي به هوندو هو. پاڙي جي سڀني ماڻهن کي سُڌ هئي، ته ڪير وارو پيروءَ جو حال پائي آهي ۽ پنهي جي پاڻ ۾ گهاٽي ياري آهي.

ڇو ته هن پيروءَ جو ڪو ٻيو به اسباب هو، ته اهو هن لئي شخص جي حوالي هوندو هو. پيروءَ وٽ هو ڇا؟ هڪ پراڻو ڪنٽل ڪوٽ، جو هن مارڪيٽ مان ورتو هو، ۽ اڇي ڪپڙ واري جي دڪان تي رکيو هئائين. اهو ڪوٽ هڪ ڪلي ۾ ٽنگيو پيو هوندو هو. هيٺ ڪپڙ واري جي وڏي ٿلهي رکيل هوندي هئي. ٿلهيءَ جي هيٺان ٻڪر جي ڇوڏن جي ٻاهه ٻري پرندي هئي. ڇوڏن جي ٻاهه جي ڪري دونهون نڪرندو هو، جو سڌو وڃي پيروءَ جي ڪوٽ تائين رسندو هو؛ جنهن ڪري اهو پراڻو ڪوٽ سڄو دونهاٽجي ڪارو ٿي ويو هو. ته به پيروءَ جي ملڪيت هو. پيرو ٿلهي تي ڪُرڻ رکي جڏهن هتان لنگهندو هو، ته پنهنجي ڪوٽ ڪي ضرور ڏسندو هو. هو هڪ قسم جي خوشي محسوس ڪندو هو: يعني ته هن جڏي وڏي دنيا ۾ سندس هڪ شيءِ آهي، جا ڪيس سياري جي سرديءَ کان بچائي ٿي؛ جا سندس لاءِ زيب ۽ زينت ٿي سگهي ٿي. اهو هو سندس ميرو ۽ پراڻو ڪوٽ.

ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته هر انسان ۾ جذبا آهن. اها هڪ لازمي ڳالهه آهي، پيروءَ ۾ به جذبا هئا. انهن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ هو ڪافيون چوندو هو. جڏهن ٻور پوندو هئس تڏهن ڳائيندو هو. نه ڪيس ان جي خوشي هئي ته ڪو ٻيو سندس ڳائڻ ٻڌي ٿو، نه ڪيس ڪنهن ٻئي جي پرواهه هئي. هيلتائين ڇڙو ڇانڊ رهيو هو ۽ ڪرڙوڻ اچي ٿيو هو، تنهن ڪري ڳائي دل کي خوش ڪندو هو. يا ته ڪيس اهڙو ڪو احساس ئي نه هو ته هو ڇڙو هو. بهرحال ڳائڻ هن لاءِ غذا هئي، اهڙي جنهن کي هو ڇڏي نٿي سگهيو. راتين جي سناٽي کي چيري، هن جو پرڀل آواز ٻڌڻ ۾ ايندو هو:

”خوش ٿو گذارين منهنجا مٺا، او اوءِ عاشق تنهنجو آهه عذاب ۾...
او خوش ٿيو، سڄڻ خوش ٿيو، راڻا خوش ٿيو...“

اڻين ڪُپل وقت پرانگهون پرينڊو گذري ويو. هاڻي پيرو پهرين جهڙو مضبوط نه هو. هاڻي جڏهن به هو حمالي ڪندو هو، تڏهن ڏاڍي اوکائيءَ سان هلندو هو. ڳرو بوجهو کڻي نه سگهندو هو. اهو وقت ويو، جڏهن هو اڌاڻي مٿي ڳوڻ ڪاهي تي رکي، ڊڪي ڊوڙ وڃي ٽوٽ مٿي چڙهي ويندو هو ۽ وڃي آڳي ڳرڻ سٽيندو هو. سڄو ڏينهن ائين ڪندو هو، بعضي ته رات جو به دير تائين حمالي ڪندو رهندو هو؛ پر ٿڪبو نه هو. بلڪ ان ڪم ۾ ولدربو پيو هوندو هو. ۽ دنيا ڇرن پيون ڳٽيون سندس اوڏو نه ايندڀون هيون. اِس پنهنجي ڪرت ۾ ئي مگن هوندو هو.

پيرو هاڻي حماليءَ جي ڪار جو نه رهيو هو. سو هاڻي سوڙهو پيو ڏسڻ ۾ ايندو هو. ان سان گڏ ڪيس پيٽ جي به ٻڪ هئي. روزگار بند. ٻئي ڪم ڪرڻ کان قاصر: هڪ ٻيري پيو ڪمزوري، ۽ جسم ۾ گهٽ طاقت: تنهن هن ڊول مڙس کي هئي ڊرڪائي وڌو.

جنهن چڱي مڙس جي جڳهه ۾ رهندو هو، تي سگهي ٿو، اهو به ڪيس ڪارائتو هجي.
بهرحال هاڻي پيريءَ جو وقت هئس، سندس گذر ڏاڍو ڏکيو هوندو هو، ته به هو ڪنهن جو محتاج ڪين هو. جيڪڏهن ڪيس ڪو سالي ڏيندو هو، يا سار سنڀال لهندو هو، ته هو به اُن لاءِ جان جوکي ۾ وجهي، ان احسان لاهڻ جي ڪوشش ڪندو هو. هاڻي هو اهڙو نه هو، جو پرپل ڳوڻ ڪلهي تي رکي ڊوڙي. ڪيس ان جو احساس هوندو هو. هاڻي هو جيڪڏهن نوروني ڪم ڪندو هو، ته ٿڪجي پوندو هو.

اُن ڪان پوءِ ٿوري وقت لاءِ، هن ٻاهر لڪرڻ ڇڏي ڏنو؛ جنهن ڪري پڙي وارن ۾ اها چوپچو ٿي پئي ته "شايد هو بيمار آهي." اهڙيءَ طرح ڏينهن جا ڏينهن خاموشيءَ ۾ گذري ويندا هئا، اوچتو ڪنهن رات جو سهمائيءَ مهل، هڪ آواز ٻڌبو هو:

"او خوش ٿو گذارين..."

شايد اندر ۾ ڪا آچل ايندي هئس، جنهن کي هو روڪي نه سگهندو هو؛ ۽ بي اختيار ٿي ويندو هو. ان حالت ۾ بي اختياريءَ ۾ اهي ٻول لڪرندا هئس. بهرحال جڏهن به اهڙو آلاپ ٻڌبو هو، ته پاڙي وارا چوندا هئا: 'ادا، پيرو بيمار ڪونهي. هو ته ڳائي به رهيو آهي.' حيرت جي ڳالهه آهي ته اها ڪافي هن شخص کي، سڄي به ڪين ايندي هئي! رڳو ٻه مصرعون ياد هئس جي هو ڳائيندو هو:

خوش ٿـو گذارين منهنجا سينا، عاشق تنهنجو آهـ عـذاب ۾.
ٻنَ پوي جدائيءَ جو جيئڻ، تنهن کـان زهـر جو پيالو پيئڻ،
پنهنجي يار کان جدا رهڻ، آهي ڪوڙي ته ڪتاب ۾... او خوش...
پيرل چـوي آئين نـه تـون، ڏکيا گـذاريـم ڏينهـن سـوڻ،
سرڪار رب جي روبرو، آخر ايندين ته حساب ۾... او خوش...

سال 1942ع واري سياري جي هڪ وانڌڙ صبح جو، اوچتو سڄي پاڙي ۾ اها خبر ڦهلجي وئي ته 'پيرومل گذاري ويو.' 'پيرو حمال مري ويو.'

پيروءَ جي ارٿيءَ کي مسان ڏانهن نيو ويو. ٿـوري دير کـان پـوءِ ڪاٺـي سڄي سڙي رک ٿي وئي. باهه چيپون چيرا ڪيا، پوءِ رڳو دونهون وڃي رهيو، جو ان رک مان نڪري مٿي چڙهي رهيو هـو. دونهون ڪافي مٿي چڙهندو ٿـي ويـو ۽ ٽڪڙو ٽڪڙو ٿي پکڙبو ويـو. ايتري قدر جو انهن ٿي محسوس ٿيو، ڄاڻ ته وڃي ڪڪرن سان لڳو هـو. اُن دونهين مـان هڪ آواز- نهايت خفيف اچي رهيو هو؛ ڄڻ ته ڪو چئي رهيو هو: "خوش ٿو گذارين منهنجا سينا، او عاشق تنهنجو آهه عذاب ۾.

عـذاب ۾... عذاب ۾..."

پيرو ته گذاري ويو. هُو هو به وڏي جنگ جو ساٿي، ان جي موت جو شايد ڪنهن کي ايترو ڏک نه ٿيو هجي؛ پر ان جو اهو ڪوٽ اتي لي ڪير واري جي دڪان تي، ڪليءَ تي ٽنگيو پيو هوندو هـو. ڪيترن ڏينهن تائين اهو پراڻو ڪوٽ اتـي اهڙيءَ حالت ۾ هـو. هاڻي دونهين ۾ پهرين کـان وڌيڪ ڪارو ٿي پيو هو. جيسين اُن ڪير واري جـو ڏنـدو ان دڪان ۾ جاري هو، تيسين پيروءَ جو ڪوٽ ساڳيءَ طرح، اتـي ٽنگيل هـو.

چاؤل ٻاڏي کي ساريندي، ويرلکمر جي الهر مان ڪنهن ويرڏڪ اکريو ٿي ويئي. ڏاس ڪنيندي هن جو چت ٻه چڪرن ۾ اچي ٿي ويو: ’ڪٿي هولدو؟ ڪٿجي ته ڏيو هوندو؟ ڪهڙي ڪانهينءَ ٽڪي جا ڪاتيءَ وهائينهڏي هٿ وريا هوندا! ٻاڏو ٻڪ ٻيڙ ۾ آئيندا. چيريل سانَ سگٿين هٿين وڻ لاه ته هن چمار ۾ ٻه راڄ-ڏٺي ٻاڻ ٻڙ ۾ لهندو آهي؛ ٻر چاؤل...!‘ ان ڪان اڳتي هن جي ويچارن کي جهڙوڪر سُڄو اچي ٿي ويو-۽ هن ٻهاڙ ٻيران وهندڙ مٿي مٿي مهراڻ تي ليڻ ڪَنپاٽي چڏيا. ايڏو آتاهون وينل هوادي ٻ، مهراڻ جهڙوڪر هن جي سرٻر منجهان وهي رهيو هوا ڪوڙ ڪجڪوڙ چڻ سندس ٿي من جي ولوڙ هوه. ڪٿن جا ڪوڪات چڻ سجي وجود ۾ واجي جيان وڄي رهيا هياس. ٻوه سمورن آوازن سان، ڪنجهي جي ٿال جي تال تي، سورج مکني جي ڪنيل ويرـڪٿا جا ٻول ٻه لين ٿي ويا-۽ سارو وايو منڊل ڀري ٻيو:

موج پريا مهراڻ تون، الت آهين اٿاه
سنڌڙيءَ جو سرواڻ تون، تو ۾ ساه پساه
سياري توڙي ساوڻ، وَهين تاروتار
اورار آپارين سيج نيچ، چاڙهين چنبو ڀرار
ميٺي پاڻيءَ جا سمونڊ، توسين هينڙي هيج
لهريون تراڙين تروا، تيک ۾ سورج تيج
مالسرووٙر ڪان وٺي، وهين ڏُوڪان ڏُوڪ
اوريين ٻرٻين ڪنڌٻين، مارو سيڙ ملوڪ
چوليون چوربون چيگربون، سونَ رُهي ڪن رالد
ويرو وري ٿي اٿن جيٺي، وٺن ويرَ ڀلاند
ويرَن ليه واڄا وڄن، ڪٿن منجه ڪوڪات
ڪالترڪاڻ ڪپاٽ ۾، ڪرت ڪري ڪرڙات.

ويرلکمير مهراڻ جي وهڪري تان نيڻ هٽائي، ساري وايو منڊل کي جهڙوڪر سالت ڪري چڏيو. هو اٿي ٻيٺو-۽ لاڪ-رنڙي سانجهيءَ جو اڏين پاسيو جڻ ٻهاڙ تي هڪ ٻيو ٻهاڙ ٻيٺو هوه.

هن هڪ ڀيرو وري هيٺ مهراڻ ڏانهن ڇتايو. ڪيس مهراڻ ڏاڍو ماٺو لڳو. الٽ-روپي ٻڌائين سونا سنڌو جو اهو وهڪي وڏل روپ ويرلڪمير کي سور نه وڻيو. هن ان کي سروپ ڏيڻ چاهيو ۽ هڪ ڳوري چپ ٻني سموري سگهه سان مهراڻ ڏانهن آڇلي، ڇولين ۾ ٽاڪوڙو پنجي ويو، لهريون ٽاهوڙ مال جيان رسا ڇنائي ڪان سوڌيون ڳاهنجنديون، ڊوڙنديون، ڪِرنديون اٿنديون، هانپاريندڙيون، ڳڙينديون، انڌي لڙهه. پائينديون پنهي ڪنڌين ڏانهن وڌڻ لڳيون-۽ ويرلڪمير جي چوڌاري پنڊ پهڻ وايومنڊل ۾ جنڊڙي جاڳي پئي. هن ڳاٽ اوچو ڪري ٻرار ڏانهن نهار ڪئي جتان چنڊ لاسيو بيٺو هو.

رات جو سونَ سان ٻرار آسهڻ جي ڳالهه چورپائين. هن جي ڇاتيءَ جي وارن ۾ گهمندي سونَ جون آڱريون پل آڀل ٻيهجي ويون.

"ڪوهه ٿيو؟"

هره پوه به نه ڪڇي. هن جي ڇاتيءَ جي وارن ۾ مٺ ڪئي اُپايائين. من ۾ آيس ته وارن جو سڄو مٺ ڏئي پٽي وٺيس ۽ ريهون ڪري روئي.

"ڪڇين ڪوهه لئي؟ وات ۾ مڱ اٿئي ڪِٿن؟"

"آءٌ ڪُڇا ڪڇان؟ ساوڻ سهاري توکي ٻرار آسهڻ ڪان ڪو مون جهليو پليو؟" سون جڻ سڏڪي کي اکرن ۾ اوتيو ۽ ويرلڪمير کي گهراڻي پاڻي جي ڪيائين؛ هن جي پانهن ٻري ڪندي ويرلڪمير پڙڪو ڪالي آئي ويٺو:

"آءٌ پاڏي جي وڏڙ ۾ ڌرتيءَ جي اوو هن جيڙي تائين به ويندس— ۽ ٻڪي لڙهه ويندس." هن ڏسٺي آڳر ان ٻار سڄي، جتان وِهاڻو آپرندو هو. هو ڪجهه دير آڳر ان ٻار ني سجيو رهيو، جڻ آڳر جي سڄَ سان ان پاران جاڻ وِهاڻو آپري اينهو؛ پوه ويرلڪمير کي مٺ پيڙيندو ڏسي سونَ کي پاسيو، جڻ وِهاڻو آن مٺ ۾ بند هجي-۽ مٺ کولڻ سان وِهاڻو سندس ڪُک ۾ لهي ايندو— سپاڻ جي سورج ٻڄڻ لاءِ.

"پاڏو تنهنجو به ته نيپاج هوا"

ويرلڪمير جي ڳالهاءَ تي سونَ جهڙوڪر سپني سان ڇرڪ ڀري جاڳي پئي:

"پيو نه ته ساروٺا رڳو توکي آهن!— پر..."

"پر ڇا؟"

"مون کي هيڪلائين ڪان ڊڄ ٿو ٿئي" سونَ ڪان ڊِڪ نڪري وئي "دڪڙي ڳالهه مڃيندين!"

"ڇوٺا"

"هن ڀيرڪي جوڙ سجوڙ ٿي نه هلون؟"

"نه!"

۽ سونَ چاتو ٿي ته وير لکمير جي لڏ جهڙي ڪر هٿ جي ليڪ. هوءَ ڪجهه به ڪجهدي ته اها رات ۽ روساني جي ڪوري ۾ ڪاسي سڙي رَڪ ٿي وئدي-- ۽ هن جي ڪنهن به ماڻي تي وير لکمير ٻهرين ته منجهس جَوهر ٻاڻي لهاريندو، پوءِ ٻيهي تان پيڊ ٿي هڪڙو ڪندو: ٻيلو ته هن ڪاڻ هوئي ۽ وڪون-- ۽ مٽي مٽي مهراڻ ۾ ته هو ائين ترلدو هو، جڻ پاڻ به مهراڻ جي ڪا چوهه پيري چولي هوءِ.-- رات پرهه ڦاٽين چنڊ رائيندي رَمي.

ٻئي ڏينهن وير لکمير تيڙڪي تيڙڪي ڏاڏيءَ وٽ هليو ويو. عاج جي منجيءَ تي ويٺي هوءَ هنجن کي موتي چڳائي رهي هئي ۽ سائن ڳالهائي به رهي هئي. وير لکمير هري هري ڪري سندس پاسي ۾ رکيل چندن جي موتين واري دٻلي ٻوٽي رسڪائي ورتي.

”هنجڻيءَ پنهنجي هنج کي چيو آهي ته، وير لکمير جا ست ئي سهنج آهن“.

”سچ ڏاڏي!“ هو به منجيءَ تي ويهي ٿو رهي ۽ ڏاڏيءَ کي ڳرهاڻي پاڻي ٿو چڏي.

”ها وير لکمير، هنج ڪڏهن به ڪَچ نه ٻوليندا آهن.“

”ها سائين، ڪَچ ته ماڻهو ٻوليندا آهن.“

”اڙ، ڪچ ڪَماڻهو ٻوليندا آهن.“ ڏاڏي وٽس ۾ وچڙيل سچ ڏانهن ڏسڻ لڳي ”تنهنجو ڏاڏو، جنهنجو توتي لالو آهي، جڏهن ٻرار آهير هو، تڏهن هنج ۽ موتي چڳيا، نه ئي ڪجهه ٻوليائون.“ ڏاڏي ڏسڻي آڱر سان پٽ تي ڪمان لهڪي، ان تي ڦڙتي جهان ڏاڍا ڪيڻ لڳي، پوءِ انهن کي جوڙن ۾ ڪتڻ لڳي ”تڏهن ٻڌهين مون کي هنج تي هو. ڏاڍا وس ڪيم، پر آوس ئي رهيس. جهل پل تي جهيڙو لائي ڏيڻ ته اوهان جي ٻُريءَ جي پَر آهي.“ جڻ ڳوڙها ڳلي ۾ اٽڪي پيس ”۽ جڏهن ٻڌهين کي ٻرار جا ٻور پيا هئا، تڏهن تون ماڻهين کي ٻَبي تي هوئين“. هوءَ ڪِجھ دير سانت رهي ۽ ٽنيي هاڻي سورج کي تڪڻ لڳي-- ۽ سچ به جهڙو ڪر سندس نهار سان ٽاري ٽاري ٽپندو، وٽن جي چوٽ چڙهندو ويو.

راند ۾ ڏڪ لڳڻ تي، شڪار تان ڦتجي اچڻ تي، ڏاڏيءَ جي جوٽ تي ڪنڌ رکي، وير لکمير ڪوڙ پيرا ڪانئس اليڪ آکاڻيون، اليڪ ڳالهيون سُيون هيون، ڇا اهي سڀ ڳالهيون رڳو هن جي سور جهَڪي ڪرڻ لاءِ ئي هيون؟!

ڇا اهي هڙئي آکاڻيون هن کي ننڊ سمهارڻ لاءِ ئي هيون!؟ ۽ هيءَ آکاڻي.

-- هيءَ ڳالهه...!

”سوچيو هو ته هڪ نه هڪ ڏينهن توکي اها آکاڻي به ٻڌائي ڇڏينديس. ۽ توکي ٻڌائڻ لاءِ مون وٽ اهائي ٻچاڙڪي آکاڻي آهي!“ وير لکمير کي پاسيو، جڻ ڏاڏيءَ جي ليٽڻ ۾ سورج پنهنجا ڪرڻا اوتي ڇڏيا هون ”۽ هاڻي جڏهن تون ٻرار آسهي رهيو آهين...“ ڏاڏيءَ هٿ

نرين سان ڳلن تي ڳڙي ٻهل ڪرڻ ڪي آڪهي، ٻنل نيڻن سان ڏانهس ڏٺو "تڏهن لنڍي ڪنوار ڪرپ-وتي آهي." "اها سُڌ ڏاڏيءَ کي ڪيئن پئي؟" هن سوچيو. ڏاڏي، ويرلڪمير جي ڪُلهيءَ کان پرتان ڏسي رهي هئي ۽ سندس چپن تي مُرڪ ٽڙي پئي هئي. هن ڏاڏيءَ جي لهار جي ڏور ِ جهلي، ڪنڌ ورائي ٻُرتي لهاريو- ڀربان سونَ ٿي آئي. ڪرابن ۾ لڪيي ڍنڍ جي سدا ٽڙيل ليل ڪملن جا ڪڙا ٻاٽل. ڪونج ڳڙيءَ ۾ ڪونڀءَ جو هار پيل، جنهن جو چيهه ڊ'ن ڪان هيٺ لهائينءَ وٽ اڌ ڪڙيل نيل ڪمل تي ٽي ٽيو. ٺيالس ڦلان مالهڻ ڪاريءَ سان ٻاڪ پنل راپيل ورڪائيندي ٿي آئي. پرسانس سور هن جي نور تان گهور ٿي وپا ۽ سونَ جي مُسڪ تي سورج جو تيج هو.

۽ اهو سچو ڏينهن هن جو من شڪار ۾ ٻه نہ لڳو. جانورن جا ڏٺن جا ڏڻ سندس مُهاڙيءَ مان چال ڏيندا لنگهيا، پر هو ڏور پيرن ۾ ٽنڪيل چٽيون چٽيون ليل ڳگن ڪي گهوري رهيو هو. پري ڪان ساوني سندوءَ جي ڪجڪوڙ، ٽڙيءَ وارن جي هوڪرن، ڪٽن جي پولڪن ڪي اورانگهيندي ويرلڪمير جي ڪنن تائين پهچي رهي هئي... اها هن جي اندر جو ٺي تہ ٻڙاڏو هئي!

سجي سنگت پنهنجو پنهنجو شڪار ڍوني جڏهن ويرلڪمير وٽ پهتي، تڏهن ٻہ هو ائين ڪرسر ويٺو هو، جڻ ٻاڻ ٻہ ڪوني وڻ هجي! ٻي سنگت تہ شڪار کي ڪٽڻ ٺاهڻ، ڪاٺين ڪلين ڪرڻ ۾ جٽبي ويئي؛ پر سوڍو ۽ سارنگ ڏانهس لڙي آيا. سوڍي کي سُڌ هئي تہ، ويرلڪمير جا پور ٻہ درياهہ وارا پور آهن:

"ويرلڪمير، اڄ تو آڏو شڪار جو ڍير لڳل ڪينهي؟ تنهنجو تير تہ ڪڏهن نہ ڪُٿوا"

"اڄ مون ڪو تير چِٽيو ئي ڪينهي."

"توکي ڪهڙن ڳارائن ڳاريو آهي؟" سارنگ پڇيو.

"پرار وچڻ وارن."

"ٻڌو اٿون تہ هيل ساوڻي ميڙو ٻہ واهہ جو لڳندو، ڪيئن سوڍل!"

"ها، راڄ-ڏنيءَ ويرين تي سوپ ٻاتي آهي نہ — ۽ هيل چيريل سانن واري وبڙهہ ٻہ ڪا وبڙهہ ڏينديا ڏسجين وڏو راڄ-ڏني ٻاڻ ٻہ ٻڙ ۾ لهندو."

"هن چمار ۾!" سارنگ کي جڻ ويساهہ نہ آيو.

"واهہ يارَ، راڄ-ڏني اچا هاڻ ٺي تہ رُڪ جي راند رَمي ابو آهي!"

ويرلڪمير پنهي کي نہ ٻڌي رهيو هو. هو تہ جڻ پرار پهچي ويو هو.

"انهيءَ جهيڙي ۾ ٻاڻ کي چولہ سڌ ٿيو؟" سارنگ ڪمان تان زهہ لاهڻ لڳو.

"جاڪاڻ تہ ويرلڪمير ڪڏهن ٻہ سڌ لاهہ لاهي ترسندو. تيون ور جڏهن ڪڪرالي جي آر ۾ ويرين جا سر ڪجيا هئا، تڏهن ويرلڪمير جي لوڙهہ سندن مٿا مَچ ڪري چڏيا هئا — ۽ جڏهن راڄ-ڏني اتي ٻڳو هو، تڏهن اسان ٺي سندس آجيان ڪئي هئي!"

”ها، ۽ راڄ-ڏنيءَ ويرلڪمير کي هٿ ۽ ڳارڻ جو ڏوراپو ڏنو هو.“ سارنگ ڪمان تي زهه چاڙهي ڇڏي ۽ سوڍو خنجر ڪڍي ڪاتر جي ڳولائيءَ کي ٺيڪ ڪرڻ لڳو.

”ويرلڪمير“، سارنگ ڪيس ڏوري تي سڪ وهائي ڪڍي ”هيل سڀاڻي ۾ ٽي هلي پرار پيڙا ڦيندا سين“.

”ڀلا!“

۽ هن چاتو ٽي ته ويرلڪمير جي ڳ جهڙو ڪر سنڌس ٽي ڪمان مان ڇوڙيل تيرا جنهن کي وارڻ ونڙٿ هوا!

پوءِ ته سوڍو سنڌس اڏو ڏڻي جيان آيو ٽي ايهجي ويو:

”چونه؟“

”هيل آءٌ راڄ-ڏنيءَ جا ٻير ڇهڻ ۽ وڃي رهيو آهيان“. ويرلڪمير سوڍي جي اکين ۾ اکيون ڪپائي ڇڏيون.

”اسان جي ابن ڏاڏن تنهنجي گهر تان سر گهورڻ جو وچن ڪيو هو ويرلڪميرا مائرن ته اسان کي تو ٽان مري ٻاڻ ماهائڻ جي ٻينگهي ۾ ٽي لولي ڏلي آهي، تون ته اسان جو چت آهين، جيڪڏهن تنهنجي ويرين کي ڪجهه ٿيو، ته مائرون اسان کي ٿڃ به نه بخشينديون!“

”سوڍل سچ ٿو چوي ويرلڪميرا تو سوا ته سچي لڪميري سڄ هوندي ۽ تون اسان کي هن سڄ ۾ ڇڏي هيڪل پرار آسهي رهيو آهين!“

”هن پرڪي آءٌ چاڙل ٻاڏي لاءِ وڃي رهيو آهيان: ان ڪري هيڪل ٽي وڃي رهيو آهيان-هيءَ سڄي لڪميري منهنجي سر سان آهي، ان جي رکواليءَ لاءِ اوهان کي ڇڏي رهيو آهيان.“

”هڪ پرڪي اڳي به تون سهاڳ وٺي هيڪل پرار آسهيو هوئين ۽ تڏهن ٽي چاڙل ٻاڏو ويرين جي ور چڙهي ويو هو، ڪيئن سارنگ!“

”ها-۽ اها به سڌس ٻئي آهي ته....“

”ڪهڙي سڌس ٻئي آهي؟“ ويرلڪمير آتاولو ٿي ويو.

”ته ڪڪرالي جي آتر وارن، جيڪي ڏاريان ٽي ڏاريان آهن: جنو اصل شڪار تون هوئين!“

”آءٌ!؟“

”ها، تونا تنهنجي سر لٽڻ لاءِ هنن سونَ-رُپي جا ٿال آڇيا آهن، جيئن هو تنهنجر رت ٻنهنجي پوٽ ته، سٽي، تو هٿان ڪاڏل هارَ جو داڳ ڌوئي سگهنا“ سوڍي خنجر ڪپ

۽ وڏو ۽ ڪاتر ڪي پٽ ڪري آڇلايائين، جيڪا سرڙات ڪندي، وڻن جون چوٽيون ڪپيندي، الائي ڪٿي وڃي ڪري!

... ...

"۽ اها سڀ ڪس توهان تائين ڪيئن پهچي؟"

"اسان هتي جو ماڻهو جهليو آهي ڪنرڏي پير وارو، جيڪو تنهنجي ڪنڌ پار آڪري، لڪميري ۽ پڻهي آيو هو."

ويرلڪمير ڪن پل تئي ۽ پنجي ويو. اٿي ٽيلار ڪرڻ لڳو. هڪ هڪ ڳالهه هاڻ تي هنري آيس: 'وڇيون وڇيون هيون. هو سونا مينهن جا ڳوڙها هئي، ڦرن ڪي ڇڏي، سري آڏي پانون ڏيئي سمهي پيو هو... ڪيس الهن لڳو هو جڻ مٽي ۽ جو انبو اهي مٽي پيو هجي؛ هو جاڳي پيو هو... ۽ سندس چوڌاري ڏڏڙ جو بادل هو... جڏهن اهو بادل جهڪو ٿيو، ته مال ليڙيڪو آسي چڪر هو... ۽ چاوڙل پاڏي ڪي جهڙو ڪر زمين ڳيهي وئي هئي...!' هو سوڊي جي سامهون ٿي بيٺو:

"۽ اها ڳالهه توهان سون ڪي چونه سڻائي؟" هن جي ڳهري ڪهور سوڊي ڪان مٽي نه ٿي ۽ هو ڏرتي ۽ تي ليٽ ڪٻاٽي اهي رهيو. ويرلڪمير سارنگ ڏانهن لڙي ويو ۽ ڪلهي ڪان ڏونداڙ پائينس:

"سون ڪان الهي ۽ ڳالهه لڪائڻ جو ڪارڻ؟" سارنگ ڪان ورلدي نه پائي هو رڻ ڏانهن هاڻ لڳو هو؛

"۽ توهان ڪي جانورن جي پارت هجي؛ ڪجهه سون لاءِ به ٽاري ڇڏجو." پوءِ هن ويرلڪمهر ڪي رکي واڳون وٺندي ڏٺو. ان ٿي پل اتي ڏوڙ ڪان سواءِ پيو ڪجهه ڪين هوا

("اتهاس" ناول جا پهريان ڪجهه پنا)

●

امين ٿيٻو

هي جي ماڻهو روز مرن ٿا
ڏور وڃي پوءِ ڪين ورن ٿا
ياد ڪري 'الطاف' 'ڪدائي'
من اندر ۾ مچ ٻرن ٿا.

مصري

(ليڙو)

چوڏس لسي چانڊاڻ
شينهن جيان ڪڪوڙجي
آلريو آ مهراڻ

ناسور

سحر امداد

پليٽفارم تي رش آهي، گوڙ آهي ڌانڌو. ٻارن جو روڄ، وڏن جا کين ماٺ ڪرائڻ لاءِ دڙڪا دهمان، چڙهون، گهوڙن جا هوڪا، هڪ ٻئي لاءِ پنهنجن جون ليلڙائيون، ليمن سوڊا وارن جون رڙيون ـ اوچتو ماڻهن ۾ ٽاڪوڙو ٿو پئجي وڃي، ٽرين پليٽفارم تي اچي رهي آهي. قلي سامان کڻڻ لاءِ ڊوڙي رهيا آهن. جيڪي گهڻي سامان ۽ عيال سان آهن، اهي ٽي وڌيڪ ڏانهين ٿي رهيا آهن. کين زال ۽ ٻارن جي اون کان وڌيڪ ان قليءَ جي ڪيڏ وڃڻ جو فڪر آهي، جيڪو سندن سامان ڍوئي، ڪنهن ڪمپارٽمنٽ ڏانهن ڊوڙي رهيو آهي.

۽ هو پنهنجي لٺ جي سهاري ماڻهن کان بچڻ جي ڪوشش ڪندي، اڳتي وڌي رهيو آهي. ماڻهو چڙهن پيا، ماڻهو لهن پيا. چڙهڻ وارا پهرين چڙهڻ ٿا چاهين ـ ’متان گاڏي ڇُٽي وڃي.‘ لهڻ وارا پهرين لهڻ پيا چاهين ـ ’متان گاڏي ڇُٽي وڃي‘، ۽ نتيجي ۾ جو جتي آهي، اتي ئي آهي. هرڪو پنهنجي انرجي ان رستي تان ٻئي کي ڌڪي هٽائڻ تي خرچ ڪري رهيو آهي. رڙيون، گوڙ، پچ پچان.

۽ هو انهيءَ پيهه ۾ ڪڏهن ڌڪجندو اڳتي هليو ٿو وڃي ۽ ڪڏهن پٺتي... ان کان اڳ جو هو ٽرين تائين پهچي، ٽرين ڪُوڪ ڏيئي رڙهڻ ٿي لڳي.

ماڻهن جو گوڙ ۽ رڙيون ٽيهائين وڌي ٿيون وڃن... ڪي ٽرين سان گڏ ڊوڙي رهيا آهن چڙهڻ لاءِ، ڪنهن جو ٻار رهجي ويو آهي، ڪنهن جو سامان اڃا پورو نه چڙهيو آهي. ٻارن کي درين مان ئي اندر ويٺل مسافرن مان ڪنهن نه ڪنهن کي مڙهايو پيو وڃي. سامان بدحواسيءَ ۾ درين مان اندر اڇلايو پيو وڃي. ٽرين جي اسپيڊ سان گڏ ئي ماڻهن جي ڊوڙندڙ ٽنگن جي اسپيڊ به وڌي رهي آهي.

۽ هو پنهنجا چيپاٽيل، زخمي ٿي ويل پير کڻيو ـ پري ٿيندڙ ٽرين جو آواز ٻڌي رهيو آهي. ٽرين جو پل پل پري ٿيندڙ ڇُڪ ڇُڪ ڇُڪ جو آواز، ويجهو ٿيندڙ لڪڻ جي ٺڪ ٺڪ ٺڪ ۾ بدلجي ٿو وڃي.

پر مان هتي آيو ڇو آهيان؟

نه مان ڪيڏانهن وڃڻ پيو، نه ئي ڪو مون وٽ اچڻو آهي...

لٺ ٻنهنجي ڪمري (قبر) مان اڪنس چو؟

(ڪارڻ - آڪارڻ!)

ڪمرو يا ڪمري ڪان ٻاهر - فرق ڪهڙو ٿو پوي؟!

ساڳي النت - اولڏاهي، الڏي رات: ٻنهنجون ٻئي لور اکيون چنبيندي، ٻنا لهار جي، احساس ۽ آڏمن ڪان ٻالهين اکين سان سون ڏانهن تڪيندي رهندي آهي. منهنجو ٻيهو ڪنهي رهندي آهي. اها ٿڌي، ٻخ، ڄمي ويل لهار icicles جيان منهنجي وجود ۾ لهندي ويندي آهي. ٻاسندو اثر اهي icicles ميخن جيان سَلَ ڪنديون، منهنجي تند تند ۾، رڳ رڳ ۾، ڪُپنديون پيون وڃن.

- تڏهن اها ٿڏاڻ منهنجي وجود کي ساڙڻ لڳندي آهي.

۽ سان چرين جيان ٻنهنجو پاڻ کي ٻٽيندو، چيچاڙيندو، رڙيون ريهون ڪندو، ٻچي وڃڻ چاهيندو آهيان. اهڙي سمي ڪمري جون اڪيلايون مون کي ڪوبه دلاسو ۽ ڏي نه ڏيئي سگهنديون آهن. ٿڌيون، بي جان ڀتيون هٿ وڌائي منهنجي اراڙ کي ڇهي به نه سگهنديون آهن.

- جي وڌلدو به آهي ته موت جو ٿڌو، کهرو ۽ ڪنور هٿ ئي وڌلدو آهي.

- ۽ ڪمرو مون لاءِ تابوت ٻڻجي ويندو آهي؛ جنهن ۾ پل پل، ڪن ڪن لهندو ويندو آهيان مان... ۽ اهو ڪن پل النت - ڪالن ٿائين ٻکڙجي ويندو آهي.

تنهن ويرئي ٻنهنجي سموري سگهه سان روڪي ولندو آهيان، موت جي ٿڌي ۽ ڪنور هٿ ڏانهن وڌندڙ ٻنهنجي هٿ کي.

- ۽ لٺ جي لوهي مُٺ ۾ ڦباني چڏيندو آهيان.

ٻاهر لُوهه ٻائيندو آهيان

ڪر گيڻ چاهيندو آهيان

ماڻهن ۾

ڪوڙ ۾

ٻيهه ۾

- ٻر انڌي رات جي، اها ٿڌي، ٻخ، ڄمي ويل لهار منهنجو ٻيڇو ڪندي رهندي آهي. مان ٻچي ٻچي ساڻو ۽ لست ٿي ويندو آهيان. تڏهن به اها منهنجي وجود سان چهٽيل ۽ چنبڙيل رهندي آهي. ان ناسُور جيان، جو منهنجي جسم جو حصو نه هوندي به، جسم سان اٿهي لاءِ، ڳنڍجي ويو آهي. جنهن سان هر پل اٿندڙ سُور جون سُرلون ان جي هئڻ جو احساس ڏياريندو رهنديون آهن. هاڻ تہ خود اهو احساس به منهنجي هردبه جو اڻ ٽٽ حصو ٻڻجي ويو آهي.

هو وچ پليٽفارم تي بيٺو آهي، انهن جڻ هو ٻه ان پليٽفارم جو ڪو حصو هجي، شيڊ جي پلر واريون؛ جنهن تي پان جي پيڪن ۽ ڪالکهارن جا ليپا هئا. يا سيمنٽ جي ان بينچ جيان جنهن تي هاڻ ماڻهن بدران سُڪل سڙيل، ڪِر لڳل ڪُتو retire ٿيو ڪري. اکيون ٻوڙيو پنهنجي ڪالهه، اڄ ۽ سڀاڻ جي ضرب، ونڊ، ڪٽ ۽ هڏو ٿيو هو. اوچتو ڪو مسافر ڊوڙندو (پان جو ڪَرڙو هڻڻ بدران) ساڻس ٽڪرائجي، آڙجي ٿو ۽ (ٿورو شڪي ٿي: "ساري" چوڻ کان سواءِ ٿي) پنهنجن ڀرن ڀرن سان سندس پير چيپاٽيندو، اڳهرو ڊوڙندو هلندو ٿو وڃي.

ٽرين ڪڏهوڪي وڃي چڪي آهي. ڪوڙ جهٽڪو ٿي ويو آهي.

... ٻه مڇي وارو منڊل ۾ مسڪين جو، بلڪل اهڙو جڻ ڪنڊ جي ڪنهن ڍير تي ڪوڙين مَکيون سڙيل هجن، پَنڪو ڇو پکڙيل آهي؟

هڪڙي مَک هن جي ڪن وٽان ڀڻ ڀڻ ڪندي ڦيريون ٿي پائي. هو هٿ جي چنبڪي سان مَک اُڏاري ٿو. مَک وري به ڦيرو پائي اچي ٿي...

ـ وارو منڊل ۾ پکڙيل مسڪين جو پَنڪو مون ڏانهن ڇو وڌندو ٿيو اچي...

"... روڪيو ان کي... اڙي... انهن کي روڪيو... روڪيو..." هو ڇرڻ جيان مسڪين کي هڪليندي رڙيون ڪرڻ ٿو لڳي: "مان ان ڪنڊ جو حصو ٿيڻ نٿو چاهيان... مان ان ڪنڊ جو حصو ٿيڻ نٿو چاهيان..."

هو ڊوڙڻ ٿو چاهي، ان پَنڪي کان دور ڀڄي وڃڻ ٿو چاهي؛ پر گهڻي ڪوشش جي باوجود به ڊوڙي نٿو سگهي. پاسيس ٿو جڻ پيرن ۾ ٻيڙيون پيل هجنس. جهڪي پيرن کي ڇُهي ٿو، پير رهڙيل ۽ سُڄيل آهن. سنئون ٿي، ساڄي هٿ سان لٺ کي سوگهو ڪري جهلي ٿو ۽ ڏاڍي ڏکيائيءَ سان، وِک وِک وڌندو، لٺ جي سهاري تي رستو ڳوليندو، ڊوڙڻ جي ڪوشش ڪندي، هلندو ٿو وڃي ۽ ٻاهر رستي تائين پهچندي پهچندي سهڪي ٿو پئي...

●

بلقيس عارباڻي

چوڌاري اڄ ڪَنُل نيڙيا
ناريءَ ناريءَ ديپ ٻريا
بسنت آئي ڳهاوَ ڪيڙيا
ڦنڊل چمن تي گيت ڇيڙيا

ڏات جي ڏيهه ۾
(ٽي. وي. ناٽڪ)

اياز عالم ابڙو

ڪردار

لطيف ساگر
جنان
واجد
سمي
ارشد
سيٺ جميل
اڪبر

(1)

اندرون - رات ويلا

(موسيقي)

لطيف ساگر جو گهر

(ملڪ جي مشهور ڪهاڻيڪار لطيف ساگر جي زال جنان پنهنجي بيمار ۽ ننڍڙي ڌيءَ "سمي" جي پرسان کٽ تي ويٺي آهي، سندن ڀر ۾ واجد پرواري کٽ تي ستل آهي ۽ ڪو ڪتاب پڙهي رهيو آهي، ننڍڙي سمي ڪنهن وقت بخار جي ڪيفيت ڪان ڪنڪي ٿي.)

سمي: امان... امان......

جنان: سياڻي سميءَ کي ڪنهن ڊاڪدر (ڊاڪٽر) وٽ ضرور ڪڻي وڃجو.

ساگر: هڪ فلمساز سان ڳالهه ٻولهه ٿي آهي اميد ته سياڻي پئسا ملي ويندا.

سمي: بابا......

ساگر: جيءُ ڪيان بابي کي...... بابلا......

(ساگر ڪهاڻيءَ تي رکيل مٽ مان پاڻيءَ جو گلاس ڀري پيئي ٿو.

ڌيءَ جي ويجهو اچي سندس پرسان کٽ تي ويهي رهي ٿو سندس پيشاني چمي ٿو.)

سمي: بابا! توهان روز ايتري دير ڪيڏانهن ويندا آهيو.

ساگر: ڌيءَ... آءٌ... آءٌ آفيس ويندو آهيان نه.

سمي: آفيس ته رضيه جو پيءُ به ويندو آهي پر اهو ته روز سويل گهر ايندو آهي، تون ته ٻه ٻه ڏينهن به گهر ڪونه ايندو آهين.

ساگر: پٽ مون کي آفيس ۾ تمام گهڻو ڪم هوندو آهي، ڪڏهن ڪڏهن وري ڪراچيءَ به وڃڻو پوندو آهي تنهنڪري دير ٿي ويندي آهي نه...

سمي: بابا رضيه جو پيءُ ته رضيه لاءِ الاهي شيون ۽ رانديڪا آڻيندو آهي پر تون ته رڳو منهنجي لاءِ دوائون ٿو آڻين.

ساگر: تون... تون بيمار آهين نه ڏيءُ...
ان لاءِ تولاءِ دوائون ٿو آڻيان.

سبي: شيون؟

ساگر: شيون! ها! پٽ تون بيمار آهين نه تنهنڪري ڊاڪٽرن تنهنجي لاءِ شين کائڻ کان منع ڪري ڇڏي آهي.

سبي: رڳو ڪوڙ...

(ساگر ڏيءُ جون ڳالهيون ٻڌي پنهنجي ڪمري ۾ اچي ٿو. ساگر جو ڪمرو سادي ۽ سهڻي نموني سينگاريل آهي. الماڙي ۾ ڪتاب ڍڪ سان سٿيل آهن، ڪٽ جي پرسان ٽيبل تي قانيان ۽ ڪاغذن جا ڍير پڻ نظر اچن ٿا. پٽ تي هڪ ٻه پينٽنگ ۽ پرواري ٽيبل تي ٻه-ٽي اسڪلپچر (مٽي جا ٺهيل ماڊل) رکيل آهن، ان ڳالهه مان لطيف ساگر جو ڪلي ماڊلنگ ۽ پينٽنگ سان ذوق هئڻ جو پتو پوي ٿو.

ويوٽل ۾ سنڌس ماضي جو تابناڪ دؤر ابري اچي ٿو. [ويوٽل 1])

ايڊيٽر: پيلي!... رسالو تنهنجي ڪري روڪيو ويٺو آهيان... دير ٿي ٿي ڪا ڪهاڻي ڏي... هن دفعي پڙهندڙن وارننگ ڏني آ، ته ايندڙ پرچي ۾ جي "لطيف ساگر" جي ڪهاڻي نظر نه آئي ته رسالو ڪواءِ وٺنداسين. يار بس ڪا ڪهاڻي ڏي، پلي ٻن صفحن تي هجي... اڄ ٺاهو نه موٽائجانءِ... فڪر نه ڪر، مان هولهن ٿي تنهنجو قرضدار آهيان، ڪهاڻي ڏي، پوءِ ڪڏي حساب ڪتاب ونجائين.

Cut

فليش بئڪ

آواز: خواتين و حضرات اڄ جي سون ورلي شام... اسان جي...زندگي جي يادگار شام آهي... جو اسين سڀ اڄ جي شام ملڪ جي مشهور ڪهاڻيڪار لطيف ساگر سان ملهائڻ لاءِ گڏ ٿيا آهيون، لطيف ساگر!!!

(تاڙين جو زوردار ڦهڪو آهستي آهستي فيڊ آئوٽ ٿئي ٿو، ساگر جڻ ننڊ مان سجاڳ ٿئي ٿو سنڌس چهري تي ڏک جا اهڃاڻ بکن ٿا.

(ناٽل ختم)

(ڪجهه نوجوان ڇوڪرا لطيف ساگر کي وڪوڙي ويا آهن ۽ ڪانس آٽوگراف وٺي رهيا آهن...)

فليش بئڪ

هڪ نوجوان: ساگر صاحب! اسان توهان جو ڊرامون ٽيليويزن تي ڏٺو، ڏاڍو وڻيو.

ساگر: مهرباني... مهرباني...

فليش بئڪ

(فلمساز سيٺ جميل جي آفس)

جميل: مسٽر اڪبر توهان جي لاءِ ٻڌايو ته ساگر صاحب هڪ عظيم ڪهاڻيڪار آهي، ملڪ ۾ ڏاڍو نالو اٿس، جيڪڏهن توهان فلم لاءِ ڪهاڻي لکي ته فلم ڏاڍو ڪمائيندي، سو اسان سوچيو ته اسان توهان کان فلم لاءِ ڪهاڻي لکايون، ساگر صاحب اسان کي مايوس نه ڪجو.

Cut

(2)

(ساگر کٽ تي ويٺل آهي ۽ تيزيءَ سان ڪا ڪهاڻي لکي مڪمل ڪري ورتي اٿس. ڪهاڻي يڪجاءِ ڪرڻ لاءِ صفحا ڳڻي ٿو- پوءِ هيڏانهن هوڏانهن ڏسي، ڪجهه ٽيل صفحا ڳولي ٿو- ڪٽ

تان لهي پٽ تي مرونيل ڪاغذ ڏسي ٿو۔ پوءِ هٿن واجد کي سڏي ٿو)

ساڪر: واجد...... واجد...

واجد: جي بابا...

ساڪر: هن ڪهاڻيءَ جا صفحا هيٺ مٿي ٿي ويا آهن... تو ته ڪونه ڏنا...

واجد: نه بابا... مون ڪونه ڏنا.

ساڪر: ته پوءِ ڪيڏانهن ويا؟

(ساڪر زور سان زال کي سڏيندي)

ساڪر: جنان... او جنان...

(جنت پري کان جواب ڏيندي)

جنان: ڇا هي؟

(ساڪر صفحا ڳوليندي)

ساڪر: ڪهاڻيءَ جا صفحا هيٺ مٿي ٿي ويا آهن... ڪيڏانهن ويا...!

جنت: مون کي ڪهڙي خبر ته ڪيڏانهن ويا.

ساڪر: ته پوءِ زمين ڳهي وين...؟؟

(جنت هٻڪندي)

جنت: اڳهون پٽ تي ڪجهه لکيل ڪاڳر پيا هئا، سو مون...

ساڪر: ها... ڇا ڪيئي انهن ڪاڳرن کي!

جنت: انهن سان باهه باريم.

(ساڪر ڪاوڙ ۾ رڙ ڏيندي)

ساڪر: باهه بارڻ لاءِ ڪهاڻيءَ جا صفحا ساڙي ڇڏيئه... اندي آن ڇا؟

جنت: اڙي ته پوءِ مون کي ڪهڙي خبر ته تنهنجي ڪم جا ڪاڳر آهن، تو ٿالهه ٿي پٽ تي اڇلايا هئا، منهنجو ڪهڙو ڏوهه.

ساڪر: ڏوڙ پيئي منهن ۾... هزار دفعا چهليو اٿمانءِ ته منهنجي هن ڪمري مان ڪو ڪاغذ نه ڪڍندي ڪر... خبر نه آهي منهنجون ڪيتريون ئي ڪهاڻيون باهه بارڻ لاءِ ساڙي باري ڇڏيئه نياڳي ... مان ته تو مان اڙجي ويو آهيان، جنان...

(جنان ڇڙ سان ويجهو ايندي)

جنان: اڙي ته پوءِ ڪهڙي ملڪيت جا ڪاڳر ساڙيندي آهيانءِ... ورهين کان ڪاڳر لکندو ٿڙا ڪندو ٿو وڃين... ڪهڙا نوٽ ڪمائي ڏنا اٿئي انهن ڪاڳرن سان... سڄي عمر پيٽ سان پٿر ٻڌي گذاريو اٿئون... اڙي مان چوانءِ ٿي ڪنهن سيڌي واري کي وڪڻي ڏي... ٻارڙيءَ کي ڪنهن ڊاڪٽر وٽ ڪڻي وڃ.

(ساڪر ڪاوڙ سان چڙ پيندي)

ساڪر: ڳهلو وات نه ڪر... تري وڃ اکيز اڳيان... دوزخ باري ڏنو اٿئي... اوهه...! عورت نه آهي، لسورو آزار آ...

(جنت به ڪاوڙ ۾ ڪتيون ڀڏائيندي لڪري وڃي ٿي. ساڪر پٽ کي ڏسندي)

ساڪر: ڏسين ٿو ماءُ جا ڪرا بار...! تنهنجي ماءُ ته نه آهي... ڪنهن جناتي ڪهاڻيءَ جو ڇيڙو ڇاڳندو ڪردار آ-ءِ قدرت اهو لکيو منهنجي قسمت ۾ آ-ان کان ته مان ائين لي چڱو هوس...

(واجد پيءُ جون ڳالهيون ٻڌي سُرڪندو رهي ٿو)

Cut

(3)

رات ويلا

(ساڪر ڪمري ۾ ويٺو آهي ۽ ڪجهه لکي رهيو آهي. اندري ۾ واجد ڪمري ۾ داخل ٿئي ٿو- هٿ ۾ ڪو لکيل ڪاغذ اٿس- واجد پيءُ کي ڪاغذ ڏيکاريندي)

واجد: هي ڏسو بابا... مون شعر لکيو آهي.

(ساگر شعر وٺي پڙهي ٿو ۽ پٽ کي اک جي ڇهڙيءَ سان نهاري ٿو)

واجد: بابا... مان هاڻي شاعر بڻجي ويندس، ها نه بابا-!!

(ساگر واجد کي پيار ۾ سمجهائيندي کيس ڳراٽڙي پائي ٿو)

ساگر: هرگز نه-!!! تون... شاعر نه ٿيندين. مون کي ڏس پٽ!... مان ڪهاڻيڪار آهيان نه، پنهنجي ملڪ جو ڄاتل سڃاتل ڪهاڻيڪار. مون کي عظيم ڪهاڻيڪار چوندا آهن، پر هڪ ڪهاڻيڪار بڻجي مون کي ڇا مليو آهي! مون کان پڇي ڏسو انهي... ته شاعر يا ڪهاڻيڪار ٿيڻ لاءِ ڪيڏا نه اڻانگا پنڌ پيچرا اڪرڻا ٿا پون، مون کي ياد آ- (ڪجهه ياد ڪندي)

منهنجي ٻه پهرين ڪهاڻي هڪ رسالي ۾ ڇپي هئي... مان ڏاڍو خوش ٿيو هوس، پر هڪ ڪهاڻيڪار ٿي... مان... توهان لاءِ ڪجهه به نه ڪري سگهيس، مان توکي اڻ اوڻ ۾ ڪو ڦٽي ڪرڻ چاهيان پٽ...! جنهن ۾ مان خود سڙي ڪاسي ٻري رهيو آهيان...

... هي ڏس! اکر اکر وڙهي... لفظ جوڙي... مون ڪيترين ڪهاڻيون ۽ ناول لکيا آهن... هن مان ڪيترين ٿي ڪهاڻيون... اڌ وهيءَ جي ٻڪڪ ٿي... منهنجي اندر جيان سڙي ڪاجي ويون آهن... مان ملڪ جو ناميارو ڪهاڻيڪار ٿي به... ڦرلي ڪرسيءَ وارن ايڊيٽرن ۽ پبلشرن وٽ ڊوڙون پائيندو رهيو آهيان. مان توکي ادب پڙهڻ کان نه روڪيندس، پر... هن صديءَ ۾ جيڪڏهن تون دنيا جي ٻين اديبن جو اثر قبول ڪري شاعر يا اديب بڻجين، سو مان نه ٿيڻ ڏيندس.

(پاڻ کي اڪيلو محسوس ڪري ٿو... ۽ ويهي رهي ٿو... واجد ڏسندو رهي ٿو. ساگر هن کان پنا وٺي ڦاڙي ٿو ۽ عجيب ڪيفيت طاري ٿيئي ٿي)

(ساگر ايڊيٽر جي آفيس ۾ لوهه پاڻي اچي ٿو. هڪ رسالو سندس ٽيبل تي اڇليندي)

ساگر: اٿين ڇاپي آ ڪهاڻي؟ توکي ڪهڙو حق ٿو پهچي ته تون منهنجي ڪهاڻيءَ ۾ ڦيرگهير ڪري پنهنجي رسالي ۾ ڇاپ-؟ توهان کي خبر نه آهي ته منهنجي ڪهاڻين جا ڪردار ڪيڏا نه اڏول هوندا آهن، توهان ڪهڙ ٿيندا آيو منهنجي ڪردارن کي ٽوڙي مروڙي، لولو لنگڙو بنائڻ وارا- توهان کي اها ڳالهه جو احساس ڪرڻ ته هڪ ڪهاڻي لکڻ لاءِ ڪهاڻيڪار کي ڪيڏو نه ذهني عذاب ڀوڳڻو پوي ٿو- ۽ توهان پنهنجي جهالت سان ڦرلين ڪرڻ تي ويهي، انهن کي ٽوڙي مروڙي اسان کي وڌيڪ ذهني عذاب ٿا رسايو- جڏهن ته توهان جا رسالا ناول ۽ ڪتاب اسان جي نالن ۽ حوالن سان ڪپندا آهن، خبردار جو آئيندي ڪا ڪهاڻي گهري اٿئي... مائيند ات-

(لوهه پاڻي دروازو کولي زور سان بند ڪري هليو وڃي ٿو)

(4)

رات ويلا

اڪبر: ها ساگر... ننڊ ۾ ستل هئين ڇا؟

(ساگر جي ڪمري ۾ سندس دوست اڪبر ويٺو آهي ۽ چانهه پي رهيو آهي).

ساگر: اڙي يار... اڪبر... وڏهين جي اوجاڳن کان سواءِ پاڻ کي مليو ٿي ڇا هي... هي اکيون گهري ننڊ سمهڻ لاءِ ته سڪي ويون آهن... تون ڏي خبر...!

اڪبر: ٻارا سيٺ جميل ۽ مون ڪراچيءَ ۾ تنھنجو انتظار ڪيو... پر تون تہ اسٽوڊيو آئين ڪونہ... ڏاڍي دير لڳائي ڇڏيئي.

ساگر: ڪھڙي ساھوڙ سان اٽڪائي ڇڏيو اٿئي ٻارا جنھن جي ڪا ڳالھ منھنجي سمجھ ۾ نٿي اچي.

اڪبر: جيئن چوڻي ٿو تيئن لکي ڏينس نہ يار. آخر فلمساز آ... جيڪا ڳالھ ڪندو، سا پبلڪ چوائس جي بنياد تي ڪندو.

ساگر: پر اھو ضروري تہ نہ آھي... جو... اڻلڳن ڳالھين جي بنياد تي... ٺھڪن شھڪن واري اڻلڳي اسٽوري لکي ڏيان، پنھنجو قلم بہ خراب ڪريان تہ ايمان بہ. ڇا اھو بہ ضروري آ تہ ھيرو ۽ ھيروئن فلم ختم ٿيڻ کان ٿوري دير اڳ ڊوڙندا ڊوڙندا پبلڪ پارڪ ۾ وڃي ڀاڪر وجھي ملن ۽... ڊوئيٽ ڳائين؟

اڪبر: او ساگر يار تون...!

(ساگر اٿندي)

ساگر: جھان ۾ ڪير ٿو ڪنھن کي ملي يارا ھن ڌرتيءَ تي ڪونہ ڪو... ڪنھن نہ ڪنھن جي سڪ سانڍيو، سڄاڳيءَ ۾ يا لوڪ ستي سپنا پيو ڏسندو ھوندو- ڪنھن جا ساروڻا پيو ساريندو ھوندو. ڪير ٿو ڪنھن کي ملي!

اڪبر: ڇڏ يار... اڄڪلھ ڪير ٿو اھڙيون ڳالھيون ڏسي. بس! جيئن سيٺ جميل چوي تيئن لکي ڏي، پئسي ھٿ ۾ ڪڙاڪيدار ڪيش وٺ.

ساگر: ڏس اڪبر... منھنجي ننڍڙي ڌيءَ بيمار آھي ۽ مون کي پنھنجي اٽڪي ڪاليج ۾...

اڪبر: سڀ ٺيڪ ٿي ويندو، پر يار ساگر! تو ۾ ھڪڙو ڪم پيو آھي. دل ۾ نہ ڪجان... جڏھن رقم ملي ويندي، تہ ان مان ڇوٿون حصو مون کي ڏجان، جو مون ھڪ ننڍڙو پلاٽ خريد ڪيو آھي... مون کي پئسن جي سخت ضرورت آھي. ان سلسلي ۾ مون سيٺ جميل سان ڳالھائي ڇڏيو آھي-- ڀلا ڪھاڻي ڪي ڪيستائين پھچايو اٿئي؟

ساگر: ڪھاڻيءَ جي اڃا ڪا پڄاڻي نہ ٿي آھي منھنجا دوست!

اڪبر: تہ پوءِ مڪمل ڪري وٺينس نہ يارا! دير ڇا جي آ؟ چڱو ڀلا مان ھاڻي ھلان ٿو... پر منھنجي ڳالھ ياد رکجان.

(اڪبر اٿي وڃي ٿو ساگر ڪا گھڙي ڪنھن اونھي ويچار ۾ ھليو وڃي ٿو ۽ ڇپن ۾ ٽڪي ٿو)

ساگر: تنھنجي خريد ڪيل پلاٽ کان منھنجي ڪھاڻي جو پلاٽ ايترو سستو ڪونھي اڪبر!... ايترو سستو ڪونھي....

Cut

انڊور- ڏينھن ويلا

(ساگر جي گھر ۾ ھڪ اديب دوست ويٺو آھي)

ساگر: ادا...! مان توھان جي ھمدرديءَ لاءِ ٿورائتو آھيان. مون سڄي عمر رڳو ڪاڳر ڪارا نہ ڪيا آھن. مون ھميشہ ديس واسين لاءِ لکيو، پوءِ چاھي اھا ڪھاڻي ھجي يا ڊراما ان جي موٽ ۾ ادبي ادارن ۽ ديس واسين مون کي ڇا ڏنو؟

اديب: پلا توهان جي ناول جو ڇا ٿيو؟

ساگر: ان کي لکڻ ڇڏي ڏنو اٿم...

اديب: ڇو؟

ساگر: دوست! هن ادبي سمونڊ ۾ وڏن واتن وارا مانگرمڇ به آهن ته... ڪهڙين ٻانهن واريون آڪٽوپس بلائون به... هت هميشه وڏي مڇي ننڍي مڇيءَ کي ڳڙڪائڻ جي فڪر ۾ هوندي آهي. منهنجي لکڻ جي سگهه ڏاڍي تيز آهي. مان ”ذات جي ڏيه ۾“ ڏنپ سهي لکنهو رهندس، اينڊ ڪنڊيشنڊ آفيس ۾ ويهڻ وارن ’ادبي ٺيڪيدارن‘ کي ڪهڙي خبر ته ٺاڪ منجهند جو واچوڙي جيان گهومائيون ڪائيندڙ ماڻهوءَ جي ڊوڙ ڪيڏي نه تکي هوندي آهي!

اديب: ته پوءِ اسان جي توهان کي صلاح آهي ته پنهنجون آڪائيون ۽ ناٽڪ اسان کي ڏيو ته اسان توهان جا مجموعا ڇپي مارڪيٽ ۾ آڻيون.

ساگر: سڄي عمر دوستن جي دلاسن ۽ آسرن تي ٽڪيو آهيان! آرسي ٽڪن ڪان پوءِ هر ٽڪري ۾ جدا جدا عڪس نظر ايندو آ. سڄي عمر آرسيءَ جي اولڙن پٺيان ڊوڙندو رهيو آهيان... پر هٿڙ حاصل ڇا ٿيو؟ جيڪڏهن توهان منهنجا مجموعا ڇپڻ چاهيو ٿا ته پوءِ مون کي ايڊوانس ڪهرجي... ٻه ٽي سؤ رپيا.

اديب: ساگرصاحب معاف ڪندا هن وقت مون وٽ ڪيسي ۾ فقط ڏهه رپيا آهن.

(اديب ساگر کان موڪلائي لڪري وڃي ٿو. ساگر وِهُه جهڙي مُرڪ مرڪي ٿو...)

(6)

انڊور- ڏيهن ويلا

ايڊيٽر جي آفيس

(ايڊيٽر ارشد پنهنجي ڪم ۾ رُڌل آهي، اوچتو ساگر اندر داخل ٿئي ٿو.)

ساگر: سهل ۾ ٻارني ڪم ايندا آهن. ڪيئن ارشد؟

ارشد: هلو ساگر، هيڏانهن اچي ويهه.

ساگر: ويهڻ ڪونه آيو آهيان يار، منهنجون ڪجهه ڪهاڻيون تو وٽ رکيل آهن، تو انهن جو ڇا ڪيو؟

ارشد: يار، اهي ڪهاڻيون ته مون خاص نمبر لاءِ رکيون آهن.

ساگر: جيڪڏهن دل ۾ نه ڪرين، ته مون کي انهن ڪهاڻين جا پئسا ڏي!

ارشد: يار خبر اٿئي ته رسالي جي سرڪيوليشن پوري ساري آ. اينڊڙ پرچي لاءِ ڪاغذ ڪهرايو اٿم، پريس جو پيو سامان...

ساگر: مان توکان وڌيڪ نه، فقط پن ڪهاڻين جا پئسا وٺڻ چاهيان ٿو. منهنجي ننڍڙي سخت بيمار آهي...

ارشد: ساري يار! مان مجبور آهيان.

ساگر: ته پوءِ ڪهاڻيون واپس ڪر، ڇاڪاڻ ته مان هڪ اداري سان ڪانٽريڪٽ ڪري چڪو آهيان، جيڪڏهن تون مون کي ڪهاڻيون ڏيندين ته مون کي ٿڏي تي پئسا ملي ويندا.

ارشد: خاص نمبر نڪرڻ تائين انتظار ڪر يار، پوءِ پئسائي پئسا آهن.

ساگر: منهنجي ڏيءَ جي حياتي تنهنجي خاص لبر واري ۾ پي کان وڌيڪ قيمتي آهي ارشد! مان اڄ ٻا پئسا وٺي ويندس يا کهائيون.

ارشد: مون وٽ هن وقت نہ پئسا آهن ۽ نہ توکي کهائيون ملنديون.

ساگر: تہ پوءِ مان هتان هئين خالي واپس ڪونہ ويندس.

(ارشد ڪروڌ مان ساگر ڏي ڏسي ٿو)

ساگر: ڏس ارشد، منهنجي مجبوري تنهنجي مجبوريءَ کان گهڻي آهي. ان لاءِ جيڪڏهن تو وٽ پئسا نہ آهن، تہ ڪٿان بہ همت ڪري ڏي...ڪڏهن ڪڏهن سنگت ۾ وهي وڃبو آ يار...

ارشد: مون وٽ ڪا ڏراوت رکيي آ، جو توکي ڏيندس...

ساگر: مان هتان پئسن وٺڻ کان سواءِ هرگز نہ ويندس.

ارشد: مان توکي ڌڪا ڏيئي ڪيرائي ڇڏيندس. اڙي هن کي ڌڪا ڏئي ٻاهر ڪيو.

(ارشد ڪروڌ مان اٿي ساگر کي ڳچيءَ کان جهلي نوڪر کي سڏي ٿو.)

(نوڪر حيران ٿي.)

نوڪر: هي تہ ساگر صاحب آهي سائين!

ارشد: تہ پوءِ ڇا ٿي پيو... ڪيوس ٻاهر...

(ساگر تي بي انتها ڪاوڙ جا دورا چڙهن ٿا. گريبان ڇڏائي، ارشد کي ڌڪو ڏئي ٿو، ۽ آفيس ۾ چرين وانگر ڊاهہ ڊوهہ ڪري ٿو.)

ارشد: اڙي ڏسو ڇا ٿا ڌڪا ڏئي ڪيوس هتان...

ساگر: مسٽر ايڊيٽر...! تون هڪ رسالي جو ايڊيٽر ٿي بہ مون کي اِ سچائي سکيو آهين. تنهنجي هن ملازمن کي اها تہ خبر آهي نہ، تہ مان ڪير آهيان.

Cut

(7)

انڊور۔ ڏينهن ويلا

(ساگر، ٿڪل، وياڪل گهر ۾ داخل ٿئي ٿو.)

جنت: پئسن جو ٻلو ڪيئي اڙي، ڇوڪريءَ کي ڪنهن ڊاڪٽر وٽ ڪٿي وڃ... اڄ تہ ڪائڻ لاءِ گهر ۾ ڪڻو بہ ڪونهي.

ساگر: منهنجو مٿو نہ کاءِ، جڏهن اڄ ڪير ڪير لاهو وٺي آهين.

(پاڻي پيئڻ لاءِ دلن وٽ اچي ٿو، ٻر دلا ٻہ خالي آهن، هڪ دلو ڪئي پوري زور سان پٽ تي اڇلي ٿو.)

جنت: ڇاجي پيچ ڊاهہ لائي اٿئي!

ساگر: ڪڙڪو نہ ڪر، دلا پاڻيءَ جا پري رکندي پيٽ ۾ تو چڙهئي!!

سپي: بابا...

(بيمار سپي ساگر کي سڏي ٿي.)

(سپيءَ جو آواز ٻڌندي ٿي ساگر جو سڄو ڪروڌ ڪافور ٿي وڃي ٿو، ۽ ڪنهن پوڙار ۾ هليو وڃي ٿو، O/L ۾ سندس آواز اڀري ٿو.)

ساگر: اڄ مان هڪ دوست وٽ تنهنجي دوا لاءِ پئسا وٺڻ ويو هوس ڌيءَ، منهنجي دوست مون کي ڌاڌو مانُ ڏنو.

سپي: ڇا پيو سوچين بابا؟

(ساگر چرڪي پوي ٿو ۽ ڄڻ لنبا مان سجاڳ ليو هجي، لوهہ پاڻي سپيءَ جي کٽ وٽ اچي ٿو.)

ساگر: هان! تون ڳڻتي نہ ڪر ڏيءَ، مان تنهنجي لاءِ ڪوڙ پئسا ڪمائيندس. توکي سٺي ڊاڪٽر وٽ نيندس. ڪوڙ راندڪا بہ وٺي ڏيندس. هوائي جهاز، موٽر ڪار، هيلي ڪاپٽر، ٽريون... خبر اٿئي ٽريون ڪيئن هلنديون آهن... او هيئن هيئن، ڇُڪ... ڇُڪ.

(ساگر ننڍڙي ٻار وانگر وات سان ڇُڪ ڇُڪ ڪندو، ٽرين وانگر وسل وڄائيندو پنهنجي ڪمري ۾ اچي ٺهڪو ڪري ڪٽ تي ڪري پوي ٿو، عذاب واري ڪيفيت محسوس ڪري لڙجي پئجي ٿو.)

Cut

(8)

انڊور - ڏيهن ويلا

(فلمساز سيٺ جميل جي آفيس، سيٺ جميل جي ڪرسيءَ جي پويان چند فلمي اسٽل فوٽوز ۽ چند پوسٽر لڳل آهن، سيٺ جميل پنهنجي وڏي ٽيبل تي ويٺو آهي. اڻ ڪٽ ڳالهين جو اڻ ڪٽ سلسلو جاري آهي، ساگر جو دوست اڪبر بہ ويٺو آهي.)

ساگر: توهان جنهن اسٽوري لاءِ چئي رهيا آهيو جميل صاحب، مان ان بابت سوچي بہ نٿو سگهان. هڪ اهڙي ڪهاڻي، جنهن جو حقيقت سان ڪو واسطو نہ آهي، مان ڄاڻان ٿو، عوام اهڙيون فلمون ڏاڍي چاهہ سان ڏسي ٿو، ۽ اهڙين فلمن ڏسڻ سان ڪو هڙ حاصل نہ آهي... اهڙيون فلمون ڏيکاري، سماج کي سلو پوائزن ڪري پيو سوٽ ماريو آهي!

جميل: پر ساگر صاحب، مون توهان جي اسڪرپٽ ۾ معمولي ڦيرگهير ڪرڻ گهري آ!

ساگر: ذهني پورهيو ڪري مون هي اسڪرپٽ لکيو آ سيٺ صاحب، هن اسڪرپٽ مان هڪ لفظ جي ڦيرگهير منهنجي تن جي تند ٽٽڻ برابر آ!

(ساگر اٿي ٿو ۽ ڪهاڻيءَ جو فائيل ڪڇ ۾ ڪري وڃڻ لڳي ٿو، سيٺ جميل ۽ اڪبر کيس روڪڻ لاءِ اٿن ٿا.)

جميل: ويهو ويهو ساگر صاحب ايترا جذباتي نہ ٿيو، توهان اسان جي ڳالهہ کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريو مارڪيٽ ويليو جي لحاظ کان، پبلڪ چوائس کي تہ ڏسڻو آهي اسان! توهان چاهيو تہ مان توهان کي هن اسڪرپٽ جي ايڊوانس...

ساگر: منهنجي ننڍڙي ڏيءَ سخت بيمار آهي سيٺ صاحب، پنهنجي پٽ کي ڪاليج ۾ ايڊمشن وٺي ڏيڻي اٿم، پر پوءِ بہ مان ان سلسلي ۾ ڪابہ سوديبازي نہ ڪندس...

اڪبر: توهان هن دنيا جا ماڻهو آهيو ساگر صاحب، پر توهان ڳالهيون اهڙيون ٿا ڪريو، ڄڻ توهان هن ڌرتيءَ جا ماڻهوئي نہ آهيو!

ساگر: اسين سڀ ڌرتيءَ جا ماڻهو آهيون اڪبر صاحب، مان رائيٽر آهيان، چاهيان تہ سائنس فڪشن تي زبردست اسٽوري لکي سگهان ٿو. اسين سڀ ڀولاڙي ماڻهو آهيون، ڌرتيءَ جو گولو ڪنهن ٽونيءَ تي بيٺل ڪونهي. ڌرتي هن وايومنڊل ۾ ترلدڙ هڪ گره آهي!

اڪبر: پر ساگر...

ساگر: ڌرتيءَ تي رهي ڌرتيءَ وارن جون ڳالهيون لکيون آهن. مان توهان جي ڳالهين ۾ اچي ڳاڙها ساوا نوٽ ڏسي، ماڻهن سان دوکو ۽ دولاب نہ ڪندس.

”ذات جي ڏيھہ“ ۾ جتي جميل جھڙا سيليا، اڪبر جھڙا خود غرض دوست ۽ ارشد جھڙا ڪروڌي ايڊيٽر آھن، اتي ساگر لطيف جھڙا اڏول ليکڪ بہ آھن - فن کي پنھنجي زندگي ارپڻ جي باوجود بہ ليکڪ کي اجوري ۾ بُک ۽ بيروزگاري ئي ھٿ پوي ٿي؛ ڪھاڻيون ھُن جي پٽ کي ڪاليج ۾ داخلا لئيون وٺي ڏئي سگھن؛ ناول ھن جي بيمار ڌيءُ لاءِ دوا نٿا پڄي سگھن ۽ ھڪ حساس ليکڪ اھو سڀ پنھنجي جھيڄي جُھري ٿو پوي ۽ ادبي سمونڊ جي ساگر مڇن ۽ آڪٽوپس ٻلائن جو ٻَکُ پڄي ٿو وڃي - ھتي ان ٽي. وي ناٽڪ جون ڪجھ تصويرون ڏيئي رھيا آھيون. - ادارو.

جنان - جنت (ممتاز ڪنول) اوجاڳا ۽ اوسيئڙا جنھن جو ڀاڳ آھن - بُک ۽ بيماري جنھن جي گھر جون ڀاتي آھن.

سيپي (پي پي سنگيتا) ماءُ سان. ڪنڍين، رالديڪن ۽ سنن ڪڙن ڀرڻ جي وَهي ـ ۽ اها ئي وَهي هن لاءِ موت جي وَهي آهي.

ساگر لطيف (محمود صديقي). هڪ عظيم ليکڪ. ساري الساندات جي سُک ـ سڪار لاءِ جاکوڙيندڙ؛ پر پنهنجي پياري سيپيءَ لاءِ وٽس دوا جا پيسا به نه آهن. سيپيءَ جي موت تي هو پنهنجي لکڻين کي تيلي ڏيکاري، ٻاٺ ٻـ ڪامي ٻجري ڪلي ٿو ـ روئي ٿو...

جميل: ساگر صاحب، توهان اسان جي ڳالهه ڪي سمجهو.

ساگر: منهنجا ڪردار لنگهن لاچ ۽ ڳنن ڪان ڪوهين ڏور هن ڌرتيءَ جا ڏک ۽ ڏولاوا شاهه سائين جي ڏوهيڙن سان ڳائيندا، چاڪان ته منهنجا ڪردار مڪر ۽ فريب ڪان آجا... سچ جا سالياري آهن. خدا حافظ...

(ساگر بي صبر ٿي وڃڻ لڳي ٿو، پر اڪبر ڪيس چنبڙي پوي ٿو، پر ساگر لوهه ڀائي لڪري وڃي ٿو.)

اڪبر: هليو ويو...

جميل: عجيب ماڻهو آ...

Cut

(9)

اندرور ڏينهن ويلا

زاهد جو گهر

(ساگر پنهنجي دوست زاهد جي گهر ويٺل آهي، ڪجهه نوجوان ڪمري ۾ داخل ٿين ٿا، سڀ ڪيس مالاڻي لمولي ملن ٿا، ساگر به نوجوانن سان ڏاڍي شفقت سان پيش اچي ٿو)

ساگر: اچو... ادا... اچو... ويهو- زاهد صاحب ته ٻارن سان سکر ويل آهي ادا...

هڪ نوجوان: لطيف ساگر صاحب، اسان توهان سان ئي ملڻ آيا آهيون.

ساگر: ڀلي ڪري آيا.

نوجوان: سائين، اسان وڏي پيماني تي هڪ فنڪشن ڪرائي رهيا آهيون.

ساگر: ڀلي فنڪشن ڪرايو ادا- ڏاڍي سٺي ڳالهه آهي.

نوجوان: توهان اسان کي هڪ ڊرامو لکي ڏيو، اسان اهو اسٽيج تي پيش ڪنداسون... ۽...

ساگر: بابا، اڄڪلهه مان ڏاڍو پريشان آهيان، ان پريشانيءَ جي ڪري، لکڻ جو موڊ ئي نٿو ٿئي.

نوجوان: ساگر صاحب، توهان اسان جي پوري ڳالهه ته ٻڌو... اسان جي فنڪشن ۾ اسٽيج ٿيندڙ توهان جو لکيل ڊرامو اسان ٽڪيٽ سيل ڪري ان ڏينهن تائين خوشيءَ سان هلايون ۽...

ساگر: بابا، چيم نه ته اڄڪلهه مان پريشان آهيان. مان ان سلسلي ۾ شايد ڪجهه به نه ڪري سگهان.

نوجوان: سائين، اسان کي سچي خبر آهي ته توهان اڄڪلهه بيحد پريشان آهيو، اسان سوچيو آهي ته توهان جي ڊرامي جي لاءِ ڪان پوءِ، سيل ٿيندڙ ٽڪيٽن جي سموري رقم، توهان کي امداد طور ڏيون.

(اهي لفظ ٻڌي، ساگر آپي کان ٻاهر لڪري وڃي ٿو)

ساگر: جي...؟ توهان منهنجي مدد ڪرڻ ٿا چاهيو! منهنجي لکيل ڊرامي جي لاءِ مان پيدا ٿيندڙ رقم مون کي امداد طور ڏيندؤا مان ڪو پينان ٿو؟ آئي ايم نات بيگر جينٽلمينز! لڪري وڃو هتان...

(10)

رات ويلا

(ساگر پنهنجي ڪمري ۾ ڪرسيءَ تي ويٺو آهي- جنان سميءَ جي کٽ تي ويٺل آهي)

جنت: روز پري ڪاڳرن جي ساڻ ڪري ٻاهر وڃي ٿو رُلين، سڪيون ٽڪون هٿي، خالي واپس ورلدي ڪجهه وري به ٿو- تون اسان لاءِ آهين

پر ڌ ڄمڙو: ڇوڪري هڻي ماءُ ٿي وڃي: پر توکي ڪو ڇهو نه ٿو اچي... خدا جي واسطي پارڙيءَ لاءِ ڪجهه ڪر. اسان تہ تنهنجي حساب ۾ سڄي عمر لوڙهيو آ: پر هن پار تنهنجو ڪهڙو ڏوهه ڪيو آ ؟

(روئڻهارڪي ٿي)

اسان تہ ٻڪن ۾ پاهه ٿي پورا ٿيا آهيون. ان ڳڪڻ ڪان تہ وڃي ڪو پيو ڏللو ڪرين ها. ڏيءَ بيمار پئي آهي، پٽ پڙهڻ ڪان رد لڳو ڪهر ويٺو آهي، گهر ۾ کائڻ لاءِ ڪجهہ ڪونهي، تون تہ ٻہ ٻہ-ٽي ٽي ڏينهن گهر ڪان ٻاهر رهي، پنهنجو پيٽ پريو ويٺو آهين: پر اسان جي توکي ڪا ڳڻتي ڪانہ ٿي ٿئي تہ پنيان ماڻهو ڇڏي آيو آهيان، مٿا ڪي پچيا؟ الهن ڏڪن ڏسڻ ڪان چڱو آ تہ اسان سڀني کي زهر جي پڙي ڏيئي سهاري ڇڏ، پوءِ جيڏانهن وڻيئي تيڏانهن هليو وڃ.

(جنت جو روئڻ تيز ٿي وڃي ٿو. هوءَ سڏڪا ڀريندي، روئڻ روڪڻ جي ڪوشش ڪري ٿي)

ساڪر: ڪڏهن ڪڏهن تون سچ چوندي آهين جنان! سڄي عمر جي سٽ ۾ تو منهنجو ساٿ ڏنو، پر مون ڪڏهن بہ توکي سک نہ ڏنو... پر مان توکي ڪيئن سمجهايان جنان، تہ مان ”ذات جي ڏيهہ ۾“ ڏوهاري آهيان. منهنجو ڏوهہ رڳو اهو آهي، تہ مان اڃا جيئرو آهيان، مون کي تہ اڄ تائين مري وڃڻ کپندو هو: پر مان اڃا مرڻ نٿو چاهيان جنان! مان جيئندس! تنهنجي لاءِ، واجد لاءِ، ساهہ ڪان پياري سپيءَ لاءِ، ديس واسين لاءِ، سڀني لاءِ!! مان، ڪارواجهر جيان جهرلدي بہ اڏول آهيان... مان اڏول آهيان.

Cut

(11)

انڊور-ڏينهن ويلا

سيٺ جميل جي آفيس

(ساڪر آفيس ۾ داخل ٿئي ٿو. جميل ڪيس ڏسندي اٿي بيهي ٿو-ساڪر ويهي ٿو، سندس چهري تي ڪنور ڪنپيرتا آهي)

ساڪر: السلام عليڪم سيٺ صاحب!

سيٺ جميل: وعليڪم سلام ساڪر صاحب، اچو... هيڏانهن ٿي ويهو.

ساڪر: مان ڪهاڻيءَ جا سين ٻدلائڻ لاءِ تيار آهيان، پر مون کي پئسا ٿلڏي تي کپن.

جميل: او ييس-واهہ لاٽ!

جميل: ها، تہ ساڪر صاحب! هي سين جيڪو منهنجي سامهون آهي، تنهن ۾ توهان هيروئن تي گهربلو پابنديءَ سبب، هيرو جي ياد ۾ سڏ سالڪ، منهنجو مطلب آهي، تہ ڪو درديلو ڪيت ڳارائيندي ڏيکاريو.

(صفحو اللائي)

۽ هن سين ۾ چانڊوڪي رات جو، هيرو ۽ هيروئن جي اڪ چوريءَ ملاقات ۽ هڪ ڊوئيٽ يعني ٻہ ڪنو ڳارائيندي ڏيکاريو- آئي ڳاله سمجهہ ۾؟ ۽ هي ٽنج سؤ رپيا ايڊوانس، جيڪي توهان هاڻي وٺي ڇڏيو.

(وڏهہ ڳاڏنين لهجي ۾، اٿندي)

ساڪر: لينڪ يو... سان چند ڏينهن اندر توهان کي اسٽوري ڪمپليٽ ڪري پهچائيندس. خدا حافظ...

(آفيس مان اڪري وڃي ٿو)

Cut

(12)

آئوٽ ڊور ـ ڏينهن ويلا

(ساگر پنسا وٺي سمنڊ جي ڪناري تي اچي ٿو. سمنڊ جون ڇوليون آلرون ڪري، هڪٻئي پٺيان ڇپڪو ڪري واپس ورن ٿيون. ساگر سمنڊ جي ڪناري هڪ ماڻهوءَ کي لنڊڙي ٻيبيءَ سان راند ڪندي ڏسي ٿو ـ لنڊڙي ٻيبيءَ جي جاءِ تي کيس پنهنجي بيمار ڌيءَ سبيءَ جو تصور اچي ٿو. ساگر سبيءَ کي سمنڊ جي ڪناري واريءَ جا گهرڙا ناهيندي ڏسي ٿو. ڪيتري دير هو سمنڊ جي ڪناري تي گُرسم ويٺو آهي)

Cut

(13)

انڊور ـ رات ويلا

(ساگر پنن ٽن ڏينهن کان پوءِ گهر ۾ پير پائي ٿو ته جنان جي روئڻ ۽ پارن ڪيڻ جا آواز سندس ڪنن تي پون ٿا. ساگر پنهنجي مٿان ڇڙ وڄ ڪرندي محسوس ڪري ٿو، اندل رالدبڪا سندس هٿن مان ڇڏائجي وڃن ٿا)

جنان: هاءِ منهنجي ٻچڙي... اسان کان رسي وئي ـ بابا... بابا ڪندي هلي ويئي... هاڻي ڪيڏانهن ويون تنهنجون کهاڻيون...

(اوورلبپ ۾ سبيءَ جا آواز پڙاڏو ڪري اڀرن ٿا)

سبي جو آواز: بابا... تون ڪيڏانهن هليو وئين... مون توکي ڏاڍو ياد ڪيو بابا... تون ڪيڏانهن هليو وئين بابا... تون ڪنو آن... تون مون کي ڇڏي هليو وئين... تون ڪنو بابا آن... بابا... تون ڪيڏانهن هليو وئين... تون ڪنو بابا آن... تون ڪنو آن....

(ساگر، سبيءَ جو خالي بسترو ڏسي ٿو. جنان مسلسل سڏ ڪندي رهي ٿي. ايڪو ۾ سبيءَ جو سڏ اڀري ٿو)

بابا... آ... آ... آ...

(خالي کٽ جي پير ۾ خالي ٻٽ تي ويهي رهي ٿو ـ کي ڳالهيون کيس ياد اچن ٿيون. واجد اپُءَ کي ڏسي کيس ڀاڪر پائي روئي ٿو)

واجد: بابا ـ سبي اسان کان رسي وئي بابا... سبي اسان کان رسي وئي ـ

Cut

(14)

انڊور ـ رات ويلا

(لنڊڙي سبيءَ جي ڪُنهلي موت تي ساگر جي پرلڊڙ جبل جيان ڦاٽي پوي ٿو ـ هو ڪمري ۾ اچي پنهنجي ورهين جي محنت سان لکيل ناول ۽ ڪهاڻين جا مسودا باهه ۾ اڇلائي ڇڏي ٿو ـ ۽ چرين وانگر وڏا وڏا ٽهڪ ڏئي ٿو... ڪلهه ڪلندي روئي ڏئي ٿو. باهه ۾ پرلڊڙ ڪهاڻين جيان، پاڻ به سڙي، ڪاري ٻجري ٿو... ساگر جي اڌ چرين واري ڪيفيت سان).

پڇاڙي

امداد حسيني

درياهہ جو پٽ

ڳالهہ ٻولهہ

ٻچو ڏاڏا موج پرهي مهراڻ جي ڪنڌيءَ تي، حاجي ءُور ڳوٺ ۾ ڄائو. جيڪو اڳائي دور ۾ مصروف بندر رهيو آهي. لڏ لهر ٻون هن لاءِ هندورو هيون. هيرن ڪيس لوليون ڏنيون. ريٽن ۽ پيٽن ۾ هن ڊوڙون پاتيون. ڪنڌيءَ ۽ ڪپن جي ٻيلن ڪيس تاتي لپائي وڏو ڪيو. ٻچو ڏاڏا جو پيءُ آچار مهاڻو ٻہ پنهنجي وقت جو وڏو شڪاري هو. هو وڏن ماڻهن. خاص ڪري صاحبلوڪن کي شڪار ڪرائيندو هو. هٿن سان واڳون ولندو هو. ان تي ڪيئي آفرين ناما مليس؛ جيڪي هاڻ هٿ نٿا اچن. اٿين ٻچو ڏاڏا ابي ڏاڏي شڪار جو ڪرڏيو آهي:

”ٻوبن پاڻين ۾، ڇينارن ۾ واڳون درياهہ تي ٿي ويو، پاهو ۽ سنڌس سنگتي سومار مهاڻو ميرواهہ تي رڃ هٿيو ويٺا هئا مڇيءَ لاءِ. واڳون ان ۾ اچي لڳو، پنهي ان کي هٿن سان ورتو؛ پر مون ڪڙهيءَ ۾ واڳون جهليا- ڇپاهہ جيڏي پاڻيءَ ۾ ڏاڪر ڏار جوڙو ويٺو هو؛ ڏاڍيون لڙيون ڪيائون، ٻت رتورت ڪري ڇڏيائون؛ پر اڳيان ۾ آءٌ هوس، ڪنهي ڪٿي آيو سان.“

سڪي ۽ پاڻيءَ جي ڏيهي- پرڏيهي پکين ۾ ٻچو ڏاڏا هنن پکين جو شڪار ڪيو آهي:

”ليرڪي، ڊکهوش (اڇو پيٽ)، ٿرهندو (چوٽي ڳاڙهي، ڪن وٽان اڇا ڪنب)، هنجر (وزن ٻہ سير گوشت)، ڪينٺائي، ڇيخاو، چيهہ، ٻڏڻو (شيرٻون اکيون)، چڪرر (اچي ڳچي، ڳچيءَ تائين ڪُلي رنگ، هنڌي ڇهنب)، آڙي (اڇو ٽڪو لراڙ تي)، ساهہ (cause)، راتوڙيو (بلڙيءَ جهڙو آواز ڪندو آهي، خاص ڪري رات جو)، تاور، پانيهر، ٻٽ تتر (جاباو)، تتر (ڪارڙو- پورڙو)، ٻيڙ، لاکو جاجي (مٺو پکي، ڇهنب پيرن ڏانهن)، ڪونج، ڪروالت (جوڙ ۾ تلور سان ملندو آهي)، سيلڻ (ڪمرو پونتريو)، سينڊيو (ڇهنب ڪُنڊي، پولڻ ماڻهوءَ جي سينڊ جهڙو)، ...“

وهيي جي شڪار بابت چيائين:

”وهيو شڪار جو ناهي، عام شڪار آهي ۽ سواد ۾ ٻہ گهٽ آهي؛ شڪار اهو جو اوّلو هجي- رولاڪي ۽ اوجاڳي وارو هجي.“

پلا ڪڏهن ڪو کهڪاءُ...؟

”ڄڻ. شڪاريءَ لاءِ هرڪو شڪار آهي- بس.“ ڪجهہ پل سوچڻ جو جهنگ هٿاليندي چيائين ”هڪ رات بندوق ڪٺي جهنگ ۾ لٿس، ميرن جي ڳهوڙ جي شڪار تي. هي شوق ئي ڏمي اولداهي، نہ سُهائي؛ ان رات سَتَ ميرون ماريم- تڏهن کهڪاءُ اچي ويم، ليٽ ٻہ ساهہ واري شيءِ هئي! پر اهو شوق ليٽ عضوو ٿي ويو ۽ ڏار ئي ٿي سگهيو.“

ڦاڙهو جتي ڪاني، تتي اوجهه ڏي...؟

”ڦاڙهي جو لنگهه ٽاڙيو آهي. ڪڇي ٽاري گهڻو ڪري ٻيهر جي چڏيي آهي. چٽا، مٽر ۽ ساوا پوٽا ٻني چڏيا آهن، هير پوڻ کان پوءِ ڪنڌي تي شڪار ٿي ويندو آهي. پيو ته جهنگن ۾، درياهه جي رهڻ- ڪهڻ ۾، ڪڇي جي سرن ۽ ڪانهن ۾ ڦاڙهي جا ٻيٺا پيا ڪوليا آهن؛ پوءِ ان جي واٽي ايٺ جا ٽيم چاچيا آهن- انهن هو بندوق جو بک ٿي ويندو آهي.“

ٻچو ڀايال جانورن ۾ ڦاڙهي، ميرونءَ، سهي، ڪدڙ، لوڏڙي، جهنگ ٻلي، واڳونءَ ۽ سوڙهه جو شڪار ڪيو آهي. تڙيءَ، اوسر ۽ ڪهوم جي شڪار ۾ ڪيس انيڪ عجيب غريب تجربا ۽ مشاهدا ٿيا آهن، هتي الهن مان رڳو ٻه پيش آهن:

(1)

”تڙيءَ جو شڪار هجي. اوچتو هڪ ٻلا منهنجي ڏاکٽي ڀاسان لڪتي: منهن لوڏڙي جهڙو، مٿي تي ٻلي/سهيءَ جهڙا چيلر، ٻت تي سنهيون ڪاليون، چار چنبا، هيٺان ۽ وچ جم ڪان ٻاهر لڪتل، ويڙهه ۽ انهن سان ٿي ڏنائين؛ وزن ڏهه ڪن سير، ڊيگهه ڪسا چار فوٽ. اما ٻلا تر جي لاءِ هئي. چير: لنڊو آهي، بندوق لهه هٿالين؛ پر منجهس ڏاڍي ڏپ هئي. مون کي ڏسي شور ڪري وڙهڻ واري ڪرڻ لڳي، سو مون ڏک چنيو- ساڪي ۾ لڳس ۽ ڦڙڪو ڪاٽي مون اڏو اچي ٿٽي... اما ڏپ اڄ ۽ جهڙوڪر اکين اڏو ٿي ڦريرا“

(2)

”لوپ پرٻل هجي. ٻارو ٻني وٺو. ٻاني ٻه جميل هجي. ٻکي ته صبح جو لهٽا هنا، ٻر اٺ اڏيءَ جو بندوق ڪلهي تي رکي، لالڪرلو هئي، وڃي لوپ پيڙو ٿيس. رات سهاڻي هئي، چنڊ مرڪيو اٿي. تارن ۾ ٽڙڪاٽي هئي. اٺ ٻاني پچندو، ٻير ٻمس... گوڏي، چيلهه... ليٽ ڇاتيءَ جيڏي ٻاڻيءَ ۾ آئس- اتي هڪ ٻڏل ڪورو هو؛ ٻر اڳهه ٻڏرو هوس، جنهن تي ماٺهو ويهي ٿي سگهيو. اتي ويٺي ٻه ڪا وير لنگهي؛ ٻر رات ۽ جڻ ٻاڻيءَ والڪر لٽر ٻڌي اٿي رهي... ليٽ مسين ڀيرڪو ٿيو... ڏسان ته ٻربان ٻاڻيءَ ۾ ڪا شيءِ... جيئن واڳونءَ جي هلڻ تي لهر لڳي... ٿيڻ لڳو. چتايم: اما ٻلا اچي ته مون ڏي ٿي: جنهن شڪار تي اکتو هوس، اهو ٻه ماريون ڪاٽي اڄ تي اچي اٿو هو؛ اتي ڏيان ورهائجي ويو. ٻلا ويجهي آئي ته ڏٺم، ته ان جي تارونءَ تي ڪارا وار، جهڙا گهوڙي جي ڪنڌ تي هرلدا آهن، تهڙا ڪهرا ٻلا آئي ۽ مون ڏانهن اٿي، اتي سيءَ کان هٿ ۽ بندوق تي سڪي جمي ويا هئا؛ ٻر ساهه پيارو آهي- سو مون ڏک چنيو- ساڪي ڪان 6 انچ هيٺ ايس- جي ڪارتوس جا ٻه ڇيرا لڳس. ان تي هن اهڙو آواز ڪيو، جيئن شينهن جي گجگوڙ هجي؛ ٻالي ڇا ڇرٻو ته سمجهيم، ته پوري ٿي. هوربان هوربان ڪري ٻاڻيءَ ۾ لٿس- ۽ لهر لهر ٻلا کي ويجهو پولدو ويس؛ ٻچ کي ٻر سان جهلي، مٿي ڪڍي هٽ ۾ جهليومانس- ايڏو وزن ٻه لهه هوس، لڏي ڊيگهه هوس: ڊيگهه چيلهه تولي، سنهڙا ڏلد، واڇن جو چم لڙڪيل، ڪڪڙن جي ٻاڙين جيان- ڪري رکيومانس ڪوري جي ٻنڇهه تي... ۽ پوءِ لڳس ٻکين جي شڪار کي...“

امداد حسيني

مٽيءَ منجهه مٽيا
(خاڪو)

ماستر واحد بخش جي ڏنل ڄاڻ جي آڌار تي لکيل

پلان پليءَ جو چيهه ڪونهي: پر ڪڏهن ٽڪڙ جي ٻه پل پاٿي هئي. تڏهن ٽڪڙ وسندل ننڍي شهر واري ڏيکاءُ ڏيندي هئي، پاروءَ جي مٽائيءَ جو چسڪو اَن دور جي ماڻهن جي چپن تي اڄ به اهڙو ئي آهي. اُستي دائود موچيءَ جي جوڙيل ٺـ-ٺوليري جُتيءَ جي هاڪ هوندي هئي؛ چون ٿا: جُتيءَ جي ٻنهي پادرن کي توريو، ته ماسي جو به تفاوت نه هوندو هو. اُن ته آڏاٽا هئا. سوٽ مورٿي، حافظ سليمان، حاجي وليءَ ۽ اسحاق وڏهڙي جا-جتي ڪريون ۽ موسيون ٺهندڙون هيون. پليڏلي، حاجي جمعي، يعقوب لڱانيءَ جي اجرڪن جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي. اهي ئي دڪان ڪچهرين جا اڏا هوندا هئا. ڏور، بيت، ڳجهارتون، چرچا ڳهپا... منڊل لڳو پيو هوندو هوا رات جو ورِي لاني حافظ شاهه جي اوطاق ۾ راڳ رهاڻ... موتي ۽ عيسي شيديءَ جا آلاپ پيا پُرلدا هئا. ڏاڏي غلام شاهه جي اوطاق ۾ پهلوانيءَ ۽ زور آزمائيءَ تي پئي ڏي وٽ ٿيندي هئي. سيد وڏي (سيد عبدالحڪيم شاهه) جي اوطاق ۾ فيصلا ٿيندا هئا ۽ سڀني سان نياءُ ٿيندو هو. ڏاڏي ميران محمد شاهه (اول) جي اوطاق ۾ حڪمت هلندي هئي. منهنجو ڏاڏو علامه اسدالله شاهه ”فدا“ مسجد جي ڀلي هوندو هو... حامد، دلگير ۽ مخلص جي ٽڪڙ سڪي ستابي هئي-ماڻهو آڪوندرا هئا.

اڄ الهيءَ سالي ستابي ٽڪڙ جي هڪ ڳهڻ-ڳٺي، شاهه ڪاريگر ۽ رَڄ مڙس جي ذڪر ڪرائثي آهيو اوهان سان. اَن جو نالو هو اُستو محمد پٽ جمعو ڪنڀار. ويس آجرو، اڇي پڳ، صدري، سلوار ۽ پهراڻ؛ ڪلهن ۾ اڇي چادر، هٿ ۾ لٺ، پيرن ۾ سنڌي جُتي-پوه ساپير پا پوت. ڪلڪ، رهاڻي رسالي وارو، حاضر جواب، ڪچهريءَ جو ڪوڏيو... سڀني ته هن جو مٽڪ هو. چَڪَ تي مٽيءَ جي پنوڙي کي وٺيس جهڙو روپ ڏئي. هر ڪاريگر ڪنهن نه ڪنهن وڙ تي مهارت رکندو آهي؛ پر اُستو محمد ڪيترن ئي وڙن تي مهارت رکندو هو. پوءِ اهي پاڻيءَ جا ٿالو (دلو، مٽ، ڳهگهي، لاند، گهاگهور) هجن يا ڪير جا (دڪي، ڊالڙو، ڏوهاڻي، ٿيو، ماٽي، گهڙي). ڪليل هوا ۽ ڇان ۾ رکيل هن جي ٿانن ۾ پاڻي پنجن منٽن ۾ ٺرندو هو. ڪير جي ٿانو ۾ ماوڪت اها ته، جي پٽپ ۾ ڏڌ هاڻي ٿانن ۾ ڪير رکبو، ته ڪرلدو نه. ڪير ۽ پاڻيءَ جي ٿان لاءِ مٽي پوهه جي مهيني ۾ وليندو هو.

پاڳيا سمجهندا آهن ته، هڪ ئي مٽي ڪتب آڻڻ سان، مڪڻ به ڳهٽ لهندو ته ڏولرو ۽ ڏڌ به ڪَڻ پندو: ان ڪري، ٿي الڳ ٿان هوندا آهن (مثال): ڊالڙي ۾ جمائبو، پوءِ

ولوڙڻ ويل مانيءَ ۾ لاهبو، ولوڙي تازو ڏڌ مکڻ ڪڍي، اهي مانيءَ، ٿيپي، ٻيا ٻئي ڪنهن ٿان ۾ رکبو؛ پر آستي محمد جي هڪ ٻي مانيءَ اهيءَ Process ۾ ڪم ايندي هئي: نہ ڏڌ ولوڙو ۽ ڏڌ ڪڻ ٻڌلدو هو، نہ ئي مکڻ گهٽ لهندو هو. طبي لحاظ کان کير جا خاص ٿيا ٺاهيندو هو. اهي ڇاليهہ ڏينهن ڪتب آڻيا هئا؛ هر روز نئون نيو ڪتب آڻبو هو.

چِلم ۾ ڪماليت اها تہ لڙ ڦيرائڻ سان چلم ڦيرائڻي نہ پوندي هئي، ان ئي آن جو ڏُٺ مڙات ڪندو هو. چلم جي نوبي چنباي هئي، تہ اڌ تماڪ بچالي ڏيندي هئي.

نيان جو ڪم ڇاڻندو هو، ان ڪري ٿانون جي ڍڪڻ ۾ ساڳيو هنر رکندو هو. هوٽن عام جنديءَ تي هڪ ڇٽو ويهندو هو؛ اها ڳاري ڌرڻ تي ڊيٻو ڪائيندي هئي، جنهن ڪري خرار ڌر تي ٺي ان جا سل لسا ٿي ويندا هئا ۽ ريون ۽ اٽ (سچيون ساريون) بہ گهٽو ڇڏيندي هئي؛ آستي محمد جي جوڙيل جنديءَ تي بہ چٽا ويهندا هئا؛ واري سان انَ جا وٺا پري آن ۾ وجهندا هئا؛ جيئن اسپيڊ ساڳي رهي؛ آن جا سل بہ عام جنديءَ جي ڀيٽ ۾ ٺ تائين هولڊا هئا، ان ڪري وڌيڪ هلندي هئي، ۽ اڌ ڦيري ۾ مال ڪيندي هئي، ريون ۽ اٽ بہ گهٽ ڇڏيندي هئي. اها جندي وقت ۽ محنت جي ڏار بچت ڪندي هئي ۽ ٽن خرارن تائين هلندي هئي. عام جندي ڍبي ڪي هڪ پاسان ڪسائيندي هئي، ۽ نئين جندي چاڙهڻ مهل ان کي ٽيڪ ڪبو هو، پوءِ جيسين ڪنار سُڪي، تيسين ڏينهن ڪولي ٿيندو هو؛ پر هن جي نئين جندي چاڙهي، ڪم چالو رکبو هو؛ ڇاڪاڻ تہ پراڻي ۽ نئين جنديءَ جي ڳاري ۾ وار بہ ويڇو نہ ٿيندو هو؛ ان ۾ مڪڙي بہ ساڳي ٻنا ڪنهن چٻر يا چيلَ جي ٺهڪي ويهندي هئي. (تن ڏينهن ٽڪڙ ۾ انَ ڏرڻ جون پنج ڪريون هيون).

ڪوٺري ۾ مٺوڪت اها تہ، ان جي ٽڻ مان ڳاڙو نہ ٿيندو، پر ان مان سيڙهہ لڪرندي. ڪوٺري (ڪَري) جي ڳچيءَ ۽ تر تائين ٽُنگ هوندو هو؛ پر پاڻيءَ وجهڻ مهل، سمورو پاڻي ڪوٺري جي پالديءَ ۾ هليو ويندو هو. ملتاني ڪَري ڏٺي هئائين. ان ۾ سنڌي ڪوٺري کان هي ٽيون ٺراليون هيون: پڙڪي، ڳن ۽ آروپار ٽُنگ؛ پر ان ڪَريءَ کي اونڌي ڪرڻ سان، ڳچيءَ مان پاڻي وهيو ٿي؛ پر هن جي ڪوٺري کي اونڌي ڪرڻ سان بہ ان مان پاڻي نٿي وهيو. اها ايجاد هن هڪ مس-ڪُٻڙيءَ کي ڏسي ڪئي. انهن سفر ۾ پاڻيءَ جو زيان نہ ٿيندو هو— گهر جو سنهو ٿلهو رازڪو، واڍڪو ڪم بہ ڪري وٺندو هو. چوڙين جي ڪري لوهارڪو هنر بہ هٿ ڪيائين. پالي ڏيڻ نہ سکيو؛ پر لوهہ کي تپائي ٽبي چوڙيون ٺاهيائين، جنهن سان چِلم جي نوبين جا خانا ٺاهيائين.

آستي محمد جون 'پٽيوٽي گهڪهيون' بہ ڏسڻ وٽان هيون. اها ٻڙائين تيل رکڻ وارين چمڙي جي دٻين تان ورتائين. بادام روبي الهن گهڪهين کي پيٽ وچان آروپار ڏر ۽ پاسي کان ڳن بہ رکيائين. اها گهڪهي ڪڻ بہ سولي هوندي هئي ۽ پيٽ وچان ڏر جي ڪري پاڻي بہ ٿڌو رهندو هوس. ڪاشي: قبرن تي مصلا سندس ٺاهيل آهن، جن تي اکر حافظ هارون دلگير جا لکيل آهن.

سونَ ٽاڻڻ جو مهوس به هوس. سونُ ته نه ٽاهي سگهيو، پر ان ڏس ۾ جيڪي ڏاڻ ڳاريائين، تن مان ڀيا ڪم ورتائين. ڪتر جي مشين جي اُتي ۾ ڦاسي، جنهن لوڙائيءَ جو ڀالهن جي نري ڀن .هنڌان ڀڃي پئي. ڀالهن رڃهي ڊولڻ تي وٺي ۽ ڊاڪٽر آن کي ٽوانڪا ڪاڙ وڍڻ جي رٿ ڪئي. استي محمد پور پور هڏيءَ کي ڪيڏي، ان هنڌ انهن ڏاتن ۽ دوائن کي ڳوهي پراڻي ڪري چڙي ۽ ٻانهن سگهي ٿي وئي. پڳل هڏ تي اُني چاڙهڻ ۾ به ڪير ڪمال حاصل هو. ڀڃو نه ته ڦوڦنڊا ڪندو هو، لڻي سوج ۽ ڦٽ ڪندو هو. هڪ ڀڃڻ چاليهه ڏينهن هلندو هو ۽ لهڻ مهل اهو هنڌ پڪهريل هوندو هو. ڪرلڪهي جي سنڌن نڪرڻ تي هو ڪاٺ جي ٿاري ۾ مريض کي چاليهه ڏينهن رکندو هو. سونَ ٽاڻڻ جي مهوس مان اهو به پرايائين، جو سونَ کي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ ڪان سواءِ ئي ٻڌائيندو هو، ته ان ۾ ڪيترو مٽ يا ڦيٽ گڏيل آهي. اک ۽ هٿ جي ڪٽ سان سونَ جو رنگ ۽ وزن پرکيندو هو. سوپو سونارو ته آڪي پرپندو هوس، ته مٽان سنڌس جوڙيل ڳهڻي جو ڳُجهه نه کولي.

ٽڪسال به چاندو هو. سڪي ٽاهڻ جو سانچو هو وٽس. جهرڪن وٽ سنڌس سڪا پڪڙيا. وٽ پڪڙ لي، سوپي سوناري کي جهليو ويو. استي محمد جي ساڪ ڳوٺ جي سيٺ وڏي پاڻ ڏلي؛ پر پوءِ استي محمد سائس سچي ڪئي، ۽ ان ڳالهه ڪان پوءِ، پنهنجي هٿ سان سٽيءَ مان ٽاهيل اهو سانچو سنڌو ۾ آڇلايائين.

استو محمد مهل جو مڙس هو. اڙيءَ اوڙيءَ ڪنهن مان پلاڻي ڪرڻ ۾ به ڀارڙ هو. 1948ع ۾ جڏهن ڏڪار پيو، تڏهن حج لاءِ گڏ ڪيل 2200 رپين مان آن وٺي ڳوٺ ۾ ورهايائين ۽ هارين ٿارين کي ٻج ٻارو به وٺي ڏنائين. پڇاڙيءَ تي استي محمد جي خوش طبعيءَ جا ٻه واقعا:

(1) ڪهر ۾ کائڻ لاءِ ڪجهه به نه هو. سنگتين کي 'ڪارڙو ڪمارڙو' ڪرائي، سڄو ڳوٺ پنائي چٺا، مٽر، مهر، ڪڻڪ ۽ چانورن جون جهولڻيون آڻي ڪهر ڏنائين. سنگت دڪان ۾ ڀتي تي ويهي رهي. لڙلدي وچينءَ جو جڏهن سنگت کي بڪ اچي تپايو، ته استي محمد سان ڳالهه چوريائون، تڏهن هن ورائيو: ”ڀلي، توهين ويٺا ڀتي تي، آءٌ ويٺس چڪَ تي، جيڪي رڌو سو ٻارن کائي ڇڏيو.“ اهو ٻڌي سڄي سنگت سڄرجي پئي، چي: ”ڳوٺ سڄو اسان کي پنائي ۽ پيٽ وجي ٻارن جو ڀريئي.“ مستري اسحاق ته مٿس بندوق به ڀري آيو؛ پر پوءِ جهيڙو ٽري ويو.

(2) ماڇين ۾ هجي شادي. خليفي اسماعيل گدوءَ کي به صلاحيائين. سو به لڳو سنڌس ڪٽڻ. آني رڌل گوشت ڪٽ تي ٺاريل هو. ٻهر ڪانه نه هئي. استي محمد خليفي کي گوشت پوتاري ۾ به ٻڌرايو ۽ ٻنهي جي کائڻ لاءِ به ڇپائينس. پاڻ ڇتي ۾ وڃي ڪنهن چرپاز ڪاڇيٽي کي ڳولڻ لڳو، هڪ ڪپڙي لٽي ۾ لٽ، وڏي لڳل پوسڪيءَ جي هٽڪي واري کي

ناڙ ٻائين: 'مون کي ڇڙ نڪ تي رکيل آهي.' آن کي چيائين: "توهان جو ڪاج ته ڪنو ٿي ويو، ڪٽ تي ٻيل گوشت، هو مينگهواڙ هڪڙو ڪهر ڇڏي آيو آهي، ٻيو ڪنيو آهيس ۽ ٽيون ڪاني ويٺو." پوءِ ته وٽ وٺان ۽ ڇڏ ڇڏان هجي. خليفي وچاري سان جهڪا ٿي هوندي سا ٻڌندڙ سمجهي سگهون ٿا. ڇڙباز ڪاڇيتي سان ٻه ڏاڍي ٿي. ڪيڏانهن وبس وڙيءَ لڳل ٻڪر، ڪيڏانهن وبس آها ٽيش ٽاش! وڃي چانورن واري ٻانيءَ ۾ ڦهڪو ڪيائين - ۽ پوءِ ڏوني ٻئي سُڃاڻائونس! اهڙيون سلهون اسٽي محمد سان ٻه ڪهڻيون ٿيون، ڀر آهي ڪنهن ٻئي ٻيري!

ـ امداد حسيني

اطهر قريشي

نئين شعر

تـو بـن سـنـڙا منهنجو مَن.
سـن چـن ۾ جڻ ٻولو سـن،
تنهنجا سپنا پـي تـو جـهـڙا،
پل پل پاپل جي چَن چَن،
پاڻ پکن ڪان ٻنڪيا آهيون،
پاڻ ٻنيان ڏس پنگ پنڪن.

نظام الدين 'زائر'

ترائيل

شـعـر لـکـان ٿـو رَت ولـوڙي.
ڪوبه نـه سمجهي ڪوبه نـه ڄاڻي،
پـيـڙائـن ۾ پـاڻ پـتـوڙي.
شـعـر لـکـان ٿـو رَت ولوڙي.

درد ۽ غـم سان نـاتـو جوڙي.
پنهنجي ساهه کـي مَـٺ ۾ آڻـي،
شـعـر لـکـان ٿـو رَت ولوڙي.
ڪوبه نـه سمجهي ڪوبه نـه ڄاڻي.

ذوالفقار سيال

غزل

کـوڙن آڏو سـچ چـوان ٿـو
لالـکـن پير ۾ هـٿ وجـهـان ٿـو
هـرڪـو چـهـرو تـو جـهـڙو آ
پـلـجـي اکـڻـر آءُ پـوان ٿـو
دل جو ڏوڪـو زور وٺـي ٿـو
تنهنجي پرسان جيـئـن گذران ٿـو

آزاد جتوئي

ٽيڙو

●

جيون آ جهونو
ايئن جيئن
سگريٽ جو سونو

شاھ حسين جون ڪافيون

(پنجابي)

محبن جي مرماليءَ خاطر، رتُ ولوڙي پٽُ ڪريان!
جگر، اکيون، سڀ ٻيرا ڪيترم، تو اڏو تہ قبول نہ پيترم،
حاضر حال اھولي ڏيترم، ھاڻيءَ ڪنورو آءٌ پريان۔
ڪاڳر آھ قرين مُڪو، اکر اکر لي ھاڻ لکي ٿو،
سکھ سربر وڃائي ويٺو، روئي روئي رَجَ پريان.
تن من ڪيترم ھُرزا ھُرزا، ھوھ ا. مھر نہ آيءِ مٺڙا،
ھاھ چُڪي ويا سارا چارا، آڏر ليڏر آءٌ ڪيئن ڪريان.
چوي حسين فقير لمانو، ھيو ڪجھ لاھي آھي رائو،
دالا، بينا، سمجھو، سيانو، ڏيان اھوني، آءٌ ڏريان.

●

چارني چُنيءَ ھانڊَ، پنا پنيءَ رات.
ڪتي نہ ڇانان ھوليون، ڏانءُ سون ٻہ ڏات.
ويٺي لت وسائيان، برھ سندي برسات.
ھڪ انڌيري ڪوڙي، مٿان انڌي رات.
چوي حسين فقير الا، بازي ٿي وني مات.

●

آھل چوھ ڪتِ ڙي.
سون نيتِ ڪتڻ ليھ سکيو، ھر ليک اڳيني لکيو،
رھي نہ ڪائي متِ ڙي.
ٻن اٿي چرخو، ڪوھ ھُوٺيون، ھڏان آرٽَ ڪي لت ڙي.
ھنجون ھاري سڪوني، عاشق رولن رَت ڙي.
چوي حسين فقير اسائو، ساھ ڇڏي ويو ست ڙي.

ترجمو: امداد حسيني

امن جي آس ۾

اسٽيفن زويگ
ولي رام ولڀ

آسٽريائي ليکڪ اسٽيفن زويگ ۽ سندس زال ايلزبيٿ شارلوٽ زويگ گڏجي پنهنجي وطن کان ڏور برازيل جي پيٽروپوليس شهر ۾ 25-فيبروري 1942ع تي پنهنجي هٿن سان پنهنجو انت آندو. هڪ ڏينهن اڳ لکيل سندس آخري سنديس هو:

"پنهنجي مرضيءَ سان پنهنجي زندگيءَ جي انت آڻڻ کان اڳ، مان برازيل جي خوبصورت سرزمين کي تهدل سان ساراهڻ ضروري ٿو سمجهان، جتي مون کي مڪمل آرام ۽ منهنجي لکڻين کي پورو تحفظ مليو. هن ديس لاءِ منهنجو پيار ڏينهون ڏينهن سرس ٿيندو رهيو. منهنجو روحاني گهر يورپ پنهنجي هٿان ناس ٿي چڪو آهي ۽ اِي ڪنهن ديس ۾ مون شايد پنهنجي لاءِ نئون آجهو اڏڻ لئي گهريو، جو جو منهنجي پنهنجي ٻوليءَ جو ديس مون کان ڪسجي ويو هو.

"هر زندگيءَ جا سٺ ورهيه گذارڻ کان پوءِ نئين سر زندگي شروع ڪرڻ لاءِ غيرمعمولي قوت جي ضرورت آهي ۽ مون ۾ جيڪا به قوت هئي، اها اکيٽي ڏکي عرصي جي رولُو زندگيءَ ۾ خرچ ٿي چڪي آهي. انهيءَ ڪري بهتر اِهو ٿو سمجهان، ته انهيءَ بي‌وطن زندگيءَ کان پس ڪجي-- زندگي جنهن ۾ مون لاءِ ذهني پورهئي جي بهني خالص سُک ۽ شخصي آزادي دنيا جي سڀ کان وڏي خوشي هئي.

"مان پنهنجن سڀني دوستن کي سلام ڪريان ٿو. شال ڪين ڏکي رات کان پوءِ ڪنهن پرهه ڦٽڻ جو موقعو ملي. مان جلد ۽ بي‌صبر، ڪانئن اڳ آسهان ٿو."

سندس تصنيفون جرمن ٻوليءَ ۾ آهن جي گهڻو ڪري سڀني انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيل آهن. تازو سندس ڪتاب The Right to Heresy جو

'فڪر جي آزاديءَ' جي عنوان سان سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيو آهي. هتي سندس آتم ڪٿا World of Yesterday (سڀاڻ جي دنيا) مان ڪجهه ٽڪرا پيش ڪجن ٿا.

- ولي رام ولڀ

انگلينڊ ۾ گذاريل اوائلي ورهين ۾، مون پاڻ کي اوترو ئي بي وطن محسوس ٿي ڪيو، جيترو سورينٽو ۾ گذاريل گورڪيءَ جي زندگي. پنهنجي ديس لاءِ جيڪا اداسي منهنجي اندر ۾ جاڳي پئي هئي، اها چئن سالن تائين قائم رهي. مان ڪڏهن به پنهنجي ديس موٽي سگهيس ٿي، منهنجو بهشڪار نه ڪيو ويو هو. منهنجا ڪتاب سيلزبرگ ۾ منهنجي گهر ۾ حفاظت سان رکيل هئا. منهنجو آسٽريائي پاسپورٽ رد نه ٿيو هو. منهنجو ديس اڃا به منهنجو ديس هو، مان اتان جو رهواسي هئس، اهڙو رهواسي جنهن کي سمورا حق حاصل هئا. اڃا منهنجي بي وطن زندگي شروع نه ٿي هئي. اها هڪ اهڙي پوائتي ڪيفيت آهي، جا تصور ڪرڻ کان سواءِ سمجهائي نٿي سگهجي. هڪ اهڙي اندر جاڳندڙ چاڻ هئي، جا هر گهڙي ياد ڏياريندي رهندي هئي، ته جتي به پير ڄمائيندين، اکڙجي ويندين، دساڙيو ويندين. ڪليل، ڪڏهن نه سمجهي سگهندڙ اکيون، سموري شعور کي لوڏي وجهن ٿيون؛ پر اڃا ته شروعات هئي!

مان فيبروري 1934ع جي بجاڙيءَ ۾ لنڊن پهتو هئس ۽ خبر اٿم، ته ڪيترائين انهيءَ شهر ۾ رهڻ پولڊوا مون لاءِ هڪ ئي ڳالهه اهم هئي: لکڻ جو ڪم جلد شروع ڪريان، پنهنجي سوچڻ ۽ ڪم ڪرڻ جي آزاديءَ ۾ ڪا رنڊڪ وجهڻ نه ڏيان. لائي مان گهر نه ورتم؛ پر هڪ ننڍو گهر مساڙ تي ورتم، جنهن ۾ ميز ۽ ڪتابن جا به ڪبٽ رکي سگهجن، جن کان سواءِ منهنجو جيئڻ جاڙ هو. ذاتي ملڪيت جو مطلب هو نوان پنڌڻ ۽ وري هڪ ليکڪ کي الهيءَ کان وڌيڪ پيو گهرجي به ڇا؟ ماڻهن سان ملڻ جو سوال ئي نٿي پيدا ٿيو. منهنجي زندگي بي خبري ۾ ئي دائمي روپ ڌاري رهي هئي.

جڏهن مان پهريون پيرو پنهنجي انهين گهر ۾ گهڙيس، ته پتين جا پاڇا اونداهيءَ سان گڏجي ويا هئا. انهيءَ ننڍي گهر ۾ جڏهن پير پاتو هئم، ته گهرو ڌڪ لڳو هو، ان پل مون کي ائين لڳو هو ڄڻ مان ٽيهه ورهيه اڳ واري ويانا واري گهر ۾ پهچي ويو آهيان. پنهنجو پاڻ کي سنڀالڻ ۾ مون کي ڪجهه ڪن لڳا، ڇو ته ويانا واري گهر جي ٻاري ۾ مون ورهين کان سوچيو ئي نه هو. ڪٿي ائين ته ناهي ته اها ڪيفيت اهڃاڻ هئي منهنجي زندگيءَ جي — زندگي، جا مڪمل روپ مان هوريان آرڻ کان پوءِ هاڻي مٽسي رهي آهي. مان پنهنجو پاڇو ٿيو پئي ويس؟ ٽيهه ورهيه اڳ جڏهن مون گهر ورتو هو، ته اها زندگيءَ جي

شروعات هئي. تڏهن مون ڪجهه اهڙو لکيو به نه هو. پنهنجي ئي ديس ۾، مون کان يا منهنجي لکڻيءَ کان ڪو واقف نه هو- ۽ اڄ اهو هڪ عجيب سنجوڳ آهي، ته منهنجا ڪتاب پنهنجي ئي ٻوليءَ مان غائب ڪيا ويا هئا. منهنجون ڪيتريون تخليقون جرمني ۾ نه هيون. منهنجا دوست مون کان پري هئا. منهنجو دائرو ختم ٿي چڪو هو. منهنجو گهر، منهنجا ڪتاب، منهنجي پينٽنگس جا ڪتاب مون کان کسجي چڪا هئا. مان بلڪل اڪيلو هڪ ڌارئي ديس ۾ ايلو هئس. گذريل ڇهن ورهين ۾ مون جيڪي حاصل ڪيو هو، گڏ ڪيو هو، سکيو هو، جو ڪجهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، جن ڳالهين مان خوشي حاصل ڪئي هئي- اهو سڀڪجهه مون کان هوا جي هڪ لهر سان کسجي ويو هو. منهنجي چمار پنجاهه ورهيه هئي ۽ اڄ مان هڪ نئين شروعات جي سامهون بيٺو هئس. هڪ ڀيرو وري ميز تي ويٺس، لئبرريءَ ۾ ويٺل هڪ شاگرد جيان. بيشڪ اوتري سهجتا، اوتري وشواس، اوتري آتساهه سان نه هئس. منهنجي وارن ۾ ڪئي ڪئي اڇن وارن جو گمان هو ۽ منهنجي اکين آئما، نااميديءَ سان ڀريل ڪنڌلي صبح جي انتظار ۾ ٻُڏي ويٺي هئي!

ٽي ورهيه پوءِ ڏاڍي بيتابيءَ سان گذريا، چنتائن ۽ ڊپ سان ڀريل منهنجي زندگي، هڪ وشال سنگرهه بڻجي چڪي هئي. پرديس ۾ پنهنجا ويچار به ظاهر نٿي ڪري سگهيس. آسٽريا ۾ منهنجي ويچارن ڪڏهن ڌاڪو نه ڄمايو هو. هن ديس ۾، جتي مون پاڻ کي مهمان ٿي سمجهيو، مان ڪيئن ٿي چئي سگهيس، ته هٽلر سموري دنيا لاءِ هڪ پوائنٽي مصيبت آهي. هٽلر پنهنجي تقريرن ۾ 'امن' لفظ هر هر اچاري، دنيا کي دوکو ڏيئي رهيو هو. چاهيو ٿي ته هو سموري دنيا تي حڪومت ڪرڻ چاهي ٿو، جرمنيءَ تي سوپ پائڻ رکڻ پهريون قدم هئس.

لنڊن مون لاءِ رکڻ رهڻ لاءِ هڪ هنڌ هو، منهنجو روح اتي نه هو. انهن ورهين ۾ مان به ڀيرا آمريڪا ويس. جيستائين جهاز پاڻيءَ ۾ آرام سان هلي سگهن ٿا، جيستائين دنيا کاهل آهي، خراب ڏينهن اچڻ کان اڳ، جيترا به انومان ٿي سگهن، گڏ ڪرڻ جي خواهش ٿي مون کي هر هر سمنڊ پار وٺي ٿي وئي.

پر اهي سفر يورپ لاءِ منهنجون چنتائون گهٽ نه ڪري سگهيا. لڳو ٿي، انساني سڀاڻ انسانيت کان هڪ اڄاڻ وير وٺي رهيو هو. مان يورپ مان ڪيترو به پري ڇو نه هليو وڃان ها، ان جي ليت مون سان گڏ رهي ها.

ڪيترا ڀيرا مان ڪجهه ڏينهن لاءِ آسٽريا ويس. فقط آسٽريا جا رهاڪو ئي هٽلر جو ويالا ڏاڍهن وڏڻ جو مطلب سمجهي سگهيا ٿي. هڪ ڀيانڪ ڪيفيت کي هن سوپ ۾ بدلائڻ گهريو ٿي. هر ڀيري مون کي لڳو ٿي، ته آسٽريا کي مان آخري ڀيرو ڏسي رهيو آهيان. مون کي پڪ ڄاڻ ۾ پئي آئي. هر صبح سڀني ماڻهن اميد ڀريل نظرن سان اخبارون ڏٺيون ٿي؛ پر مان اندر ۾ ٻڌل هئس، ته هڪ ڏينهن وڏن وڏن اکرن ۾ لکيل هوندو- 'آسٽريا ختم ٿي ويو'.

مان پاڻ کي دوکي ۾ رکندو آيس، تہ منهنجو ناتو آسٽريا کان ڇڄي چڪو آهي؛ پر وري بہ چنتا منهنجي دل کي ڏکائيندي رهي. 1937ع ۾ آخري ڀيرو آسٽريا ويس- انهنجي ماڻهن سان ملڻ.

1938ع ۾ آسٽريا کان پوءِ سموري دنيا وڳوڙ، ٻداڻي ۽ وحشتپڻي جي ميراٿ ٿي وئي هئي. جو ڪجهہ هڪ ڏينهن اڳ ويانا ۾ ٿيو هو، اهو بين الاقوامي بهشڪار لاءِ ڪافي هو؛ پر 1938ع ۾ تہ سنسار جو ضمير خاموش ٿي چڪو هو، يا وري وقتي رهيو هو- وسارڻ ۽ معاف ڪرڻ کان اڳ.

* * *

ڪيڏو عجيب صبح هو اهو. ريڊئي ڪمري ۾ جو سنديش تفصيل سان ڦهلائي ڇڏيو، اهو ٻڌي اسان چپ چاپ ڪمري جي اندر ٿي ٻوٽي هئي ويا هئاسين. اهو اهڙو سنديش هو، جنهن کي صدين تائين ڦهليل رهڻو هو، جنهن کي سنسار کي پورڻ روپ ۾ بدلائڻو هو، اسان سڀني جي زندگيءَ کي بدلائڻو هو. هڪ اهڙو سنديش، جنهن جي معنيٰ موت هو، هزارن جو موت، الهن سڀن جو موت، جن هاڻي ٻڌو هو- دک، پيڙا، ڌمڪي ۽ لراسائيءَ سان ڀرپور، جنهن جو صحيح مطلب ورهين، ڪهڻن ورهين کان پوءِ پوريءَ طرح سمجهہ ۾ ايندو: جنهن جو مطلب هو هڪ ٻي لڙائي- هن ڌرتيءَ تي ٿيل پهرين ڪنهن بہ لڙائيءَ کان خوفناڪ. هڪ ڀيرو وري هڪ جنگ جو انت ٿي ويو هو، هڪ نئون جنگ نئين سر شروع ٿي ويو هو. ڪمري ۾ سناٽو ڇانئجي ويو هو، موت جهڙو سناٽو. اسان هڪٻئي ڏانهن ڏسڻ جي همت وڃائي ويٺا هئاسين.

ٻاهر پکي لاتيون لنوي رهيا هئا- جڻ ڪجهہ بہ نہ ٿيو هجي. اهي هڪ ٻئي سان پيار وندي رهيا هئا، هلڪي هلڪي هوا گهلي رهي هئي ۽ سونهري آس ۾ وڻن جا پن جهوسي رهيا هئا، ڇڻ جڻ هڪ ٻئي کي ڪوملتا سان چمي رهيا هئا- سموري سرشٽي انسانيت جي دُکن کان بي خبر هئي.

پنهنجي ڪمري ۾ وڃي مون هڪ ننڍڙي بئگ ۾ ڪجهہ سامان وڌو. شايد اسان آسٽريا جي سڀني رهاڪن کي جرمن واسي سمجهيو ويندو. انگلنڊ ۾ هاڻي اسان تي بہ اهي پابنديون لاڳو ٿينديون. شايد اڄ رات مون کي پنهنجي ڪپڙن ۾ سمهڻ نہ ڏنو ويندو. هڪ ڪلاڪ اندر هڪ ٿي ڏڪ سان هيٺ ڪريو هئس. مان هاڻي هن ديس ۾ هڪ 'ڌاريو' نہ هئس- هڪ 'ڌاريو دشمن' هئس. هڪ پرڏيهي دشمن هئس. انهيءَ ڪيفيت ۾ منهنجي ڌڙڪندڙ دل جو منجهند نہ هو. انگلنڊ، جرمنيءَ تي حملو ڪري ڇڏيو هو ۽ منهنجي زندگيءَ جو مطلب ئي بدلجي ويو هو.

مان جرمن ٻوليءَ ۾ سوچيندو هئس، لکندو هئس؛ پر منهنجا خيال، منهنجا احساس انهن ملڪن سان لاڳاپيل هئا، جن دنيا جي لاءِ آزادي ۽ امن گهريو ٿي. هن لڙائيءَ کان پوءِ سڀ نئين سر شروع ٿيندو. جو گذري چڪو هو، آهو ناس ٿي چڪو هو، جيڪا ڳالهہ مون

سڀ ڪان وڌيڪ ڳهري ٿي، اهائي ڳالهه اڌوري رهجي ويئي هئي، پنهنجي موت ڪان وڌيڪ مون کي انهن جي ڳڻتي هئي، جي اينڊڙ لڙائيءَ ۾ مارجڻ وارا هئا ۽ اهو مون سان پيو پيرو لڳي رهيو هو. مون دل سان آتما جي سموري زندگي انساني ايڪتا لاءِ ڪئن محنت ڪئي هئي ۽ هن وقت ته اسان کي ايڪي جي ضرورت هئي. مون کي لڳو، جڻ مان اوچتو اڪيلو رهجي ويو آهيان. هڪدم لڏڻو ٿي ويو آهيان! انهيءَ ڏينهن آخري پيرو مون شهر جو چڪر هنيو، آخري پيري شانتي ڏٺم. اُس ۾ وهنتل آرام ۾ شانت شهر اڳي ڪان جدا نٿي لڳو. ٻاڻ ڪان پڇيو هئم، ڪٿي اُٿين ته ناهي، ته ڪين خبر ٿي لڳ پيئي آهي؟ پر اهي انگلنڊ جا رهاڪو هئا ۽ پنهنجي اندر کي قابو ۾ رکڻ جا ماهر هئا. ڪين پنهنجي حالت کي اڃا ۾ طاقتور ڪرڻ لاءِ نه جهنڊن جي ضرورت هئي، نه دهل وڄائڻ جي ۽ نه ڪنهن هل ڪرڻ جي. اهو ڏينهن آسٽريا جي انهيءَ 1914ع جي جولاءِ ڪان ڪيترو جدا هو ۽ مان ته ڪيترو بدلجي چڪو آهيان. تڏهن مان هڪ اڻسوچيندڙ جوان هئس. اهو سڀاڻيل، سنواريل، ڀريل دڪان مون کي 1918ع جي خالي دڪان جي ياد ڏياري رهيو هو.

لڳم، هلندي هلندي مان سپنو ڏسي رهيو آهيان، جنهن ۾ اڪل ٽٽل عورتون، راشن جي دڪان اڳيان قطار ۾ بيٺيون آهن. مائرون ڪارن ڪپڙن ۾ اداس آهن. ڦٽيل، منڊا، محتاج سپاهي... سڀڪجهه سپنو ٿيڻ جي ڇڪندر اُس ۾ ڀُوت ٿيڻ جي منهنجي اکين اڳيان اچي بيٺو. مون کي پنهنجا پوڙها سپاهي، لڙائيءَ ٿان موٽيل ٿڪل ٽٽل ڦاٽل ڪپڙن ۾ ويڙهيل سپاهي ياد اچي ويا. منهنجي ٽيڪي ڌڙڪندڙ دل، گذريل لڙائيءَ کي اينڊڙ لڙائيءَ جي اعلان ۾ هڪ پيرو وري محسوس ڪيو. اينڊڙ پرائتو طوفان اڃا اسان جي نظرن ڪان اڪل هو. ماضي ختم ٿي چڪو هو، جو ڪجهه اسان حاصل ڪيو هو، ڦرجي ويو هو، ناس ٿي چڪو هو، ۽ اهو هاڃو اسان جي زندگيءَ ڪان گهڻو پوءِ تائين جاري رهندو. ڪجهه لڳي ٿو، هڪ نئين سنسار ناهڻ ڪان اڳ، ڪيترن لڙڪن ڪيترن پيڙا اسان تان لنگهڻو پوندو آهي.

اُس تمام ٿڪي هئي. گهر موٽندي ڏٺم، ته منهنجو ٻاڇو منهنجي اڳيان بالڪل اٿين ٿي لڳو، جڻ هاڻي هاڻي گذريل مهاڀاري لڙائيءَ ۾ اينڊڙ مهاڀاري لڙائيءَ جو ٻاڇو ڏٺو هئم. مان اڄ تائين انهيءَ ٻاڇي ڪان ڇوٽڪارو حاصل ڪري نه سگهيو آهيان. اهو هروقت منهنجي هرخيال جي ڪيڏ لڳو رهندو آهي. شايد انهيءَ ٻاڇي جون ڪاريون گهرٻون روپ ريکائون منهنجي آتم ڪٿا جي صفحن ۾ به ڪٿي نه لڪيل آهن؛ پر ٻاڇي جو جنم روشنيءَ مان ٿئي ٿو. جنهن پرڀات ۽ سنڌيا، لڙائي ۽ امن جو لاهه ۽ چاڙهه ڏٺو آهي، تنهن جيون ڏٺو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

قاضي قادن جا بيت نئين تحقيق جي روشني ۾

”قاضي قادن نہ رڳو سمن جي دؤر جو وڏي ۾ وڏو ۽ ڀاڪمال صوفي شاعر آهي، مگر موجوده تحقيق جي بناء تي چئي سگهجي ٿو تہ هو سنڌي ٻولي جو ٻهريون وڏي ۾ وڏو شاعر آهي.“

اهي راءِ اسان سورهن سال اڳ سنہ 1962ع ۾ ”سنڌي ٻولي جي مختصر تاريخ“ لکندي قائم ڪئي هئي(1)، ۽ انهيءَ راءِ جو مدار قاضي قادن جي ستن بيتن تي هو، جيڪي ميين شاهہ ڪريم جي ملفوظات ذريعي محفوظ رهجي ويا آهن. هڪ تہ انهن بيتن ۾ هيئت جي لحاظ سان، ’سنڌي بيت‘ جي ارتقاء جون موزون صورتون موجود آهن؛ ۽ ٻيو تہ اهي اعليٰ فڪر ۽ ڳوڙهن صوفيانہ نڪتن جو آئينو آهن. انهيءَ ڪري ئي اهي ٿورا ست بيت بہ قاضي قادن جي شاعرانہ عظمت ۽ پاڪيزه فڪر تي شاهد آهن. ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم انهن کي بجا طور ”سنڌي ساهت جا ست چمڪندڙ تارا“ ڪري سڏيو هو.

هاڻي ستن جي بدران قاضي قادن جا سؤ کان وڌيڪ بيت دستياب ٿيا آهن، جن جي روشني ۾ قاضي قادن جي نيڪ سيرت، فڪر جي بلندي، ۽ شاعرانہ عظمت ڪي وڌيڪ بهتر نموني ۾ پرکي پروڙي سگهجي ٿو ۽ وڌيڪ صحيح نظريا قائم ڪري سگهجن ٿا. سنڌس بيتن جي هن نئين ذخيري کي توري تڪي سان لازمي طور جنهن هڪي ئي نتيجي تي پهچي سگهجي ٿو، سو هيءُ آهي تہ بيشڪ قاضي قادن سنڌي اسامي شاعري جو ابو هو.

بيتن جو نئون ذخيرو جيڪو هاڻي هٿ آيو آهي، سو هن کان پوءِ قاضي قادن جي ڪلام جو سڀ کان وڌيڪ وڏو ۽ مکيہ ماخذ ڪري ليکيو ويندو. اهو ذخيرو هند جي صوبي هريانا جي هڪ ڳوٺ ’رانيلا‘ ۾، دادو-پنٿي پنٿن جي هڪ ’مٺ‘ (منڍهي) ۾ رکيل هڪ قلمي ڪتاب ۾ محفوظ هو، جنهن کي هرياڻوي اديب راجا رام شاستري ڳولي هٿ ڪيو. هن ڪتاب ۾ قاضي قادن جا سنڌي بيت لکيل ڏسي، هن صاحب انهن بيتن کي سمجهڻ لاءِ دهلي جي سنڌي اديبن جو سهارو ورتو، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ هو ڊاڪٽر موتي لال جوتواڻي،

(1) ڏسو ”سنڌي ٻولي جي مختصر تاريخ“، حيدرآباد سنڌ، 1962ع، ص 133.

هيري جيٺالال ٺڪر ۽ شري جئراماداس دولترام سان ملهيو ۽ پوءِ ٺڪر صاحب سان پنهنجي ذهن سالڌ ۽ وهي انهن بيتن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪيائين. راجا رامشاستري جي اپنري شوق، هيري کي همتايو ۽ سنجهس سنڌي ادب جي خدمت جو جذبو جاڳايو. جو هن صاحب پنهنجي ذاتي محنت ۽ لياقت، ڪن ٻين اديبن جي صلاح مشوري، ۽ سنڌي ٻولي جي محقق ۽ سچن جئرامداس دولترام جي تاڪيد ۽ آسيس سان گذريل ٻن سالن جي عرصي ۾ وڏي ڏن ۽ ڌيان سان پڙهي پروڙي، سُوڌي سنواري، انهن بيتن کي "قاضي قادن جو ڪلام" جي سري سان هڪ ڪتاب جي صورت ۾ شايع ڪيو(1).

جس انهن اڳين پڳتن ساڌن کي جن قاضي قادن جا اپترا سارا بيت لکالي محفوظ ڪيا ۽ ٻن راجا رامشاستري کي، جنهن امي ڳولي هٿ ڪيا. وڏي جس ۽ شاباس هيري ٺڪر کي، جنهن هن ذخيري جي علمي طور ڇنڊڇاڻ ڪري، خاص طرح قاضي قادن جي بيتن کي سمجهڻ ۽ الهن جي صحيح پڙهڻ قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ پڻ انهن جي معنيٰ ۽ شرح لکي. جنهن محنت ۽ محبت سان هن سچڻ اهو ڪشالو ڪڍيو آهي، سو قابل قدر ۽ قابل تعريف آهي.

هيري ٺڪر جو هيءُ ڪتاب جئرامداس دولترام صاحب پنهنجي مهرباني سان امان ڏي سوکڙي ڪري موڪليو ۽ ان جي پڙهڻ سان دلي خوشي حاصل ٿي. ذري گهٽ پنجن سون سالن کان پوءِ قاضي قادن جي هيترن سارن بيتن جو هٿ اچڻ، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ لاءِ هڪ ليک فال آهي. انهيءَ ڪري هن ناياب ذخيري تي هر نقطءِ نگاه کان وڌيڪ سوچڻ ۽ سمجهڻ جي ضرورت آهي. دادا جئرامداس دولترام پنهنجي دالائي واري 'مهاڳ' ۾ لکيو آهي ته:

"سنڌ ۽ هند جا عالم نه رڳو سندس (هيري ٺڪر جي) پورهئي جو نتيجو مائيندا، پر منجهائن جن کي ان قسم جي کوج جي سيک ڇيک آهي سي سندس ڪتاب سان سنڌي ٻولي جي اوسر ۽ وڪاس جي اتهاس تي چڱي روشني وجهي سگهندا... هيري ٺڪر جي هن امله پستڪ بعد پاڪستاني سنڌي عالمن کي توجهه ڪري، قاضي قاضن (قادن) جي حياتي جو تفصيل سان اعمدو ڪتاب تيار ڪرڻ گهرجي."

اها آچ قبولي الهيءَ سڌ کي اولائيو، ۽ اميد ته وڌيڪ تحقيق سان جدا طور اهڙو عمدو ڪتاب تيار ٿي سگهندو; پر پهريائين اهو ضروري آهي ته موجوده تحقيق جي روشني ۾ قاضي قادن جي بيتن جي صحيح متاءَ کي سمجهجي، ۽ الهن جي لفظن اصطلاحن معنيٰ ۽ صورتخطي تي وڌيڪ ويچار ڪجي. هيري ٺڪر جو ڪيل ڪشالو انهيءَ سلسلي ۾ هڪ بنيادي

---

(1) هيرو جيٺالال ٺڪر: "قاضي قادن جو ڪلام"، پوجا پبليڪشنس، لارينس روڊ، دهلي، 1978ع.

ماخذ يا سرچشمو رهندو. وڏيڪ ڪوشش اها ڪرڻي آهي جو هن سڪيم ماخذ توڙي ٻين سرچشمن جي آڌار تي، قاضي قادن جي مڙني بيتن جي جدا جدا پڙهڻين ڪي پڙهي انهن جو وڏيڪ صحيح متن قائم ڪجي. قاضي قادن جا بيت سنڌي ٻولي جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو دستاويز آهن، ۽ انهيءَ ڪري ضروري آهي ته انهيءَ دستاويز جي وڏيڪ درست ۽ صحيح صورت کي سمجهڻ ڏانهن اسان پنهنجو پورو ڌيان لڳايون. انهيءَ ڏس ۾ اسان جي طرفان هيءَ هڪ شروعاتي ڪوشش آهي، جنهن کي اڳتي اهان ۽ وڏيڪ تحقيق سان وڏيڪ مڪمل ۽ سڌو ڪري سگهبو.

ڪتاب "سنتون ڪي واڻي" ۾ لکيل قاضي قادن جا بيت

هندوستان جي صوبي هرياڻا ۾، روهتڪ شهر جي ويجهو راڻيلا نالي ڳوٺ ۾ دادو پنٿي پڳتن جي هڪ 'مٺ' (مڙهي يا اوتاري) ۾ هڪ وڏو دستخط پستڪ رکيل آهي، جنهن ۾ اوڻهتر سنتن ۽ ساڌن يعني فقيرن ۽ درويشن جو ڪلام لکيل آهي؛ جن مان هڪ قاضي قادن آهي. پڳتن جي هيءَ راڻيلا واري مڙهي، جنهن ۾ هيءُ دستخط ڪتاب 'سنتون ڪي واڻي' سانڍيل آهي، جنهن جو بنياد سنت هريداس سنه 1780ع سنبت/1723ع ۾ رکيو؛ ان وقت سندس عمر 23 سال هئي. هو سوامي اتانند جو همعصر هو، جيڪو سنبت 1799/1856ع ۾ گذاري ويو. انهيءَ لحاظ سان سنت هريداس جي حياتي وارو عرصو اندازاً 1693-1799ع سالن جي وچ وارو آهي. انهيءَ لحاظ سان هو شاهه عبداللطيف (1689-1752ع) کان ننڍو هو، ۽ انهيءَ ڪري جيڪڏهن هن قاضي قادن جا بيت لکيا يا لکايا ته اهي 'شاهه جي رسالي' ۾ آيل بيتن کان مڙيئي پوءِ وارن سالن جا ڪري ڳڻبا. سنت هريداس دادو پنٿي پڳت هو، يعني ته درويش دادو ديال (1544-1603) جي ڪنهن چيلي جو چيلو هو. خود دادو ديال پاڻ شاهه عبدالڪريم (1538-1623ع) کان ڪجهه ننڍو هو. ان تي قاضي قادن جي بيتن جو وڏو اثر هو، ۽ قاضي قادن جا بيت يقيني طور دادو ديال تائين پهتا؛ جهڙيءَ طرح اهي شاهه عبدالڪريم تائين پهتا هئا. دادو ديال البت شاهه عبدالڪريم (1538-1623ع) کان ڪجهه ننڍو هو، ۽ پوءِ ته شاهه عبدالڪريم جي پيٽ ۾ هو سنڌ کان ٻاهر قاضي قادن کان پري هو. قاضي قادن جا بيت اول سنڌ ۾ مقبول ٿيا ۽ پوءِ ٻاهر مشهور ٿيا، ۽ سنڌ اندر اهي شاهه عبدالڪريم تائين يقيني طور پهريائين ۽ سنڌ کان ٻاهر دادو ديال تائين پوءِ پهتا هوندا. انهيءَ لحاظ سان، انهن بيتن جي روايت (متن ۽ پڙهڻي) جيڪا شاهه عبدالڪريم کان شاهه عبداللطيف تائين پهتي، سا بي انهيءَ روايت جي پيٽ ۾ وڏيڪ پڪي پختي ڄاڻبي جيڪا دادو ديال کان پڳت هريداس تائين پهتي.

پڳت هريداس جي مٺ ۾ رکيل دستخط "سنتون ڪي واڻي" ۾ قاضي قادن جا بيت هيٺين عنوان سان شروع ٿين ٿا:

”ڪاجي ڪادن جيِ ڪي ساکي (سنڌي)
ارر پـي ساڌان ڪي ساکي اڪٺي.“

(يعني: قاضي قادن جي سنڌي ۾ ڪٿا (شاعري) ۽ ٻئي ٻين ساڌن جي ڪٿا (شاعري) هڪ جاءِ ڪٺي ڪري لکيل.)
ٻيتن جو خاتمو هيٺين عبارت سان ٿئي ٿو:

”ڪاجي ڪادن جي ڪي ساکي سمپورن سماپته“

يعني ’قاضي قادن جي شاعري هت پوري ٿي‘.

هن عنوان هيٺ ڏنل ٻيتن کي دهلي جي لائق سنڌي اديب هيري ٺڪر (جنهن کي هن ڪان پوءِ اسان ’مؤلف‘ ڪري لکنداسون) اصل دستخط تان پڙهي انهن جي صورتخطي قائم ڪئي آهي ۽ ٻئي ٻيتن جي معنيٰ لکي آهي. سندس اهو ڪتاب ”قاضي قادن جو ڪلام“ جي نالي سان هن سال 1978ع ۾ ڇپجي دهلي مان شايع ٿيو آهي. جيئن ته رائيلا وارو اصل دستخط اسان جي پهچ کان ۽ هر عام اديب ۽ پڙهندڙ جي پهچ کان پري رهندو، انهيءَ ڪري ’مؤلف‘ جو تيار ڪيل ۽ ڇپايل ڪتاب ”قاضي قادن جو ڪلام“ ئي ”سنتون ڪي واڻي“ جي بدران اسان جي مطالعي جو مکيه ماخذ رهندو، ۽ ان کي ئي قاضي قادن جي ٻيتن جي پيٽ ۽ درستي لاءِ پڙهنداسون ۽ پرکينداسون.

قاضي قادن ۽ ٻين درويشن جا گڏ لکيل بيت

مؤلف جي ڪيل محنت کان پوءِ، البت هن بنيادي قدم بعد اڳتي وک وڌائڻي آهي، ۽ ٻن مکيه ڳالهين تي وڌيڪ ويچار ڪرڻو آهي: پهريون ته هن ذخيري ۾ ڪهڙا بيت قاضي قادن جا آهن ۽ ڪهڙا ٻين جا آهن؛ ۽ ٻيو ته انهن ٻيتن جون سڀ ڪان وڌيڪ صحيح ۽ سهڻيون پڙهڻيون ڪهڙيون ٿي ٿيون سگهن. انهن ٻنهي سوالن کي خود لائق مؤلف پنهنجي ڪتاب ۾ سهڻي نموني سان ڇنيو آهي ۽ ڪوٺي حد تائين انهن کي صاف ڪيو آهي. اسان سندس ڪيل محنت جو دلي قدر ڪندي، انهن ٻن مکيه سوالن تي قدري وڌيڪ روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪنداسون.

هن ذخيري ۾ ڪهڙا بيت قاضي قادن جا آهن ۽ ڪهڙا بيت ٻين جا آهن - ۽ اهو بنيادي سوال انهيءَ ڪري اٿي ٿو جو خود ”سنتون ڪي واڻي“ جي اصل گڏ ڪندڙ ۽ لکندڙ، يا ان کان پوءِ ٻئي ڪاتب يا سهڻو ڪري آتاريندڙ هنن ٻيتن واري باب جي مٿان صاف طور لکيو آهي ته هن باب هيٺ ”قاضي قادن ۽ ٻين“ درويشن جا بيت شامل اهن. البت هن باب جي آخر ۾ فقط قاضي قادن جو نالو ئي آندو اٿس ۽ ڄاڻايو اٿس ته ’قاضي قادن جا بيت پورا ٿيا‘; پر جيتري اهي بيت اچي پورا ٿين ٿا اتي وارا آخري ٿي بيت قاضي قادن جا نه آهن پر

قاضي محمود جا آهن. هن باب جي ميري ۽ خاتمي وارين الهن عبارتن کي ويچارڻ سان هيٺين قياس جوڳن نتيجن تي پهچجي ٿو:

1- هن باب هيٺ سڀ ڪان وڏيڪ ۽ گهڻي ۾ گهڻا بيت قاضي قادن جا ئي آهن، جو شروع توڙي آخر ۾ سندس نالولي آلدل آهي.

2- جمع ۾ بيان ڪيل "ٻڻ ٻين درويشن" ("اور ہي ساڌان") واري اهڃاڻ سان اها مراد ولبي تہ نہ فقط هڪ يا ٻن يا ٽن، پر ان کانپوءِ ڪسان وڌيڪ درويشن جا بيت شامل آهن. فقط ٻن يا ٽن ٻين جا بيت هجن ها تہ اهي گڏ ڪندڙ قاضي قادن سان گڏ الهن جا نالا آڻي صفائي ڪري ڇڏي ها.

3- ٽن درويشن (دادو، هالو ۽ قاضي محمود) جي پنهنجي نالي سان بيت موجود آهن، ۽ چوٿين درويش شيخ فريد جا ٻڻ هڪ ٻہ بيت شامل آهن جن جي اصل گڏ ڪندڙ کي بہ خبر هولدي. پر انهن کان سواء ڪي ٻيا بيت ٻين درويشن جا بہ هئا جن جي نالن جي گڏ ڪندڙ کي پوري پڪ ڪانہ هئي. انهيءَ ڪري حقيقت کي واضح ڪرڻ ۽ پاڻ تان ميار لاهڻ خاطر جمع جو صيغو استعمال ڪري لکيائين تہ هنن بيتن ۾ قاضي قادن ۽ "ٻڻ ٻين درويشن" جا بيت شامل آهن.

مؤلف پنهنجي تحقيق ڪي ايتري حد تائين سهڻو ڪري نباهيو آهي جو جن ٻين درويشن جي نالن سان يا بنا نالن جي بيت جيڪي هن باب هيٺ شامل آهن تن کي جدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. سندس خيال ۾ جملي ڇهہ بيت (هڪ دادو دبال جو، هڪ فريد جو، هڪ هالو جو ۽ ٽي قاضي محمود جا) اهڙا آهن جيڪي قاضي قادن جا ناهن پر ٻين جا آهن.

قاضي قادن جي بيتن کي پرکڻ جا اصول

علمي لحاظ سان هي شروعاتي تحقيق پوري مڪمل تڏهن ٿي سگهي ٿي جڏهن ان کي ڪن علمي اصولن موجب پوري ڇاڻ سان نبيري سگهبو. انهيءَ سلسلي ۾ هيٺيان اصول اسان جي راهہ ۾ خاص اهميت رکن ٿا:

- **پهريون اصول، ٻاهرين شاهدي**

"سنتون ڪي واڻي" جي لکجڻ واري سال کان اڳ واري دور جي سنتن، ساڌن ۽ درويشن جي سڄي ڪلام جي اسان کي ڄاڻ هجي جو اهڙا بيت جيڪي هن ذخيري ۾ بنا نالي آهن پر ٻين ذخيرن ۾ اهي ٻين درويشن جي ڪلام ۾ موجود آهن، تن کي ڌار ڪري سگهون. انهيءَ اصول موجب ئي لائق مؤلف شيخ فريد جو هڪ بيت ڌار ڪيو آهي جيڪو بنا نالي هن ذخيري ۾ شامل آهي پر ساڳئي وقت "آدگرانٿ" (گرو گرانٿ) ۾ ٻڻ موجود آهي. اهڙيءَ طرح هڪ ٻيو بيت ٻڻ "آدگرنٿ" ۾

متن جي ٿوري ڦيرڦار سان موجود آهي. ڊاڪٽر صاحب ان کي قاضي قادن جو ڪري ليکيو آهي، مگر ٻئي اصول موجب، جيڪو اسان هيٺ ڏيون ٿا، هن بيت کي پڻ قاضي قادن جي بيتن کان ڌار ڪرڻو پوندو.

● ٻيو اصول، اندروني ثابتي

هن اصول مطابق هر بيت جي اندروني سٽاءُ، ٻولي ۽ معنيٰ کي سامهون رکڻو آهي، ۽ سوچڻو آهي ته سٽاءُ، ٻولي ۽ معنيٰ جي لحاظ سان هر بيت قاضي قادن جو ٿي سگهي ٿو يا نه؟ تحقيق جي لحاظ سان هي اصول، پهرين جيترو بلڪ ان کان به ڪجهه وڌيڪ وزندار ۽ ڪارگر آهي، خاص طرح انهيءَ ڪري جو هن ذخيري کان سواءِ ٻين ذخيرن ۾ (خاص طرح شاهه عبدالڪريم جي 'بيان العارفين' ۾) قاضي قادن جا صحيح ۽ پڪا پختا بيت موجود آهن جن جي سٽاءُ ۽ ٻولي ۽ معنيٰ کي سامهون رکي هن ذخيري جي هر بيت کي پرکي سگهجي ٿو.

لائق مؤلف ۽ ٻين سڄڻن به ڪنهن حد تائين هن ٻئين اصول جي پوئواري ڪئي آهي جو "بيتن جي ٻولي جو روپ، وياڪرڻ جي جوڙجڪ ۽ شبداولي سنڌي" کي ڌيان ۾ رکيائون(1)، ۽ جملي هڪ سؤ ٻارهن بيت قاضي قادن جا ڪري سمجهيائون. اسان جي خيال ۾، انهن بيتن کي هن اصول جي ڪسوٽي تي وڌيڪ پرکڻ جي ضرورت اڃان باقي آهي.

اسان جي راءِ ۾ مٿين ٻن اصولن جي روشني ۾ اڃا به ڪي ٻيا وڌيڪ بيت، قاضي قادن جي ڪلام کان ڌار ٿيندا. پهرين اصول جي پوئواري لاءِ وڌيڪ مطالعي جي ضروت آهي، جنهن لاءِ وڌيڪ وقت گهرجي. البت ٻيو اصول انهن هڪ سؤ ٻارنهن بيتن سان لڳائي، نه فقط ڪن ٻاهرين بيتن کي جدا ڪري سگهجي ٿو پر خود قاضي قادن جي بيتن جي پڙهڻين کي وڌيڪ صحيح ۽ سهڻو ڪري سگهجي ٿو.

هيٺ اسان پنهنجي محدود ڄاڻ موجب اهڙي ڪوشش ڪنداسون، پر ان کان اڳ ڪن ضروري ڳالهين ڏانهن ڌيان ڇڪائينداسون. سڀ کان پهريائين "سنتون ڪي واڻي" ۾ جنهن سٽاءُ ۽ صورتخطي ۾ اهي بيت لکيل آهن، تنهن کي ڌيان ۾ رکڻ ضروري آهي. انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته درويش دادو ديال پاڻ قاضي قادن جي بيتن کان متاثر هو. هن پاڻ پنهنجي حياتي ۾ قاضي قادن جا بيت ٻڌي پڙهيا جنهن کان متاثر ٿي پوءِ سندس چيلن ۽ پالڪن انهيءَ کي ياد ڪيو يا لکيو. انهيءَ اوائلي ڏي-وٺ ۾، انهن بيتن جي پڙهڻي تي ڍانڪي ۽ راجسٿالي ٻولين جو رنگ چڙهيو: يعني ته لهجو بدليو ۽ ڪن لفظن جي ٻيهڪ بدلي. ان بعد راجسٿالي رنگ واري روايت پنجاب (هريانا) تائين پهتي، ۽ ان تي پنجابي ٻولي جو

(1) قاضي قادن جو ڪلام: ص 38-39.

رنگ چڙهيو، ۽ پنجابي لهجي مطابق لفظن جي موڙ-ٻوڙ ٿي. ٻهرحال قاضي قادن جي وفات (1551ع) يا ان کان به اڳ جڏهن کان وٺي اهي بيت دادو ديال (1544-1603ع) تائين پهتا، ان بعد راجستاني جون حدون ٽپي پنجابي جي حدن اندر آيا، تان جو 18 صدي ۾ پيٽ هريداس يا سنڌ ۾ پهچي چيلن لکيا- اهي ليک پيک پڻ صدين دوران انهن سنڌي بيتن جي لفظن ۽ عبارتن تي راجستاني ۽ پنجابي ٻولين جو رنگ چڙهيو. انهن بيتن تي اهو رنگ "سنتون کي واڻي" واري پڙهڻي مان ظاهر نظر اچي ٿو. جڏهن اهو رنگ لاهبو تڏهن لفظن، فقرن ۽ مصراعن جي صاف سنڌي صورت نظر ايندي.

ٻين ذخيرن ۾ آيل قاضي قادن جي بيتن مان ظاهر اهي ته قاضي قادن جي ٻولي جيتوڻيڪ ڳوڙهي آهي پر اڄ سنڌي آهي. البت جيڪڏهن قاضي قادن بکر ۾ ئي ڄائو اپنو ۽ وڏو ٿيو ته سنڌ ۾ ٻولي پڻ انهيءَ پاڳي جي مچي سکهجي ٿي: يعني ته اها ان دؤر جي اتر يا سري واري سنڌي ٻولي هئي، جنهن سان ان آڳاٽي دؤر ۾ سرائيڪي ٻولي جي آميزش ٿي؛ پر اها اهڙي ٻولي نه هئي جو ان جي سنڌي صورت گهٽي حد تائين مٽجي وڃي هجي، يا ان ۾ سنڌي جو جزو ٿورو ۽ سرائيڪي جو مقدار زياده هجي. قاضي قادن جا بيت اهي ئي هوندا جن ۾ سنڌي الفاظ يا اصطلاح گهڻا ۽ سهڻا هجن. اهو بالڪل ممڪن آهي ته قاضي قادن سنڌي سان گڏ سرائيڪي ۾ پڻ بيت چيا هجن، جيتوڻيڪ ٻين ذخيرن ۾ سنڌ جيڪي به بيت ڏٺل آهن سي سڀ سنڌي ۾ آهن. هن کان اڳ سرائيڪي ۾ سنڌ کو به شعر اڄان تائين نه مليو آهي، پر هن موجوده ذخيري ۾ سرائيڪي ۾ چيل ڪلام پڻ شامل آهي. اهڙي ڪلام کي ڏسبو ته ان جي سٽاءُ به ايتري سهڻي آهي ۽ ان جي معنيٰ پڻ ايتري اعليٰ آهي، جيترو قاضي قادن جي ٻين معلوم ۽ مشهور سنڌي بيتن جي آهي.

صاف سنڌي ٻولي ۾ چيل بيتن جي پرک فقط معنيٰ ۽ مقصد جي لحاظ سان ئي ٿيندي. يعني ته ڏسبو ته انهن ۾ مقابل خيال ۽ معنيٰ جو معيار ايترو بلند آهي جيترو قاضي قادن جي ٻين معلوم ۽ مشهور بيتن ۾ آهي.

"سنتون کي واڻي" ۾ قاضي قادن جي بيتن کان سواءِ کي ٻيا شامل بيت

مٿي جن ويچارن کي ورجايو ويو آهي، تن کي ذهن ۾ رکندي، ۽ پڻ ان سان گڏ سنڌي آسامي شاعري توڙي عام سنڌي شاعري جي مشهور معروف لفظن، محاورن ۽ مثالن کي سامهون رکندي اسان في الحال هن نتيجي تي پهچون ٿا ته ڪتاب "قاضي قادن جي ڪلام" ۾ اهي ڇهن بيتن کان سواءِ جيڪي مؤلف ڌار ڪيا آهن، اڃان ٻيا وڌيڪ بيت اهڙا آهن جيڪي ڌار ڪرڻ ضروري آهن، ڇاڪاڻ جو هڪ ته انهن جي ٻولي ارالي آهي، ۽ ٻيو ته انهن جي سٽاءُ، انهن جو وزن، انهن جي شاعراڻي خوبي يا انهن جي معنيٰ جو معيار قاضي قادن

هي مشهور معروف بيتن جهڙو يا جيترو ناهي. حقيقت ۾ جڏهن ’سنتون کي واٺي‘، آدگرنٿ ۽ ٻين مکيہ ڪتابن کي پڙهي شيخ فريد، شاه حسين، قاضي محمود، دادو ديال ۽ ٻين اهڙن شاعرن جي بيتن کي قاضي قادن جي بيتن سان ڀيٽيو، تڏهن ئي ڪنهن صحيح نتيجي تي پهچبو ته ڪهڙا بيت قاضي قادن جا ۽ ڪهڙا ٻين جا آهن. في الحال جيڪو مواد اسان جي آڏو آهي، تنهن کي ڌيان ۾ رکندي اسان هن نتيجي تي پهتا آهيون ته هڪ سؤ ٻارهن بيت جيڪي ’قاضي قادن جي ڪلام‘ ڪتاب ۾ ڇپيا آهن، تن مان پنجٽيهہ (35) بيت ڪن ٻين درويشن جا چيل آهن. انهن بيتن بابت گهٽ ۾ گهٽ ته ٻه ائين چئبو ته اهي بالڪل شڪ کان ٻاهر آهن ۽ يقين سان ائين چئي ڪونہ سگهبو ته ڪو قاضي قادن جا ئي آهن. هيٺ ايندڙ ٻن عنوانن هيٺ اسان انهن بيتن کي جيڪي گهٽو ڪري ٻين جا چيل آهن، ورهائي جدا ڪيو آهي، ۽ ٻي هر هڪ بيت جي صحيح صورتخطي ۽ صحيح معنيٰ بابت مختصر طور سمجهاڻي ڏني آهي.

اهي بيت جيڪي گهڻو ڪري قاضي قادن جا ناهن

جملي هڪ سؤ ٻارهن بيتن سان جيڪي ڇاپي هيٺ آيا آهن، تن مان هيٺيان 35 بيت، ’ٻاهرين‘ توڙي اندروني ثابتي مطابق گهڻو ڪري ٻين شاعرن جا چيل آهن ۽ قاضي قادن جا ناهن. اسان هيٺ انهن تي وڌيڪ روشني وجهنداسون. بيتن جي مٿان جيڪي نمبر ڏنل آهن سي ساڳيا ڇاپي وارا آهن.

[4]

[ٻانا] پڙهندو پئي ويو، ڪوڙين لک قرآن
لکي لوڪ نہ سگهيو، پاڻهي الندر پاڻ.

1- ڇاپي جي پهرين سٽ جي پڙهڻي ۾ لفظ ’ٻانا‘ کولهي، پر وزن توڙي معنيٰ جي لحاظ سان اهو ئي موزون لفظ آهي، جيڪو ڪٽيل آهي.

2- پهرين سٽ شعر توڙي فڪر جي لحاظ سان سادي آهي؛ پيو ته قاضي قادن جهڙي عالم يقيني طور ’قران‘ کي ’قرآن‘ ڪري ڪونہ اچاريو هوندو. اسان جي راءِ ۾ هي درويش دادو ديال جو بيت آهي.

3- مؤلف هن بيت جي معنيٰ صحيح ڪري لکي آهي، ۽ جيڪڏهن هيٺين طور معنيٰ ڪبي ته به سهڻي لڳندي.

-- ٻانڻي ٻاڻ (رکو پنهنجي لاءِ) ڪوڙين لکين دفعا قرآن شريف پئي پڙهيائين:

-- هو پنهنجي آپي اندر ايترو ته غرق هو جو ٻين کي (لوڪ کي) سجالي نہ سگهيو.

(بيا)

سڀو لوڪ (عام ماڻهو) پنهنجو پاڻ ۾ اٽڪيو نه مڃو آهي، جو حق ۽ حقيقت کي اڻو سڃاڻي.

[14]

درَ ڍَورا ڪُرَ سڀي ڪِهڙان، حقيقتا هنجهه
ڪوڙين هنڌان ڪَنَ چُڳن، سَرَ پاڻيءَ جي منجهه.

1- ٻيءَ سٽ ۾ "سر پاڻي جي منجهه" وارو فقرو معنيٰ ۾ سادو آهي. 'سر' (تلاءُ) آهي ئي پاڻي جو، الهيءَ ڪري 'سر منجهه' چئي سگهجي ٿو، پر 'سر پاڻي جي منجهه' ڪونه چئبو. پيو ته هن سٽ ۾ سمايل خيال ۾ توحيد، هيڪڙائي ۽ هڪ-مٽائي جي اپٽار آهي.

2- جيئن بيت ڏنل آهي، تيئن ان جي معنيٰ ٿيندي ته:

— ٻون کي اهڙن ڪرونڻ جي طلب آهي جيڪي 'در ڍوريا' آهن، يعني ٻاهريان در ڍوري بند ڪري، اندرئي اندر ٿا ڌڻيءَ کي ياد ڪن؛

— اهڙا ڪرو حقيقي هنجهن مثال آهن، جيڪي پاڻيءَ جي تلاءُ ڪان ٻاهر لٿا اڪرن ۾ اندرئي اندر ٽٻيون ڏيئي ڪيترن ئي جاين تان موتي ڪڻا پيا چڳن.

وڃي آيو ڪير، ڪنهن ڏنو سنون لاهوتين
اچي ڪندو ڪير، ڳالهيون رب پرتيان!

1- هن بيت ۾ ساڳيو قافيو 'ڪير' ٻه دفعا آيل آهي، ۽ شاعريءَ جي لحاظ سان اها وڏي اوڻائي آهي.

2- هي ڪنهن ٻئي درويش جو چيل بيت آهي، ۽ ان ۾ جيڪو پڇيل سوال آهي تنهن جو جواب بيت نمبر [16] ۾ ڏنل آهي، جيڪو قاضي قادن جو آهي يا قاضي قادن جي ڪنهن همعصر اهو بيت چيو ۽ سوال پڇيو، ته اهو بيت اچا به اڳ جي ڪنهن درويش جو هو، جو قاضي قادن ان جو سهڻو جواب ڏنو.

3- معنيٰ صاف آهي ته:

— اوڏهن وڃي الله وارن (لاهوتين) جو ديدار ڪري، وري موٽي ڪير آيو آهي،

— سو، الهن رب جي پيارن ۽ پرتلن جون ڳالهيون هت ڪير اچي ڪندو!

[20]

اڪ الـدر سَربو، جـاڳـي پس جوَاڻ
منجهيئي مَڪو تـيـو، منجهيئي ملتاڻ.

1- 'اڪ اندر' کي 'انگ اندر' پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو. 'الگ اندر' يعني پنهنجي بسر ۽ جان اندر، پنهنجو پاڻ ۾. 'منجهيئي'، 'جواڻ' ۽ 'ملتاڻ' الفاظ جنهن شاعر هي بيت بيو تنهن جي مقامي لهجي وارا اُچار آهن. هن وقت 'منجهيئي' چئبو.

2- ’الک الدر‘ پڙهڻ سان معنيٰ ٿيندي:

-- اي جوان مردا تون سجاڳ ٿي ڏس تہ تنهنجي پنهنجو پاڻ ۾ ئي سڀڪجهہ سمايل آهي.

-- مڪو بہ تنهنجي اندر آهي تہ ملتان بہ تنهنجي اندر آهي.

[22]

شهباز باز ٿيو، پنکي نہ ماري

اڪ ڪوڙي عرس ۾، لڏي سناري.

1- هي بيت گهٽو ڪري دادو ديال جو آهي. ’پنکي‘ ۽ ’عرس‘ درويش دادو جي پنهنجي مقامي لهجي وارا اُچار آهن. دادو جي ٻين بيتن ۾ ٻڻ ’عرس‘ آهي. سندس هيٺيون بيت ۽ مٿيون بيت ساڳئي سلسلي جا آهن:

انٿي پهر عرس ۾ لڏندا آهن

دادو پنسي تن کي، اسان خبر ڏين.

2- مؤلف بيت جي معنيٰ سهڻي ڪئي آهي تہ:

-- باز (رواجي انسان) شهباز (عارف ۽ ڪامل) بڻجي پيو: هاڻي اهو پکين کي ڪو ماري (منساري حرص هوس ۾ ڪو ڦاسي).

-- ان جي اک آڪاس ۾ ڪتل آهي ۽ اهو مناري تي ويهي لڏي رهيو آهي (اهو ڏيان ۾ مگن ۽ آنند ۾ جهومي رهيو آهي).

[23]

جنهين جان جُدا ڪيي، تون سَنڌُ تينوين پَسُ

لٽاڙين لَتَّن سهن، انٺي پهر عَرِسُ.

1- هن بيت ۾ سمايل خيال وڏو آهي، پر الفاظ اهڙا سهڻا ناهن جهڙا قاضي قادن جي ٻين بيتن جا آهن. پهريون تہ ’عَرِسُ‘ وارو قافيو ڪنهن حد تائين صحيح آهي، پر قاضي قادن جهڙو وڏو عالم ۽ داناءُ ’عرش‘ بدران ’عرس‘ استعمال ڪري، سو اعتبار جوڳو ناهي. ٻيو تہ ’لٽاڙي لتن سين‘ واري ٻولي ٻڻ معياري ناهي پر عامي آهي. ٽيون تہ جن جان جدا ڪئي آهي ۽ جن جو اهڃاڻ ٻيءَ سٽ ۾ ڏنل آهي، تن جي ”انٺي پهر عرش کي لتن سان لتاڙڻ“ واري عمل سان ڪا خاص معنيٰ يا ڪو خاص نتيجو نٿو نڪري: يعني تہ اهو ذهن اشين نٿو ٿئي تہ ڇا ٿا ڪن ۽ ڇو ٿا ڪن؟ ٻيءَ سٽ ۾ اصل لفظ ’آٺي‘ آهي، جنهن کي بهتر آهي تہ ’انٺي‘ پڙهجي.

2- معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف هيٺين طرح لکي آهي:

-- جن پنهنجي وجود کي وڃايو آهي، تون انهن جي منهن ڏانهن نهار.

-- اهي انٺي پهر عرش کي لتن سان لتاڙيندا رهن ٿا.

[29]

جي لوڙ ٻنڌي ۽ لهان، آلوڙ ٻنڌي ڏيرِ،
توڙي ڏسڻ سوا هڻي، آٿان تَل ٿا ٻير.

1. هي بيت صاف سرائيڪي ۾ آهي. سٽاءَ جي لحاظ سان جيتوڻيڪ سهڻو آهي، پر معنيٰ ڏيا ني وهنوار واري آهي ۽ ان ۾ ڪوبه والهاڻو يا عارفاڻو خيال سمايل ڪونهي. معنيٰ عام مشهور مثال واري آهي ته ”اوهه ڏسڻ جا سهڻا“ يا ”الٻن جو مٽ الڙيون ۽ ڏينديون“. اسان جي راءِ ۾ هي بيت قاضي قادن جو ناهي.

2. معنيٰ ته:

اهي (ظاهري سجڻ ته) ضرورت وقت ڪولها ٻه ڏنو لهي سگهان؛ باقي جڏهن ضرورت ناهي تڏهن ڏيک لڳي ٿا وڃن (ڳهڻائي موجود ٿي ٿا وڃن).

اهي جيتوڻيڪ ڏسڻ جا سهڻا آهن، پر ڪو (لال ڳاڙها سهڻا) ٻير، الٻن جي مٽ ٿيندا (جيڪي رنگ ۾ ايڏا لال ناهن)!

[30]

سُونهي سَرَپ نه لوڙيان، جي لوڙهان تان لڪ،
سون تنهان سندي ٻڪ، جنهين مستڪ مٿي ٻٽي.

1. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ ۾ پڙهڻي 'ٻلڻ' (=ٻلڻ) آهي، جنهن ڪي 'ٻلي' پڙهڻ مناسب ٿيندو. بيت ۾ سمايل خيال سهڻو آهي پر ٻولي جي سٽاءَ ۽ اسلوب بيان مان ظاهر آهي ته هي ڪنهن ٻئي شاعر جو چيل آهي.

2. مؤلف هن جي معنيٰ صحيح لکي آهي، ۽ جي هيٺين طور ڪبي ته به صحيح ٿيندي:

سون ڪي سُڄا سَپ يا نانگ (سوني سرپ) جن جي مٿي ۾ مَڻ ناهي، سي لڪ جن؛ جي ڳهرجن ها ته اهڙا نانگ لڪين موجود آهن ۽ ملي وڃن ها.

سون ڪي ته اهڙن واسينگ نانگن جي طلب آهي، جن جو مٿو مڻن سان ڀريل هجي.

سنڌي شاعري جي روايت ۾ هي خيال آڳاٽو ۽ عام مقبول آهي. مثلا به سؤ ورهيه ڪن اڳ جي شاعر سيد ڪبيرشاهه جو بيت آهي ته:

وَنءُ تون واسينگن وٽ، تُنرت لهي ترياق،
مَڻ جني جي مٿي ۾ آهي شمع جهڙي شفاع،
سي سُر سٽي، سير ڏيندا، آٿي تان ارواح،
ڪندا ٻاڻ پتنگ جيئن، صدقي صدقي ساهه،
ڪيرت ڪبيرشاهه چئي وڃي ڳاچ تني وٽ ڳاءِ
جن جو ڳڻ پريو ڳالهاءِ، سي ٿا عطر اوتين ادب سين.

[34]

تون وڏن ۾ ويرانن ۾، جوڳي سو جو جنڪ ۾،
تون اسان جو پير، سوڌي ڏڌين سرير ۾.

1. منهنجي سنڌو عام دعا وارو خيال آهي، جنهن ۾ معنيٰ جي گهراڻي يا بلندي ڪانهي. قاضي قادن توحيد ۽ هيڪڙائي جو قائل آهي، انهيءَ لحاظ سان هي بيت سندس ٿي نٿو سگهي؛ البت ائين ممڪن آهي ته سندس ڪنهن مريد ۽ عقيدتمند خود قاضي قادن بابت اهو بيت چيو هجي.

2. مؤلف صحيح معنيٰ لکي آهي، جيڪا هن طرح بڻ لکي سگهجي ٿي:
- تون سڀني وڏن (وڏي ست ۽ صبر وارن درويشن) کان وڏو ويراهين، ۽
تون ئي جڳ-گرو جوڳي آهين.
تون ئي اسان جو مرشد آهين، ۽ اسان جي من (سرير) ۾ سمائين ويٺين.

[43]

ڪا ڪند ڪانهي آکرين، مٺن واچيندا آلتو،
سڄڻ آڇي اکرين، مٺن لوڙيندو لڌو.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ جو آخري لفظ 'اِلي وِڌو' آهي. بيت جي مطلب ۽ معنيٰ مطابق اهو لفظ "نه لڌو" جي برابر 'آلتو' هجڻ گهرجي.

2. ٻولي قاضي قادن جي ناهي، ۽ شعر توڙي معنيٰ جي لحاظ سان هي بيت سادو آهي. معنيٰ ٿيندي ته:
[ڪاغذ ڪارن اکرن وارو مون (لرت ڪري) جانچيو ته ڀ. (ان جو ڪو اکر يا لفظ چٽي يا صحيح اصولي ۾ نه) مون نه ڏٺو.
- سڄڻ اڇن اکرن وارو صاف مطالبي آهي، جنهن کي مون جڏهن گهريو تڏهن لڌو.

[46]

هسين' ڪيت سهجڙي، رووڻ ڪيون' ناهين،
ڀريان ڀسڻ جوڳيان، اکين تو ناهين.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ 'هسن' ۽ رووڻ' آهي. اهي اچار راجستاني لهجي جا آهن. سنڌي ۾ اچار 'هسين' ۽ 'رووڻ' ٿيندا. ٻيءَ سٽ ۾ اصل پڙهڻي 'اکـ' آهي، پر صحيح لفظ 'اکين' ٿيندو.

2. هن بيت جي ٻولي سرائيڪي واري علائقي کان ٻه مٿي جي راجستاني آميز آهي، ۽ اها ٻولي قاضي قادن جي ناهي. 'آدڪرلت' ۾ انهيءَ ٻولي ۾ رچيل ڪلام ملي ٿو.

3. معنيٰ صاف آهي ته:

- ٻهڙي مهج ۽ خوشي سڀان ڪلين ٻيو؟- روئين ڇو ٿو.
- جو تو وٽ ٻرين ڪي ٻسڻ وارين اڪيون ناهن!

[59]

پيتو ڦيٽو پيسٽ ۾، وڃي مُلان ماهه،
ڏُونهين ڏِٺي ڏوڙ ۾، الله اوري آهُ.

1. ٻولي توڙي شعر جي لحاظ سان ٻيت ايترو معياري ناهي جيترو قاضي قادن جا ٻيت آهن. 'مُلان' ماه ڪولر وڃيندو، ۽ انڪي حڪيم يا ويج ڪي سند ۾ 'مُلان' سڏيو ويو آهي. ٻوئين سٽ جي ٻولي توڙي معنيٰ مبهم آهي. 'الله اوري آهُ' وارو جملو، ڏٺي تعاليٰ جي ذات بابت ادب جي معيار مطابق ناهي.

2. جيڪڏهن ائين ڪري چانجي ته هي بيت اڻ ڄاڻ ويج يا ليم-حڪيم بابت چيل آهي ته ان حالت ۾ هيٺين طور پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو:

پيتو ڦٽو پيٽ ۾، وڃي مُلا ماهه،
ڏائين ڏِني ڏوڙ ۾، الله اوري آهَ.

'مُلا' معنيٰ 'وٺان'، يعني ٻاهران ماس ڪان. 'ڏوئين' ڏني ڪي 'ڏائين ڏني، (=ٻي هنئي) ڪري پڙهبو ته صحيح ٿيندو، معنيٰ ٿيندي ته:

- مرض اندر ۾ آهي ۽ پيتو پيٽ ۾ ڦاٿو آهي، ته هو (ليم-حڪيم) وري ٻاهران جسم تان ماس ڪي ٻيو وڃي.

عن (ويج) ته سڪي ڏوڙ ۾ ٿي هنئي آهي (صاف غلطي يا ناانصافي ڪئي آهي)، باقي الله ئي آهي جو منهنجي آه ڪي اوري ۽ اگهائي.

[60]

قاضي ڪٿ ۾ ايترو، مت ڪيروني ٻيرُ،
پلانيندو ٻوليي، مٿي ڪيندو ڪيرُ.

1. چاپي ۾ بيت ائين ڏنل آهي. شعر توڙي معنيٰ جي لحاظ سان هيءُ بيت قاضي قادن جي معيار جو ناهي. 'مت' لفظ صاف راجستاني-هندي آهي. 'مت ڪيروني ٻير' جي بدران 'مت ڪيڙوني ٻير' ڪري پڙهجي ته ٻوه معنيٰ ٿيندي ته 'تو چڱي راه نه ورتي'. سڄي سٽ ڪي هيٺين طور پڻ پڙهي سگهجي ٿو:

"قاضي ڪت ۾ ايترو، مت ڪيڙوني ٿيير"

ڪيرو = ڏيري واري ڪيائي. ڏيري کي ڦيرائڻ ۽ ست ڪتڻ واري معنيٰ جي لحاظ سان ست جو مطلب ٿيندو ته: ’اي قاضي! تون ايترو نه ڪت، ۽ پنهنجي ڏيري کي ايترو نه ڦيراءِ‘.

2- جيئن بيت چاپي ۾ ايئن آهي تيئن مؤلف بيت جي معنيٰ هيئين طرح لکي آهي:

— قاضي! ايترو گهڻو وعظ نه ڪر: پنهنجي سمجهه کي لاهي ڪري پيرن ۾ ڪيو اٿئي.

— جيڏي مهل آڪ پلاڻيندا، اوڏي مهل تنهنجي وعظن جي پوتلي (بچڪي، ڳوٺري) ڪير مٿي چاڙهيندو.

[62]

ڏاتڻين پاڻَ واڪاڻ ڪوُن، ڇپ تَنهنجِي وات.
وڏي خالق نه ڪهُر ين، ڪرِ ين پاڙِي تات.

1- ٻهرئين ست ۾ اصل لفظ ’وَڪاڻ‘ آهي، جيڪو ’واڪاڻ‘ پڙهڻ بهتر ٿيندو. ٻيءَ ست ۾ ڊاڪٽر راجستاني جي اثر هيٺ اصل ۾ ”ڪهُرئين“ آهي، جيڪو ’ڪَرين‘ والڪر ’ڪهُربن‘ ڪري پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

2- ’واڪاڻ ڪوُن‘ محاورو سهڻو لاهي. هيءُ بيت، مخاطب تي جنهن تڪي تنبيهه واري لهولي ۾ چيو ويو آهي سو قاضي قادن جي نماڻي سهڻي ٻولي مطابق لاهي.

3- معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف پڻ سهڻي ڪري لکي آهي ته:

— جڳت جي آڀاڻيندڙ تنهنجي وات ۾ ڇپ ان ڪري رکي آهي ته تون ان سان سندس جس ڳائين.

— تون پنهنجي زبان سان ان وڏي خالق کي ياد ڪندي سندس طلب لئو رکين (يا ڪالئس لئو ڪهرين) جو (ان ڪان سواءِ ڪنهن ٻئي جي يا ٻئي ڪان ڪهُر واري) ٻي اجائي ۽ اڻ سنڀاليندي ڳالهه پيو زبان تي آڻين.

[63]

تَنن ٻَجي آساڻ، تَون آسين اهين ٻَجيو
پڙهن هار قرآڻ، لهين رَنو رحمان سان.

1- هن بيت جي ٻولي قاضي قادن واري لاهي. ’اساڻ‘ ۽ ’قرآڻ‘ وارا آچار قاضي قادن جا تي لئا سگهن. هيءُ بيت درويش دادو ديال جو آهي، جاڪاڻ ته ان جي مٿاءَ دادو جي بيتن جهڙي آهي.

2- معنيٰ ظاهر آهي ته:

— تو هيءَ ڳالهه اسان ڪان ٻڌي آهي، اسان توڪان ڪان ٻڌي آهي.

— تون سدائين قرآن شريف پڙهندڙ آهين، پر اجا رحمان سان نہ رتو آهين، يعني پاجهاري ڌڻي سان هڪ نہ ٿيو آهين.

[66]

سچي سائين ساڻ، تون نہ ڪر ڪوڙي ڪوڙيان
جي تو منجهہ هياڻوَ، وو سڀو ڪي پرڪٺو.

1- پولي توڙي شعر جي لحاظ سان هي بيت قاضي قادن جو ناهي 'ساڻ' ۽ 'هيائو' قافيا صحيح ناهن.

2- معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف هيٺين طور صحيح لکي آهي تہ:

— پنهنجي سچي سائين ساڻ، تون ڪُوڙن وارو ڪوڙ نہ ڪر، ڪوڙي (ٺڳي) نہ ڪر.

— جيڪو تنهنجي هردي اندر وٺو آهي، اهو سڀ جي پرک رکي ٿو.

[68]

جيٿي سَچ سنسار سان، سَہ جا سائين ساڻ هوہ
تو پڌر هي پيڙا تري، جہ ٿاہ لير نہ ڪوہ،

1- سهڻي معنيٰ وارو بيت آهي پر ٻولي پنجابي-راجسٿالي آميز آهي، ۽ قاضي قادن جي ناهي. (جتي = جيترا)، 'سہ' (اهو) ۽ 'جہ ٿاہ' الفاظ پنجابي-راجسٿالي آميز آهن.

2- اصل پڙهڻي ۾ "جہ ٿانءُ" آهي، جيڪو اصليت جي لحاظ سان "جہ ٿاہ" (= جنهن جاءِ) هجڻ گهرجي.

3- معنيٰ ٿيندي تہ:

— (ماڻهوءَ جي) جيتري سچائي سنسار سان آهي، اوتري جي الله ساڻ هجي.

— تہ پوءِ جنهن جاءِ (ٿاہ) تي پالي نہ هجي، اهيءَ پڌري پٽ تي بہ جيڪر پيڙو تري.

[69]

سَچ ُ پيارا سائينٽيانُ، سائين سَچ سُهاءِ
سَچي سَنڪَل نہ ڌَهيئي، سچي سَرپ ُ نہ ڪاءِ
سَچ ُ سَمَنڊان سِر چڙهي، ڪوڙ ڪڪائين پاہ
جڏهوڻ ڪڏهون ڪوڙ ڪي، ڏينڌا سچ سزاءِ.

1- ڇاپي جي پيءَ سٽ ۾ 'دهئي' بدران 'دَهئہ' ۽ 'چڙهي' بدران 'چَڙهئہ' اچار راجسٿالي مطابق آهن.

2. ٻهريون ۾ ٻئون پنجابي-راجستاني-هندي آميز ٻوليءَ ۾ رچيل آهن، ۽ ٽين سٽ جو ٻيون فقرو ۽ چوٿين سٽ سنڌي ۾ سٽيل آهن. بيت سهڻو آهي پر مجموعي طور سان هي ٻولي قاضي قادن جي ناهي.

3. بيت جي معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف ان سهڻي ڪري لکي آهي ته:

-سائين کي سچ پيارو آهي، سائين کي سچ ئي وڻي ٿو.
-سچي انسان کي منگل ڪره جي آگ ۾ جلائي نه سگهندي.
-سچي کي ناڳ ۾ ڏنگي نٿو سگهي، سچ (جو ٻيڙو) سمنڊ جي سيني تي چڙهي هلي سگهي ٿو؛ پر ڪوڙ ڪکن جي باھ وانگر آهي (جيڪا تمام تکي ٿيندي آهي، پر ٿورو وقت جٽاءُ ڪندي آهي).
جڏهن ڪڏهن (سدائين) سچ ڪوڙ کي سزاياب ڪندو.

[73]

جيهڙي پاڻن هٿڙي، تيهڙي پاڻ پرين،
پاڻن محبان چڏيو، تون ان چڏ ڏئي.

1. بيت جا لفظ سنڌي آهن پر معنيٰ مُبهم آهي. ٻهرين ۽ ٻي سٽ جي معنيٰ ۾ ڪو سهڻو سنبند ڪونهي؛ خيال پڻ عام سطحي ۽ شڪايت وارو آهي. مؤلف پڻ ڄاڻايو آهي ته ”هيءُ بيت معمولي تبديل سان گرو گرانٿ صاحب ۾ شيخ فريد جي بيتن ۾ ملي ٿو“.

2 ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ ’پاڻن‘ بدران ’پاڻي‘ آهي، ۽ ٻيءَ سٽ ۾ ”پاڻ محبا“ آهي، جيڪو ”پاڻ محبان“ پڙهڻ سان وڌيڪ صحيح ٿيندو. انهيءَ لحاظ سان معنيٰ ٿيندي ته:
جهڙي ڪنهن کي همت ۾ ڏيندا، تهڙي هو پاڻ ان پريندا.
سجڻ (محبن) توکي پاڻ چڏي ڏنو آهي، پر تون پنهنجي ڏئي کي نه چڏ!

[74]

ڏيهه لشا، سنڌجها پٿي، اڳون آئي رات،
ڪَنڙا پُڪاري ڀاتيڙي، ڀيڙا ڪَپر وات.

1. ٻولي صاف سرائيڪي آهي. انهيءَ معنيٰ وارو ’دوهو‘ ’گرو گرنٿ‘ ۾ ٿوري تبديل سان شيخ فريد جي دوهن ۾ موجود آهي، جيڪو مؤلف پاڻ نقل ڪيو آهي (ص 35) ۽ جنهن کي سرائيڪي ۾ هيٺين طور پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو:

فريدا! ڏکان سيتي ڏينهه گيا، سولان سيتي رات،
کڙا پڪاري پاتني، ’ٻيڙا ڪپر وات!‘

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف پڻ سهڻي ڪري لکي آهي:

- ڏينهن پورو ٿيو، سانجهي ٿي، ۽ مٿان رات اچي وئي (يعني حياتي جا سڀ دور ختم ٿيا ۽ وقت پورو ٿي ويو.)
- پنهنجي اڪارڻ وارو پيئو وڏي سڏ سان ٿالي، ته اٿو (پائيندڙ سبيان) ڪرندڙ ڪنڌيءَ جي منهن ۾ آهي (يعني موت اچڻ وارو آهي.)

[76]

سُڄي لَڪيي جَبابُ چٽي، سهي سڄڻ ڪيتِ ڳَٿيي،
جيتيي ڀال سرڀر ۾، تيتيي چڱ اٿيي.

1. ٻولي سنڌي - سرائڪي - پنجابي آميز آهي ۽ قاضي قادن جي ناهي. ڇاپي مطابق ٻرين سٽ جي پڙهڻي ۾ 'سو سڄڻ ڪيت ڳَٿي' آهي، پر بهتر ائين ٿيندو جيئن اسان لکيو آهي. ٻيءَ سٽ ۾ اصل لفظ 'چن' آهي جيڪو 'چڻ' پڙهڻ بهتر ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف پڻ سهڻي ڪري لکي آهي:

- سڄي پڙيانگ ٿيل ٻستي جواب ٿي ڳهري ته اهي سڄڻ (جي هت هئا) سي اڄ ڪيڏاهن ويا.
- (سندن ڏک ۾) جيترا وار جسم ۾ هئا، سي سڀ چٽي پيا.

[77]

پيڙان سَيِيي ڏهيليان، اپهيي پيڙ نه ڪا
جڻن وَجڻ واجو ٿئي، جاڻي هڪ خدا.

1. ٻولي سرائيڪي - سنڌي آميز آهي، ۽ خيال عام سطح وارو آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ ٻاجي بي صبري ۽ شڪايت سمايل آهي.

2. ٻيءَ سٽ جي ڇاپي ۾ 'جيڻن وجن' ۽ 'جاڻئه' (راجستاني لهجي مطابق) الفاظ آهن، ڪي 'جڻن وجڻ' ۽ 'جاڻي' ڪري پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

3. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف پڻ سهڻي ڪري لکي آهي.

- سور سڀ ڏکيا آهن، پر اهڙو درد (محبت جو) ڪو پيو ڪراهي.
- هڪ خدا ئي ڄاڻي ته (منهنجي لوءُ لوءُ ۾) واجي واڳر پيو وڄي.

[89]

سَتو هتو جاڳڪ، راتيڙين سَيهُ وِهاٽيان،
سَٿنين ٿيوءِ آياڳڪ، پرين وسارڻ مَ ڪتر.

1. ٻولي ڍاٽڪي - سنڌي - راجستاني رلڳ واري آهي. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ ٿي 'هتو' ('هه' جي پيش سان) آهي، پر صحيح 'هتو' (زبر سان) ٿيندو جيڪو ڍاٽڪي جو

عام لفظ آهي ۽ معنيٰ اٿس 'هو' يا 'رهيو'. پڻ 'راتڙين' بدران ڇاپي ۾ 'راتڙي' آهي. ٻيءَ سٽ ۾ ڇاپي مطابق 'پاڳ' آهي، پر صحيح 'اَپاڳ' ٿيندو. يا وري ائين پڙهجي ته 'مَنئين' ليوهه پاڳ'.

- تون ستو رهيون! اٿي جاڳ جو رات سڄي وهامي وئي آهي (سڄو وقت گذري ويو ۽ عمر پوري ٿي وئي. جيڪڏهن 'راتڙي' پڙهبو ته پوءِ پويان فعل جي صورت 'وهائيئي'='وهائي' ٿيندي؛ يعني رات سڄي وهامي وئي.)

- تو مٿان بدبختي آئي آهي. (يا تنهنجو پاڳ ستو ٿيو يا ڦٽو آهي)؛ تون پنهنجي پرين (خالق) کي ائين نه وسار.

[90]

پرين وساري رت روئن، ڪنڌي ري ڪارڻ،
ڪنڌن راس وڃاءِ ڪيو، ٻڪڻ ڏوڙ ڀرون.

1. ٻولي سنڌي - ڍاٽڪي - راجستاني آميز آهي. ٻنهي سٽن ۾ 'ري' معنيٰ 'جهي' (ڍاٽڪي - راجستاني.)

2. معنيٰ مؤلف سهڻي ڪري لکي آهي ۽ الهيءَ مناسبت سان لڳ هيٺ ڏجي ٿي:

- کهڻ ڪنڌي ۽ ڪم عقلائي جي سببان (ري ڪارڻ)، هو پنهنجو پرين وساري (هاڻي) رت پيا روئن.

- اهي سون وارو سُور ڪٽيو وڃائي، هاڻي ڏوڙ جا ٻُڪ پيا ڀرين، يا ٻُڪن ۾ ڏوڙ پيا ڀرين.

[93]

مَنجهين مالو ماهيءَ ڪيو، پسن کي گهاٽيو،
ڏسي ڪُسَونئيي رانگ جيئون، ورهندوئي واٽيو.

1. ڇاپي مطابق بيت جي پڙهڻي ائين آهي. بيت ۾ مضمون خيال بلند ڪونهي، بلڪ عامي آهي ته هي دنيا بي وفا ۽ بيڪار آهي. پسڻ کي گهاٽي توڙي 'ويندوئي واٽيو' وارن فقرن جي سٽاءَ سهڻي ناهي، ۽ پڻ انهن جي معنيٰ مبهم آهي. هي بيت تنبيهه طور مخاطب ٿي چيل آهي، ۽ اهو انداز قاضي قادن جو ناهي.

2. بيت جي معنيٰ مؤلف هيٺين طور لکي آهي.

- کهنبو رلڪ ڏسڻ کي ته گهاٽو ٿئي ٿو، پر ان ۾ اندر آهي ڪجهه به نه.

- هي دنيا به کنهبي رلڪ وانگر آهي، جو واٽ هلندي ئي ويندو آهي.

[94]

مَنهن پاڻيهي سون، هي جتر پوس جتر ڪٽون،
وڄڻ وَرانهي وَن، ڪنهن لڳي ڪارو ليو.

1. لفظ جي سٽاء توڙي وزن ۾ اهڙي سهڻائي ڪانهي. معنيٰ اڻ پوري ۽ مبتذل آهي.
2. مؤلف هيٺينءَ طرح معنيٰ ڪئي آهي، جيڪا غور طلب آهي.

مون هن ڇڪندڙ ٻانهيءَ کي سون ڪري سمجهيو.
(هٿ لاهڻ سان) اهو سون کي ورائي ويو ۽ مٽي لڳي، ڪارو ڪري ڇڏيائين.

[95]

پَلي (پَلي) وڃي پَلي، پَلي تيگنون آئي
بابا آدم آئي حوا پَلي، پَلي سڀ دنيائي.

1- ٻولي صاف سرائيڪي آهي. خيال سوٺو ۽ عام آهي.
2- بيت جي وزن مان ظاهر آهي ته پهرين سٽ ۾ هڪ لفظ 'پلي' لکيت ۾ رهجي ويل آهي، انهيءَ ڪري "پلي پلي وڃي پلي" ڪري پڙهڻ سان ان جو وزن پورو بيهندو.
3- معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف اڻ سهڻي ڪري لکي آهي ته:
- پَلي ڙي پلي، هنن (آدم ۽ حوا) جي زماني کان وٺي پلندي آئي.
- بابا آدم ۽ حوا ٻئي پليا، ۽ سڄي دنيا ئي پليل آهي.

[98]

هَٿ وِباجهڻ لوڻ، ڪستوري جهنگڻ گهري
سڄاڻ دي صابوڻ، اندر اڇا نه ڪري.

1- ٻولي سرائڪي-راجستاني آميز آهي ۽ قاضي قادن جي ناهي. 'وباجهڻ' ۽ 'جهنگڻ' راجستاني محاوري جا لفظ آهن.

2- 'وباجهڻ' کي 'وهائڻ' پڙهجي ته معنيٰ ٿيندي 'خريد ڪري'. 'جهنگڻ' کي 'جهنگين' پڙهجي ته سڄي سٽ جي معنيٰ ٿيندي ته: شهر ۾ دڪان تان وٺي لوڻ ٿو، ۽ جهنگ ۾ گهر ٿو ڪري 'ڪٿوري' جي.

3- اسان جو گمان انهيءَ طرف وڃي ٿو ته جيڪڏهن بيت 'ضمير غائب' بدران 'ضمير مخاطب' سان پڙهجي ته معنيٰ ۽ اثر جي لحاظ سان بهتر ٿيندو. ٻيو ته هن مجموعي ۾ شامل ٻيا بيت به گهڻو ڪري 'ضمير مخاطب' يا 'ضمير متڪلم' ۾ آهن. بيت هن طرح پڙهجي ته وڌيڪ سهڻو ٿيندو.

هَٿِ وهائين لوڻ، ڪٿوري جهنگين گهرين
سڄاڻ دي صابوڻ، اندر اڇا نه ڪرين.

(يعني تون ٻاڻ هٽ تان لوڻ وهائين ٿو ۽ ٻاهر جهنگ ۾ اچي ڪٿوري جي، يا ڪٿوري جي ملهه جي گهر ڪرين ٿو-وغيره).

[99]

مَيان مَحلان منڌيهان، آچَليان چَلين،
مَتَيون گَيئن ٻڪري، جهنگين اَٺ مَگن.

1- ٻولي سرائڪي، پر پنجابي - راجستاني آميز آهي. قاضي قادن جي ٻولي ناهي.

2- اصل لفظ "آچليان چَلَن" آهي، پر "آچليان چلن" پڙهڻ بهتر ٿيندو، يعني تـ: ڌ ماڻ جهڙيون ريتيون هلن، اڻ سهائيندڙيون ڪن، ڪُرڪيتيون ڪن. اصل 'جهنگن' آهي، پر 'جهنگين' پڙهڻ بهتر ٿيندو.

3- جيئن بيت بيٺل آهي تيئن ان جي معنيٰ هيٺين طرح وڌيڪ مناسب ٿيندي:

-- چگن جي وچ ۾، محلاتن ۾، توڙي بازارن ۾ ڪُرڪيتيون ٿا ڪن.

-- شهر مان دڪان تان ٻڪري سودين، ۽ پوءِ جهنگ ۾ ان جي عيوض اٺ جي، يا اٺ جي ماهه جي، گهر ڪن.

[101]

توبهه ڪَرين باهڙي، باهڙي توبهه ڪرين
ڪيهي سادِي هَٽ ۾، راڏي آجاڙين.

1- پهرين سٽ صاف سنڌي ۽ ٻي سرائيڪي آميز آهي.

2- ڇاپي مطابق الفاظ پهرين سٽ ۾ "توبهه ڪري ڌ"، ۽ ٻي سٽ ۾ 'رڏي' آهن، پر مٿي ڏنل پڙهڻي بهتر ٿيندي. باهڙي گهڻو ٿاپڙجن؛ توبهه ڪرڻ = پڇتائي گناهن کان هميشه لاءِ بس ڪرڻ جو عهد ڪرڻ. راڏي = ٻج وڌل، پوکيل پٽي. سادو هٺ = بيجا غرور، اجايو گهمنڊ.

3- معنيٰ ٿيندي تـ:

-- اهڙو جهڙ غافل (پنهنجو پاڻ گناهن کان پاسو نٿا ڪن، ۽ هو) توبهه تڏهن ڪن ٿا جڏهن ٿاپڙجن ٿا (يعني جڏهن ڪنهن تڪليف پهچي ٿي؛ ۽ پوءِ توبهه وساري گناهه ڪن ٿا ۽ وري) ٿاپڙجي ڏک کائي (پوءِ وري) ٿا توبهه ڪن.

-- ڪهڙي غلط گهمنڊ ۽ اجائي وهم ۾ هو پنهنجي پوک ٻنا ٻني ٻيا پيلائين ۽ برباد ڪن.

[102]

جي سائين سَنون سچ، او يوَ کهڙا سَتوي،
آپا ڏي ڪر لچ، تـوڙي اگـرڙا پناهي.

1- ٻولي سرائيڪي - سنڌي آميز آهي.

2. ڇاپي مطابق ٻئي سٽ ۾ اصل الفاظ "پوکرڙا سنتڙي"، ۽ پيءُ ۾ "ٻلہ" آهي. 'ٻلہ' اچار راجستاني لهجي مطابق آهي، ۽ سرائيڪي ۾ صاف اچار "ٻلهي" (ٻري) ٿيندو. 'سنتڙي' معنيٰ 'ستل مرد کي'؛ پر جيڪڏهن 'سُتڙي' پڙهبو ته پوءِ پيءُ سٽ ۾ ٻئي 'آيا' جي بدران 'آيي' پڙهبو.

- جي هو ٻنهي سائين سان سچو آهي، ته پوءِ سُتل کي به کهڙو ڏپ!
- (اي ستلا) ترن آئي ٻيهي اچ، توڙي کٿي (ٻرن عيتان) اکر پرلدا ٿاندا هجن.

[105]

ڪَڏهين؟ ڏکُو هَل ليپجهي ناري ٻنڌا هيٖ،
عقل غيب الله دا، الله اِي آهي.

1. ڇاپي مطابق ٻئي سٽ هن طرح آهي:

'ڪڏهي ڪُو هَل ليجيءَ ناري بن دا هي'

اصل ٻي سٽ ۾ 'آيِ' آهي.

2. ٻولي سرائيڪي هندي آميز آهي، ۽ قاضي قادن جي ناهي. ٻئي سٽ جي معنيٰ جهڙ آهي، پر البت ٻي سٽ صاف آهي:

ڪوري ويرم ۾ ڪُونج پيدا ٿئي ٿو ۽ پوءِ وڏي ناري ٿيڄي ٿو.
الله جي غيب يا ڳجهه جي پروڙ الله کي ئي آهي.

[106]

توڙي وَڃَنِ روُمَ، ناله ـ لصيبون؟ آڳرو،
ماني وَتَنِين؟ ٿُومَ، جهي ليکيا ڇيڇَنِ مَ.

1. ڇاپي مطابق پڙهڻي اهڙن آهي. ٻنهين سٽ جو وزن پورو ناهي، ۽ بيت ۾ سمايل خيال ۾ قاضي قادن واري اعليٰ سطح جو ناهي. بيت جو مکيه مطلب سنڌ ۾ هيئين عام مشهور پهاڪي وارو آهي ته:

جهي شُوم وڃهي رُوم،
ته اُتي ڏوڏي مٿي ٿوم.

هي خيال زندگيءَ جي هڪ خاص طرز جو عڪس آهي، ۽ ان حد تائين ان ۾ هڪ حقيقت آهي، مگر ان سان گڏ ان ۾ انسان جي هڪ ڪردار جي شڪايت ۽ ندا ٻئي سمايل آهي، اهڙي نيدا جو اظهار وڏن صوفين درويشن وٽ روا ناهي. البت عام سطح جو شاعر اهڙي ڳالهه ڪري سگهي ٿو.

2. جيئن بيت ٻيئل آهي، تيئن ان جي معنيٰ مؤلف هيئين طرح ڪئي آهي:

-چاھي ڪير روم ٻہ وڃي، اھو ٻنھنجي نصيب ۾ لکيل شيءِ کان وڌيڪ ھٿ ڪري نہ سگھندو.

-اھو مالي ۽ ٿوم لاءِ ٻہ پڪندو. جو لکيل آھي سو لڪندو ڪونہ.

جيئن تہ بيت ۾ مٿايل خيال مشھور ڀاڪي واروئي آھي، الهيءَ ڪري بھتر ائين ليندو تہ بيت کي ھيٺينءَ طرح سنواري پڙھجي تہ معنيٰ ٻہ سٺي سولي اکري:

. توڙي وڃي رُومِ (توھ) ناھ نَصيبئون آڳرو،
مانـي مٿھي ٿـومَ، جـٿـن جـو لِکيو چيٺي ۾.

. اڳين ٻولي موجب، 'توھ' معنيٰ 'تہ ٻہ'؛ 'چٺي ۾'، يعني روزازل واري چٺي ۾. معنيٰ ٿيندي تہ:

- جيڪڏھن (ڪو شوم) ڪٿي روم وڃي، تہ ٻہ ٻنھنجي نصيب کان اڳتي ٿي نہ سگھندو.

-(عن جي واسطي ڪاڻ لاءِ) ساڳي مالي سان ٿوم ھوندي، جيئن سندس واسطي روزازل کان لکيل آھي.

[111]

جي جي ٻوليءِ سَئين ڪيٺھي، سو سو مُجھ نہ ٿيوان،
آس چنڪھي ديوان مھين، سَيھي سُڪتر ڳيان.

1. ٻولي سرائڪي، ٻہ ھندي-پنجابي آميز آھي.

2. اصل الفاظ ائين آھن جيئن مٿي ڏنا ويا آھن. 'جي جي' کي ٻن معنائن جي لحاظ کان پڙھي سگھبي ٿو: ھڪ 'جھي جھي' جي معنيٰ 'جيڪي'، ٻيو 'جھي جھي' معنيٰ 'ھائو ھائو' ("قالوا بليٰ" واري قول ڏانھن اشارو). رب" جڏھن روحن کي پيدا ڪيو تڏھن انھن کان پڇيائين تہ: "چا، آءٌ اوھان جو رب نہ ميان." ("ألَستُ بِرَبِّكُم"). جواب ۾ چيائون تہ "ھائو" (قالوا بليٰ) "بيشڪ تون اسان جو رب آھين". 'جھي جھي ٻول' يا 'جيڪي ٻول'، ٻنھي مان مراد "قالوا بليٰ" وارو وعدو آھي. ٻورنھن سٽ جي سَياءِ مان ٻہ اھا معنيٰ لکري ٿي. جيڪڏھن ھي بيت اصل صاف سرائيڪي ۾ ھو تہ پوءِ ان کي ھيٺين طور پڙھبو تہ وڌيڪ صحيح ۽ بھتر ٿيندو. 'ليان' ۽ 'ڳيان' کي ٿ ۽ ڳ جي زبر توڙي زير سان پڙھي سگھجي ٿو. يا وري ھن طرح پڙھجي:

جھي جھي ٻوليان مٿن ڪيتيان، سي سي مجھ نہ ٿيان،
اس چنگي ديوان ميں، سڀي سُڪتر ڳيان.

-(ازل جي روز) جيڪي ٻول مون ڪيا ھئا سي مون کان پورا نہ ٿيا.

- ھن ٺاھوڪي محفل (ھن جھان جي جنسار) ۾ (آءٌ ۽ ٻيا) سڀ ٻنھنجي ڪيل قولن تان ڦري ويا.

[112]

ٻَڪا ساڄا نہ ٿيٽي، مَن موتاهل ڪڃ،
ڪنين سُڻيا اِهَ سَٽيهي، آڪين ڏٺو سچ.

1. سنڌي آميز سرائڪي ٻولي آهي. صاف سرائڪي ۾ ’ٿٽي‘ ۽ ’ڏٺو‘ جي بدران ’ٿيوي‘ ۽ ’ڏٺا‘ پڙهبو. ڇاپي مطابق ٻي سٽ ۾ اصل الفاظ ”سڻا“ ۽ ”اک“ آهن، جن جي ٻهتر ۽ صحيح صورت ’سُڻيا‘ ۽ ’آڪين‘‘ ٿيندي. هن بيت ۾ ساميل مثال ۽ پهاڪو سنڌ جي ادبي روايت ۾ آڳاٽي وقت کان وٺي مشهور آهي ۽ ويندي هن ٻوئين دور تائين سگهڙن جي رمز رهاڻ جو هڪ دلچسپ موضوع رهيو آهي. چوندا ته ”هڪ موتي ٻيو مَن“، ٻئي ٻڳا، ته ٻره سچا نه ٿيندا“. چوندا ته ”ڪنين سُڻي ۽ اکين ڏٺي ۾ تفاوت آهي“. موتي ۽ من جي پچڙ واري مثال بابت هڪ بيت آهي ته:

ڏيئي ريهه رُاهي ڪسي، ڳنديو صرافن،
ٻيڪو سچو نہ ٿئي، هڪ موتي ٻيو من.

اهي بيت جيڪي وڏيڪ خاطري سان قاضي قادن جا ڏي سگهن ٿا

ٻولي ۽ محاوري لفظن جي ٻيهڪ ۽ سٽاءُ، معنيٰ جي معيار، حق ۽ حقيقت جي اظهار جي لحاظ سان وڏيڪ خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو تہ هيٺيان 77 بيت قاضي قادن جا ٿي سگهن ٿا، بشرطيڪ اهو مڃجي تہ قاضي قادن سرائيڪي ٻولي ۾ ٻه بيت چيا.

[1]

زبران زَبرَان آبتان، اکران آنت لہ پار،
هيڪڙو ايمان ۾ لهين سَڀني سار.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ جا الفاظ ”اکر الت نہ پار“ آهن. وڏيڪ صحيح پڙهڻي ’اکرين انت لہ پار‘ يا ’اکران انت لہ پار‘ ٿيندي. ٻر جيئن تہ قاضي قادن پنهنجي آتر واري ٻکر جي محاوري مطابق ’زبران زبران آيتان‘ آندو آهي، تہ هت ٻڻ ’اکران‘ وڏيڪ موزون ٿيندو.

2. ٻيءَ سٽ ۾ ڇاپي وارا لفظ ’هيڪڙيو‘ ۽ ’لهن‘ آهن. ’هيڪڙيو‘ واري پڙهڻي ڏاٽڪي-راجستاني لهجي مطابق آهي: سنڌي محاورو ’هيڪڙو‘ ٿيندو. ’لهن‘ پڙهبو تہ مطلب مبهم ٿيندو، ڇاڪاڻ جو ’لهن‘ جو فاعل نامعلوم آهي. ’لهين‘ (تون لهين) پڙهڻ سان بيت جو خطاب هر پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ کي ٿيندو. انهيءَ لحاظ سان معنيٰ ٿيندي:

-زبرن، زبرن، آيتن ۽ اکرن جو ڪو ڇيهہ ۽ شمارئي ڪونهي (انهن سڀني جتن کي سنڀالڻ مشڪل آهي ۽ جزوي علم جي تفصيل کي ڪوبہ عالم ٻجي ڪول سگهندو).

-(ب) ڏٺي واحد ۾ جي تنهنجو ايمان آهي، تہ پوءِ تون انهن سڀني کي سڃاڻي سگهندين (واحد خالق ۾ سڀ جهان جي علم ۽ معلومات جو سرور ۽ جامع ڪل آهي؛ الهيءَ 'ڪل' علم جي جامع ۾ ايمان سان 'جزن' جو علم خود بخود حاصل ٿي ويندو.)

[2]

جيون جيون پڙهن ۽ لِکن، ڪوڙين ڪتابن جهي پڙهين،

ايءَ سڀائي سِکن، جان پريان اُن ميڙين.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ هن طرح آهي:

'جو جو پاره لکن، ڪوڙين ڪتابن جي پڙهڻ'

'پاره لک' صحيح ناهي، ۽ اها اصل راوي يا لکندڙ جي غلطي آهي. تعداد جي معنيٰ اڳ ۾ لفظ 'ڪوڙين' ۾ موجود آهي، جنهن سان گڏ وري 'پاره لک' آڻڻ شعر ۽ معنيٰ جي سهڻائي جي خلاف ٿيندو. 'لکن' ('ل' جي زبر) وارو قافيو ٻيءَ سٽ جي 'سِکن' ('س' جي زير) سان ٺهو ملي. صحيح لفظ 'ڪتابان' آهي جيڪو 'ڪتاب' (معنيٰ 'ڪتابڙو') جو جمع آهي. 'پڙهڻ' اچار راجستاني لهجي مطابق آهي، سنڌي اچار 'پڙهين' ٿيندو. ٻين بيتن ۾ پڻ فعلن جا اهيءَ قسم وارا اچار ('ڪرين' بيت 31 ۾، ۽ 'لهين' بيت 32 ۾) موجود آهن.

2. ٻيءَ سٽ جي ڇاپي ۾ 'ايءَ'، 'سڀائي' ۽ 'ميڙين' الفاظ راجستاني لهجي موجب ڏال آهن، جيڪي سنڌي ۾ 'اِي'، 'سڀائي' ۽ 'ميڙين' ٿيندا. بيت جي معنيٰ ٿيندي:

- جيستائين جو تون لکڻ ۽ پڙهڻ ۾ محو آهين، ۽ پوءِ ڪئي ڪروڙين ڪتاب پڙهين.

- تہ پڻ اها سڀ ڀاڙائي پنڌ واري سکيا ۽ شاگردي ٿيندي، جيستائين (تو ۾ اها جاڻ ۽ روشني پيدا نہ ٿي آهي) جو حقيقي محبوب سان تنهنجو وصال ٿئي.

[3]

ڪتابڙا، قندوري، ڪافيا، ڪيئي ڪين پڙهيام،

سو ڏيهڻ ني ڪو پيو، جان ني پرين لڌام.

1. ڇاپي مطابق پوئين سٽ ۾ لفظ 'ڏيهو' آهي، جيڪو 'ڏيهڻ' پڙهڻ صحيح ٿيندو. هي بيت 'بيان العارفين' ۾ پڻ موجود آهي. مگر ان ۾ 'پڙهيام' ۽ 'لڌام' جي بدران 'پڙهيوم' ۽ 'لڌوم' قافيا آيل آهن؛ ٻيءَ سٽ ۾ 'جان ني' واري پڙهڻي قاضي قادن جي بکر علائقي واري اترين ٻولي مطابق آهي. 'بيان العارفين' واري پڙهڻي ۾ 'ڏيهه ني' جي بدران 'پار ني' آهي، جيڪو شعر جي لحاظ سان وڌيڪ موزون آهي، ڇاڪاڻ جو اهو لفظ 'پرين' سان وڌيڪ سهڻو لڳي ٿو.

2. بيت جي معنيٰ جيئن اڳ معلوم ۽ مشهور آهي، مؤلف پڻ صحيح نموني ۾ لکي آهي تہ:

- ديني فقه ۽ وياڪرڻ (صرف نحو) جا ڪتاب - ڪنز، قدوري ۽ ڪافيا - انهن ماڻ ڪوبہ ڪول پڙهيو اٿم.

- اهو هند ٿي ڪو پيو، جتان ٿي پنهنجي پريتم کي پاتو اٿم.

3- غور طلب ڳالهہ هيءَ آهي تہ قاضي قادن جهڙي عالم اهي ٽوڙي پيا ڪتاب پڙهيا هئا: اهي ٽيئي ڪتاب ان وقت نصاب ۾ داخل هئا ۽ هر شاگرد کي اهي پڙهڻا پوندا هئا. الهيءَ ڪري جيڪڏهن پهرين سٽ جي معنيٰ ائين وٺبي تہ اهو مطلب ڪونہ اڪرندو جيڪو بيت ۾ سمايل آهي. ٽيئن ڪتاب جو اصل صحيح نالو 'ڪافيہ' آهي: پر بيت ۾ آندل 'ڪافيا' واري صورت 'ڪافيان' جي برابر آهي يعني 'ڪافيہ مان يا منجهان'. پر اهو 'مان' سيني ماڻ لڳندو. انهيءَ لحاظ سان 'بيان العارفين' ۾ ڏنل پڙهڻي 'ڪي ڪول پڙهئوم' وڌيڪ صحيح معلوم ٿئي ٿي. سڄي سٽ جي معنيٰ ٿيندي تہ:

- 'ڪنز، قدوري ۽ ڪافيہ ڪتابن مان (حقيقي پرين سان ملڻ بابت) مون ڪجهہ بہ حاصل ڪونہ ڪيو'.

[5]

جي ڪهڙ ڪهڙي نہ ڪينڻ، سائين تو ديدار کي

ڪيهي حج ڪرين، سيئي پنهنجي رب ڏان؟.

1- ڇاپي جي پهرين سٽ ۾ 'ڪين' بدران 'ڪينڌهہ' ۽ ٻيءَ سٽ ۾ ان سان ملندڙ قافيو 'ڪرينهہ' آهي، ۽ ٻنهي جا آچار ٻاڻ ۾ سان ٿا. پر انهن آچارن لاءِ نہ تہ ڪو خاص سبب آهي، تہ لڪا وري سنڌي ٻولي ۽ شاعري جي سرمايي سان انهن آچارن جي ڪا ثابتي لڀي ملي. سنڌي لهجي مطابق انهن کي 'ڪينڻ' ڪري پڙهبو. لفظ 'ڪين' (معنيٰ 'ڪئن') لاڙي محاوري مطابق آهي. هن وقت اهو ڪو ورلي ڳالهائجي ٿو، پر اڳ شايد وڌيڪ استعمال ٿيندو هو، ۽ ٿي طرف رهڻ دوران قاضي قادن جي زبان تي چڙهيو. ساڳئي آچار سان فعل 'ڪيندا' (=ڪندا) بيت نمبر [60] ۾ موجود آهي پر غالباً اهو بيت قاضي قادن جو نا هي. ٻيو لفظ 'ڏان؟' (=ڏانهن) پڻ لاڙي لهجي مطابق آهي.

2- ڇاپي ۾ ٻيءَ سٽ جي پڇاڙين اڌ جي پڙهڻي "سوڙي پنهنجون رب ڏان" آهي. پالئجي ٿو تہ اصل راوي اهو فقرو صحيح طور نہ پڙهيو يا اصل لکندڙ صحيح لکولي ۾ نہ لکيو. صحيح فقرو "سيئي پنهنجي رب ڏان" ٿيڻ گهرجي.

پهرين سٽ جو فقرو 'سائين تو ديدار کي' صاف آهي، پر جيڪڏهن هي بيت قاضي قادن جو آهي تہ پوءِ اهين صحيح نہ ٿيندو، جنهن جا ٻہ سبب آهن: هڪ تہ هن فقري مطابق شاعر جي شڪايت خود 'سائين' (الله) جي سامهون آهي، ۽ اهڙي شڪايت اعليٰ سنڌي شاعري

جي خوابن جي خلاف آهي. ٻيو تہ اهڙيءَ طرح مان اهو گمان بہ ڪري ٿو تہ 'سائين' ڪو ٻيو آهي، جنهن کي شاعر ٿو چوي تہ جيڪي تنهنجي ديدار جي گهر هڪ گهڙي بہ نٿا ڪن، سي ڀنهنجي رب کي ڪيئن رسندا!

اسان جي گمان موجب اصل لفظ "ساعت ني" هئا، جنهن کي اڳيان جي هڪجهڙائي سببان 'سائين تو' ڪري پڙهيو ۽ لکيو ويو. 'ساعت ني' اڪري سان هي بيت هيٺين طرح سهڻو ٿي پوندو:

جي گهڙي گهڙي نہ ڪيئن، ساعت ني ديدار کي
ڪيهي حج ڪرين، سيئي ڀنهنجي رب ڏانءُ.

– جيڪي الاهي ديدار لاءِ هڪ گهڙي بہ گهڙ نٿا ڪن.
– سي ڀنهنجي رب سان (سندس قرب، ٻاجهہ ۽ ڪرم جي) ڪهڙي حجت ڪري ٿا سگهن!

[6]

سڀئي، ويئي، آئيي، ڳالهائيندي، ڳينڌي
اسان تسان جي تانگهي، واڻڙيڻ؟ وينڌي.

1- ڇاپي مطابق، ٻئين سٽ ۾ 'ويندي' بدران 'ويندو' آهي. ظاهر آهي تہ اصل راوي يا اصل لکندڙ اهي الفاظ صحيح ڪري نہ لکيا. سنڌي ٻوليءَ جي سهڻي بيان موجب اهي لفظ الين ٿي بيهندا جيئن مٿي ڏنا ويا آهن. قاضي قادن جي بئي هڪ مشهور معروف بيت جي سٽ ("سچن منجهہ هئام، مون ويئي واءُ ٿيا") ۾ لفظ 'ويئي' موجود آهي، جيڪو ثابت ڪري ٿو تہ مٿيان لفظ بہ انهيءَ سناءِ موجب هوندا. ٻيءَ سٽ ۾ لفظ 'تسان' سرائڪي جو آهي، ٻر لفظ 'اسان' سان سهڻي ٻيچ ۾ ٻيل آهي. جيئن بيت ۾ سمايل اهما معنيٰ، قرآن شريف جي هيٺين آيت مطابق آهي تہ:

"قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" (='چئو تہ، منهنجي عبادت، آرام، حياتي توڙي موت الله خاطر ٿي آهي جيڪو جهانن جو پالڻهار آهي').
اهڙيءَ ڪري هيءُ بيت قاضي قادن جولي آهي. اهڙي منزل تي پهچڻ وارن ٻابت شاهہ جي رسالي جي بيت جي هيٺين سٽ چيل آهي تہ:

'سڀئا او مولهن، ننڊ عبادت جن جي'.

2- معنيٰ صاف آهي تہ:
– سڀئي، ويئي، آئيي، ڳالهائيندي، ڳائيندي توڙي واڻن ويندي.
– اسان کي، اي سائين! – اوهان جي ئي تات طلب آهي.

[7]

آکر ٻيا وسار، الف اکون ني ياد ڪر،
سو تون ڏيئو ٻار، جو نه آجھامي ڪڏهين.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ اکيون، بدران 'اکون' آهي. اهو اچار ٻڻ صحيح آهي، ۽ لاڙي محاوري ۾ وڏهڪ رائج رهيو آهي. ٻر جيئن ته قاضي قادن جي ٻئي هڪ مشهور معروف بيت ۾ 'اکيان' لفظ موجود آهي ("اکر اکيان ٻيري، واڳو ئي وريام")، انهيء ڪري هت ٻڻ هي لفظ 'اکيون' جي اچار سان لکڻ بهتر ٿيندو. ٻيء سٽ ۾ ڇاپيل لفظ "آجھنيڻ" آهي جيڪو راجستاني لهجي مطابق آهي. سنڌي ۾ 'اجھامي' ٿي ٿيندو.

2. هن بيت ۾ هڪ الله سان محبت ۽ ان جي يادگيري واري معنيٰ سمايل آهي. سنڌ جي عارفن ۾ الله وارن اهو سبق وري وري ٻئي ڏنيو آهي. ميين شاهه ڪريم جي ملفوظات "بيان العارفين" ۾ ڏنل ٻهريون ئي بيت هي آهي ته:

تون چئو ء الله هيڪڙو، وائي ٻيي م سيک،
سچو آکر من ۾، سو ئي ليکو ليک.

شاهه جي رسالي جو بيت آهي ته:

اکر پڙهه الف جو، ٻيا ورق سڀ وسار،
اندر تون اجار، ٻيو پنا پڙهندين ڪيترا.

چون ٿا ته ڀٽائي صاحب کي جڏهن ٻهريون سبق مليو، ۽ استاد چيس ته چئو 'الف'، ته چيائين 'الف'؛ پوء استاد چيس ته چئو 'ب'، ته چيائين ته 'الف' ئي بس آهي. هڪ سنڌي ڪافي جي مصرع آهي ته:

'اکر هڪ 'الف' جو ڪافي ـ ملان! ڏي 'ب' کنان معافي!'

بهرحال هن معنيٰ جو مثال اسان کي ٻهريائين قاضي قادن جي مٿئين بيت ۾ ملي ٿو، جنهن ۾ چيو اٿس ته "الف ـ ب" جا باقي ٻيا اکر وساري، فقط ٻهريون 'الف' (=الله) ڪٿي ياد ڪر.

3. بيت جي معنيٰ صاف آهي ته:

ـ ٻيا سڀ اکر وسار ۽ فقط منڍ وارو اکر 'الف' لي ياد رک.

ـ ('الف' يعني 'الله'، جي يادگيري وارو) اهو اهڙو ڏيئو آهي جيڪو تون ٻاريندين ته وري نه آجھامندو.

[8]

لائي لامُ الف سان، ڪاتبُ لکي جيئن،
سون هيئينءَ ۾ پريان سان لڳو آهي تيئن.

1. ڀريل ستَ ۾ ڇاپي مطابق ”ڪاتب لکن جيئن“ (=اي ڪاتبا جيئن تون ٿو لکين) آهي. هيءُ بيت شاهه جي رسالي ۾ مختلف پڙهڻين سان موجود آهي. مثلاً:

ڪاتبُ لکي جيئن، لايو ’لام‘ ’الف‘ سين،
اسان سڄڻ تيئن، رهيو آهي روح ۾.

هن مان ظاهر آهي ته سنڌ ۾ هلندڙ قاضي قادن جي بيتن جي روايت موجب، ڀريل ست ۾ ’ڪاتب لکي جيئن‘ يا ’ڪاتبَ لکن جيئن‘ آهي.

’لام الف سان لائي لکڻ‘ وارو مثال پنهنجي پرين سان ويجهائي لاءِ آندل آهي. الف - بي ۾ جڏهن ’آ - با - تا - ثا‘ واري پٽي لکجي ٿي ته پوءِ سڀني اکرن جي پٺيان ”لا“ ۾ ٿي ’لام‘ سان ’الف‘ وڌيڪ ويجهو لڳي پيو ٿو. ’الله‘ لکڻ ۾ ته ’الف‘ بلڪل ’لام‘ ۾ ٿي سمايل آهي. مؤلف پڻ انهيءَ لحاظ سان معنيٰ سمجهي ڪري لکي آهي:

- جيئن ڪاتب (خوشنويس) ’الله‘ لکڻ وقت ’الف‘ کي ’لام‘ سان جوڙي لکي ٿو
- تيئن منهنجي دل پڻ پنهنجي پرينءَ سان ڳنڍيل آهي.

[9]

جانَ (ٿي) ياران پڌرو، پُڌائون (سو) سَڏُ،
سون هيئينءَ تان ٿي ڪيو، سُپرين سان ڳَڏُ.

1. ڇاپي ۾، ڀريل ست هن طرح آهي:
”جان ياران جو پڌرو، پُڌو اَلَستُ سَڏُ“

ٻوليءَ جي لحاظ سان، ’ياران جو پڌرو‘ توڙي ’پُڌو اَلَست سَڏ‘ فقرا صحيح ناهن. ڀريون فقرو صحيح ٿيندو ”ياران پڌرو“، ۽ ٻيو فقرو صحيح ائين ٿيندو ته ”پُڌو مون سَڏ“. جيڪڏهن هن ٻئي فقري جي اها ئي معنيٰ هجي ها، ته پوءِ اصل پڙهڻيءَ مطابق پڻ ائين ئي لکيل هجي ها: ڇاڪاڻ جو ’مون‘ جو لفظ قاضي قادن جي ٻين بيتن ۾ موجود آهي ۽ هن ست ۾ به اچي سگهي ها.

اسان جي خيال ۾ اصل لفظ ”پُڌائون“ هو، جنهن کي ”پُڌو اَلَستُ“ ڪري لکيو ويو: يعني اصل ۾ هو ته ’پُڌائون سَڏُ‘، پر اهو ڪهڙو سَڏ ۽ ڪنهن جو؟ اهو سَڏ ’اَلَستُ‘ (=اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ = ڇا آءٌ اوهان جو رب ناهيان) وارو هو، جيڪو رب جي طرفان ٿيو ۽ روحن پڌو، ۽ ”چيائون ته هائو“ (=قَالُوا بَلىٰ). انهيءَ معنيٰ جي لحاظ سان به ”ياران جو“

يعني ”پنهنجي اندر جو“ سڏ صحيح نه ٿيندو. ’پاٿان‘ وارو لفظ اصل ۾ ’پاران‘ (= رب جي پار جو)، يا ’پرٻان‘ (= منڍ وارو، اصل وارو)، يا ’پهرئان‘ (اصل وارو) ٿي سگهي ٿو، پر جئن ته ’پاران‘ جي صورتخطي ’پاٿان‘ سان ملي ٿي، انهيءَ ڪري ”پاران“ رکڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

وزن جي لحاظ سان ’پڌائون‘ ڪان پوءِ ڪو لفظ ڪُٽل ٿو، جيڪو ’سو‘ ئي سگهي ٿو. جيئن اِي سٽ ۾ ’تان ئي‘ آهي ته پهرين سٽ ۾ پڻ ’جان ئي‘ ۽ ’تان ئي‘ ٿيڻ گهرجي. بيت نمبر [31] ۾ پڻ ’جان ئي‘ ۽ ’تان ئي‘ گڏ آيا آهن.

ٻيءَ سٽ ۾ ”مهربان سون“ آهي. شعر توڙي وزن جي لحاظ سان ’مهربان‘ پڙهڻ ئي صحيح ٿيندو. ٻيو ته هن کان اڳين بيت ۾ لفظ ’سان‘ موجود آهي، انهيءَ ڪري هت به ’سون‘ بدران ’سان‘ پڙهڻ گهرجي.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

- (روز ازل کان وٺي) جڏهن کان ئي (جان ئي) روحن رب جي پار جو سڏ ٻڌو
- سون تڏهن کان ئي (تان ئي) پنهنجو من پنهنجي سهڻي پرين سان ڳنڍي ڇڏيو.

[10]

پهريون ئي پريام جان' مون سائين، سون سڄڻان،
هينئڙو هيڪ پنڌ ڪري، لڳو ڪنهَ ڪيهڻان.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ جي پڙهڻي آهي:

”پهريون ئي پريائم جا، مون سان ئي سَوَڙان“

هن پڙهڻي مطابق ”مون سان ئي سَوَڙانِ“ وارو ٽڪرو پوليءَ جي لحاظ سان صحيح ناهي ۽ پڻ ان سان سهڻي معنيٰ نٿي اُڪري. غالباً اصل ۾ ”سون سائين“ هو، جنهن کي ”مون سان ئي“ ڪري پڙهيو يا لکيو ويو، ۽ پڻ ”سيڻانِ“ بدران ”سَوَڙان“ ڪري لکيو ويو. ’سيڻان‘، ’سيڻ‘ جو جمع آهي، معنيٰ سڄڻ، جيڪي سڄڻائي ڪن. ’سيڻ‘ جو لفظ قاضي قادن جي بيت [نمبر 25] ۾ پڻ آيو آهي. لفظ ’جا‘ اصل ۾ ’جان‘' (= جيئن) هو. ٻيءَ سٽ ۾ اصل لفظ ’ڪهُ‘' (’هُ‘ جي پيش سان) آهي، جيڪو ’ڪنهَ‘' يا ’ڪنهِ‘ (’هَ‘ جي زبر يا زير سان) ٿيڻ گهرجي.

2. متين پڙهڻي مطابق معنيٰ ٿيندي:

- اصل کان ئي (روز ازل کان وٺي) منهنجا پرين، جيئن ته منهنجا سائين ۽ منهنجا سڄڻ آهن
- (انهيءَ ڪري ئي) منهنجي دل وڏي چاهه ۽ خوشيءَ سان پنڌ ڪري، سفر جي وڏي ڪشالي واري ڏکي منزل (= ڪهه) ۾ سندن پٺيان لڳي.

[11]

نه سو لاهو، نه سيرو، نه اوراڙ، نه پار،
سُورهو وَتين جنهن کي، سو سَٽن منجهه لهار.

1. ڇاپي مطابق پهرئين سٽ ۾ 'اوراڙ' بدران 'آرواڙ' آهي، ۽ ٻيءَ سٽ ۾ 'جنهن' بدران 'تين' آهي. 'آرواڙ' غلط آهي، صحيح 'اوراڙ' ئي هجڻ گهرجي؛ ٻيءَ سٽ ۾ 'تن' بدران 'جنهن' هجڻ گهرجي. 'لاهو' يا 'لاهه' معنيٰ لاڙ يا ڏکڻ (وارو ڀاڱو سنڌ جو). شاهه ڪريم جي بيت جي سٽ آهي ته "جي آئر جي لاهه، سڄڻ سيئي پرڪنا". 'اوراڙ' معنيٰ درياهه جو اوريون پاسو، ۽ 'پار' معنيٰ درياهه جو پريون طرف.

2. معنيٰ:

- هو (پرين) نه لاڙ ۾ آهي ته نه سري ۾، ۽ نڪي درياهه جي هِن پر آهي، نه ڪي هُن پر.

- جنهن لاءِ تون حيران پريشان ٿي پيو هلين، سو پنهنجي من اندر گولي ڏس.

ٻنائي صاحب ان ساڳئي خيال کي هيئين بيت ۾ آندو آهي ته:

"لِڪو ڪوله لطيف چئي، پاروچو پئي پار،
نالي اُن لهار، نه تو ۾ ڏيرو دوست جو".

[12]

دِل اندر دَرياءُ، پُڇين ڪيان سَمُونڊرَ ڪَل،
مالِڪَ اِيءُ سَرِياءَ، چُڪِي چوڪا نه ڪٿين!

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ اصل الفاظ 'درياوَ' ۽ 'ڪِيا سَمُنڊِرَ ڪَل' آهن. 'درياوَ' به صحيح آهي پر اهو عام اچار آهي؛ 'درياءُ' پڙهڻ بهتر ٿيندو. 'ڪيا' صاف سرائڪي آهي، معنيٰ 'ڇا'؛ سنڌي ۾ 'ڪيان' ٿيندو (معنيٰ 'ڇو') 'سمندر' هندي آميز اچار آهي، سنڌي ۾ 'سمنڊر' ٿيندو ۽ بيت جي وزن جي لحاظ سان 'سمونڊر' ڪري پڙهبو. لفظ 'ڪل' صحيح آهي پر بيت [19] ۾ "ڪنولاهه ڪر" آهي، انهيءَ ڪري هت به "سمونڊر ڪَرَ" پڙهڻ بهتر ٿيندو. ٻيءَ سٽ ۾ ڇپيل الفاظ 'سرياوَ' ۽ 'چوڪي' آهن. سَرياوَ (اوهان کي سريا) بدران 'سرياءَ' (توکي سريا) وڌيڪ صحيح ٿيندو، جو سٽ ۾ جمع بدران واحد آيل آهي. ٻيءَ سٽ ۾ لفظ 'چوڪي' آهي، پر جيئن ته 'مالڪ' جمع ۾ آهن، ته هي لفظ به 'چوڪي' بدران 'چوڪا' ٿيندو.

2. معنيٰ:

- درياءُ تنهنجي دل اندر آهي، ٻاهر سمنڊر جو پيو پڇين!

- مالڪ اِهي اتي ئي تو وٽ موجود آهن؛ سهڻا سنا ڇولڊي جو نه لو ڪٿين!

[13]

كانو مٿه ڏيئي، ٻنا جي درياءَ ۾،
ڀسندا سيئي، مائڪ اکوئن سين.

1. ٻهرين سٽ ۾ اصل الفاظ 'ڪاپا' ۽ 'درياوَ' آهن. 'درياو' بدران 'درياءَ' لکڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو، ۽ 'ڪاپا' جي بدران 'ڪانو' وڌيڪ صحيح ٿيندو. 'ڪانو' جي معنيٰ سمنڊ يا درياءَ ۾ پاڻيءَ جي لاٽ، يا ماناڻي. 'پاڻيءَ جو ڪانو ڏيڻ' معنيٰ لهڻ، هيٺ ٿيڻ، ماٺو ٿيڻ. سائوڻ ۾ درياءَ ۾ پاڻي گهڻو هوندو آهي، ۽ سمنڊ ۾ ان پاڻي جو چاڙهه ۽ سختي هوندي آهي. سانوڻ گذرڻ ۽ سرءُ لڳڻ سان پاڻي ڪانو ڏيندو آهي. شاهه جي رسالي جو بيت آهي ته:

"سُڪي ڍرُو ڍَبوُن ٿيو، ڪنڌي ڏنو ڪانو،
پاڻي پنڌيهل ۾ اڳيون لـ ائو."

ٻيڙياتا (ٻيڙين وارا) ٻه سائوڻ جي موسم ۾ مڇي لاهه، سيپين ڪڍڻ لاءِ يا واپار لاءِ سمنڊ ۾ نه ويندا. سائوڻ کان پوءِ جڏهن پاڻي ماٺو ٿيندو ۽ هيٺ ٿيندو تڏهن ٻيڙيون تيار ڪندا؛

"ڏني ڏياري، ساموڊين سڙهه سنباهيا"

ڏياري جڻ سواري جي شروعات آهي. ان بعد پاڻي ڪانو ڏيندو ۽ ماٺو ٿيندو، ۽ ٻيڙياتا ٻيڙيون تاريندا (پاڻي ۾ وجهندا ۽ هلائيندا). الهيءَ پوري ۽ صحيح موسم ۾ جيڪي سمنڊ ۾ ويندا سيئي سپون ڪڍندا ۽ سلامت رهندا. ٻيءَ معنيٰ جي لحاظ ساڻ جيڪي لاٽ ۾ هيٺاهين ويندا سي ئي مرادون مائيندا. شاهه عبداللطيف، قاضي قادن جي هن بيت کي جڻ وڌيڪ تفصيل سان ورجايو آهي ته:

وٺا جي عمق ڏي، منهن ڪانو ڏيئي،
تن سپون سوجهي ڪڍيون پاتاران پيئي،
ڀسندا سيئي، اصل اکوئن سان.

2. بيت جي معنيٰ ٿيندي ته:
- اهي لاڪنا جيڪي ڪاڻي ۾ درياءَ (سمنڊ) اندر گهڙيا (1).
- سيئي وڃي مائڪ اکين سان ڏسندا (حاصل ڪندا).

[16]

هَنَ سَرَ سندا هَنجهڙا، اِتي ئي آهين،
ڳالهين' رب ٻرتيان' جو منگهي تنه ڏين.

---

(1) سنڌ جي ڪاري (ساموڊي ڪناري وارن تعلقن) جي ٻولي ۾ 'سمنڊ' کي اڪثر درياءَ سڏيندا آهن.

1. ڇاپي مطابق، ٻيءَ سٽ ۾ 'تنهن ڏين' بدران 'سو ڏين' آهي، جيڪو سنڌي محاورو لاهي؛ انهيءَ ڪري 'تنهن ڏين' پڙهڻ بهتر ٿيندو. قاضي قادن هيءَ بيت ڪنهن ٻئي جي چيل هن ڪان اڳ واري هيٺين بيت [15] جي جواب ۾ چيو:

وڃي آيو ڪير، ڪنهن ڏٺو منهن لاهوتين،
اچي ڪندو ڪير، ڳالهيون رب پرتيان.

لفظ 'ڳالهيون' مان گمان اچي ٿو ته هي بيت وچولي يا هيٺ لاڙ جي ڪنهن درويش جو چيل آهي. قاضي قادن جي مٿين بيت ۾ لفظ 'ڳالهين' (=ڳالهيون) آهي جيڪو روهڙي ڊويزن جي اترئين ڀاڱي (خاص طرح گهوٽڪي، مير پور ماٿيلي ۽ اٻاوڙي جي ڀرواري واري سنڌي) جي ٻولي جو لفظ آهي. پڻ هن بيت ۾ سرائڪي-آميز مقامي ٻولي جو لفظ 'منڪي' آندل آهي.

2. معنيٰ ظاهر آهي ته:

- هن تلاءَ (الاهي راز وارو ٻيو جهان) جا هنجهه هتي پڻ موجود آهن؛
- جيڪو ڪالهه رب جي ٻرتلن (پلارن درويشن ۽ ولين) جي ڳالهين جي کهر ڪندو تنهن کي ٿي هو ٻڌائيندا.

ائين ٿو معلوم ٿئي ته ٻهرين سٽ جي معنيٰ وارو ٻيو ڪو اڳاڻو بيت ٻڌ هلندڙ هو، جنهن جي هڪ سٽ موين شاهه ڪريم هن طرح پڙهي ته:

"ڪيه سَر سندا هنجهڙا، ڪيئي لا چڻن".

ساڳي معنيٰ ۾ ٻيو هڪ بيت پڻ اڳاڻي وقت کان ولسي سنڌ ۾ هلندڙ هو، جنهن جو جواب پتائي صاحب ڏنو. اڳ ڪنهن درويش چيو ته:

"هنُو جي رڱ رڱين، سي ڪنئين ڪُنب ڪٿي وڃا".

پتائي صاحب جواب ڏنو ته:

اجان ٻس آهين، هولڊا ڪلجڳ تائين ڪاهڙي،
لالائي جو، لطيف چئي، هو لاڳ چڱو لائين،
ٿا ليئت سقاهل ليئن، ماڻهو مهرا ڪيڙا.

[17]

سَرَ هيڪڙي وَمن، جرَ ۾ ليه نه ڪنڌو،
سارَ نه سالوُرن، منئي ڪنئول ڦلاريو.

1. 'سرَ' معنيٰ تلاءَ، ٻر 'سالورن' جو لفظ هن وقت سنڌي ۾ عام طرح مشهور معروف لاهي. هن ڪان ٻيو واري بيت [18] ۾ 'سالورو' واحد ۾ استعمال ٿيل آهي، ۽ ان بعد ٻئي

بيت [19] ۾ جمع ۾ 'سالور' آندل آهي. 'سالورو' جو جمع 'سالورا' هجڻ گهرجي. هن وقت سنڌ ۾ 'سالور' يا 'سالورو'، هڪ سائي گاهه کي چئجي جيڪو تلاون جي پاسي ۾ ٿئي ٿو. مؤلف (هه) ان جي معنيٰ 'ڏيڏر' ڄاڻائي آهي.

2. بيت جي معنيٰ مؤلف (هه) هيئن طور لکي آهي:

- ڪنول جو گل ۽ ڏيڏر، ٻئي هڪ ئي تلاءَ ۾، پاڻي ۾ رهن ٿا، پر سندن وچ ۾ پريم جڙي نه سگهيو آهي.

- ڏيڏرن کي اها سڌ ئي نه آهي ته مٿي ڪنول ڦلاريو پيو آهي.

[18]

جهي سالُورو سُڌَ لَهي، ڪَنئُولان سندي ڪاءِ

تو پيو پاتال ۾، هوند نه ميڻي نه ڪاهه.

1. بيت جي معنيٰ صاف آهي، مگر لفظن جي ٻيهڪ ۽ بيان جي سٽاءَ جڻ اڄ ڪلهه جي ٻولي واري آهي، مؤلف (هه) بيت جي معنيٰ هيئن طرح لکي آهي ته:

- جيڪڏهن ڏيڏر کي اها ڄاڻ پوي ته تلاءُ ۾ ڪنول به آهن

- ته اهو جيڪر پاتال (تلاءُ جي تر) ۾ وڃي مٿي نه ڪائي.

[19]

ڪي ويجهائي ڏُور، ڪي ڏُورلي (اوڏا) وَٽَها،

هو جهي جِتَرَ سالورَ، لڌي نه (تن) ڪَنئُو لاهڻ ڪَرَ.

1. ڇاپي مطابق، پهرين سٽ جي اصل پڙهڻي ۾ لفظ 'اوڏا' ڪٽل آهي، ٻيءَ سٽ ۾ اصل الفاظ 'هوئي' ۽ "لڌي نه ڪنئو لاڻهي" آهن. قاضي قادن جي هن خيال کي شاهه عبداللطيف هڪ بيت ۾ تضمين طور ڪيو آهي، جنهن ۾ لفظ 'اوڏا' موجود آهي. الهيءَ لفظ وڌائڻ کان سواءِ وزن پورو ڪونه ٿيندو. ٻيءَ سٽ ۾ پهريون لفظ 'هوئي' آهي جيڪو غالباً راجسٿاني محاوري مطابق آهي. سنڌي ۾ 'هو جي' (=هو جيڪي) پڙهبو، ۽ 'جي' لفظ قاضي قادن جي مٿي ڏنل بيت [5] ۾ ان موجود آهي. ٻيءَ سٽ جي پوئين اڌ جي اصل پڙهڻي "لڌي نه ڪنولاهه ڪَرَ" آهي جيڪا وزن ۾ ڪٽل آهي، ۽ ائين ٿو لڳي ته لفظ 'تن' رهجي ويل آهي، 'ڪنولاهه' جي ٻيهڪ غور طلب آهي. اهو هاڻوڪي اچار موجب لفظ 'ڪَنئُولان' (=ڪنولن جي) جي برابر آهي. پر ائين لڳي ٿو ته اضافي يا جري ترڪيب وارا اهڙا جمع جي صيغي جا الفاظ، يا ٻيا اهڙا الفاظ جن جي پڄاڙي 'آن' هجي، سي 'اهه' جي نيڪ سان اچاريا ها. ڏسو ايندڙ بيت جنهن ۾ 'آڪاسانه' يا 'منجهانه' آيل آهن. ان

اکين ڀڙهئين ۾ ’اساڪهجو‘ (= اسان جو)، ’اساڪهجي‘ (= اسان جي) ۽ ٻيا اهڙا آچار موجود آهن.

2. معنيٰ هيءَ آهي ته: ٻن ڌرين جي محبت جو مدار مقابلي تي ٿيو آهي: ڪي ٻري رهندڙ ٻه دل ڪي ويجها آهن، ته ڪي ڪڏ رهندڙ ٻه جڻ ٻري آهن.

- ڪي ويجها رهندڙ ٻه جڻ ٻري آهن، ته ڪي ٻري رهندڙ پيارا (ولها = ڳهوٽ) ٻئ (دل ڪي) وڏيڪ ويجها آهن.

- ’سالور‘ ۽ ڪنول ٻئي ساڳئي پاڻيءَ ۾ ٿڏ آهن، ته ٻه هڪٻئي کان ٻري آهن، جو ڪين هڪٻئي جي ڪل ئي ڪانهي.

شاهه عبداللطيف هيٺين بيت ۾ قاضي قادن جي ايت جي ٻهرين سٽ ڪئي آهي ۽ اڳتي ان کي وڌيڪ سهڻو ڪيو آهي ته:

ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور ٻه اوڏا سپرين،
ڪي ڇڙهن نه چت تي، ڪي نه وسرن مور،
مينهن ڪنڌيءَ جئن ٻور، تئن دل وراڪو دوست سين.

(ٻروو سنڌي)

[21]

اکيون آڪاسانه، فوجون ڪري آئيون،
سوڙهي ڳلي منجهانه، سوجهي ٻرين لهنديون.

1. آڪاسانه، معنيٰ ’آڪاس مان‘ يا ’مٿان آسمان کان‘. ”اکين جو آڪاس تان فوجون ڪري لهڻ“ واري سهڻي تصوير ۽ سهڻو خيال قاضي قادن انهيءَ لحاظ سان آندو آهي، جو محبت واريون اکيون فراق سبب پاڻيءَ سان پربل آهن، ۽ جڻ ڪڪر آهن، جيڪي آڳم ڪري اينديون ۽ هر جاءِ تي ۽ هر گهر ۽ ڳليءَ ۾ وسنديون ۽ پنهنجا سڄڻ ڳولي لهنديون.
اکين جي آڳمڄڻ ۽ وسڻ وارو خيال، قاضي قادن کان پوءِ واري دؤر جي اعليٰ شاعري توڙي عوامي شاعر ۾ عام آهي- مثلاً ’شاهه جي رسالي‘ جي بيتن ۾ اهو خيال هن طرح سمايل آهي:

آڳم ڪيئو اڇن، سڄڻ سالوڻ مينهن جيئن.

--

لس پارين لوڪ، آڳم ڪيئو اکين مين.

(سر سارنگ)

--

اکين جا آڳم، سون تان لاهه ۾ ميرين.

(سر رپ)

اکين جو نوجون کري لهڻ وارو جنگ جو خيال ۽ ککرن وانگر آڳمجڻ وارو مثال رسالي جي هيٺين بيت ۾ وڌيڪ تفصيل سان سربستو آندل آهي:

اکيـن کـي آهين، وڏا واجهه وڙهـڻ جـا،
آيون سنڌي ماسرو، جهڙو اـ لاهـيـن،
جيئن سي ککر آن ۾، تيئن اگهون اسين،
جهڙو ڏڙ اـ لاهين، وسن سانوڻ ميڻهن جئن.

(سر رپ)

2. معنيٰ ته:

- اکيون مثان آسمان تان نوجون کري لٿيون آهن (اٿين جيئن ککر قطارون کري وڏي گوڙ ۽ غلغلي سان پرجي اچن)

- (اهي پاڻيءَ سان پريل اکيون ککر وانگر) سوڙهين گهٽين توڙي گهرن ۾ هر جاءِ وسنديون ۽ پنهنجي سڄڻ کي ڳولي لهنديون.

[24]

واحـدُ هـنـڌين دائـريـن، هـڪڙو سـيـئي،
جنيـهين جـانِ جُدا کيي، پسـنـدا سـيـئي.

1. ڀيرين سٽ ۾ اصل لفظ 'هيڪڙيو' آهي، جنهن کي 'هيڪڙو' کري پڙهڻ وڌيڪ صحيح ڏيندو، جيئن شي بيت [1] ۾ آهي. لفظ 'ميئي' قاضي قادن واري وقت جي مقامي ٻولي جو آهي؛ 'مڙيئي' کي ان وقت مقامي طور بکر ۾ يا آسپاس 'ميئي' کري آچاريندا هئا. عربي لفظ 'دائرو' سنڌي ۾ ٻن خاص معنائن ۾ استعمال ٿيو آهي: هڪ 'حلقو' تعليم جي سلسلي جو (شاگردن جو استاد آڏو گولائي ۾ ويهڻ)، جنهن جي اصطلاحي معنيٰ ٿيندي درسگاه يا کنهن خاص تعليمي ۽ اعتقادي نظريي ۽ فکر وارو گروه. ٻي معنيٰ، کربه ماڳ مکان، جتي ماڻهو کنهن خاص مقصد لاءِ ايندا ۽ گڏ ٿيندا هجن.

2. بيت جي معنيٰ صاف آهي، ۽ مؤلف (ع.) ٻڻ سهٽي کري لکي آهي ته:

- هر جاءِ ۽ هر ماڳ مکان (تي ماڻهو يا سندن خيال جيتوڻيڪ جدا جدا آهن، مگر سڀني جو خالق) ڌڻي هڪ (واحد) آهي.

- البت ان کي اهي ڏسي سگهندا، جن پنهنجو پاڻ وڃايو آهي ۽ پنهنجي هستي ۽ خودي کي ختم کيو آهي.

[25]

حقيقي سـون سـيـڻ، وسـن شـهـر حـقـيق ۾،
ڳالهه چـون حقيقيان، چـوَن حقيقـي ويڻ.

1. ڇاپي جي پهرين سٽ ۾ اصل لفظ 'سهر' آهي، جنهن کي 'شهر' لي پڙهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته قاضي قادن 'شهر' کي 'سهر' ڪري چيو هوندو.

2. بيت جي معنيٰ صاف آهي، ۽ مؤلف (هه) پڻ صحيح لکي آهي. هيٺين طرح ڪجهه ته به سمجهي ٿيندي:

- منهنجا سچا سڄڻ (سدائين) رهن ٿي سچ جي شهر ۾

- اهي جيڪي ڳالهائين ٿا، سو سڀ حق طرفان يا حق مطابق آهي، ۽ هو (سيڪنهن کي) سچا (حق ۽ انصاف) اکر يا گفتا چون ٿا.

[26]

شَفيقُي مون سپرين، وَسن شَهر شَفيق ۾،
ڳالهه چون شَفيقيان، چون شفيقي وين.

1. ڇاپي ۾ بيت جي پڙهڻي هيٺين طرح آهي جيڪا مؤلف (هه) ڪهڙو ڪري هوبهو ديوناگري ۾ لکيل اصل دستخط مطابق ڏني آهي.

سَفيقي سُون سپرين، وَسَن سَهر سَفاف ۾،
ڳالهه چَون سَفاقيان، چون سَفافيي وين.

هن پڙهڻي مان اهو نتيجو لڪري ٿو ته ديوناگري واري 'دستخط' جي لکندڙ پاڻ يا ٻئي جنهن قاضي قادن جا بيت ڪيس پڌايا تنهن ڪنهن ٻئي 'دستخط' (جيڪو سنڌي-عربي صورتخطي ۾ لکيل هو) تان اهي بيت پڙهيا ۽ اتاريا ۽ پنهنجي آتاري ۾ غلطي ڪئي جو 'شفيقي' لفظ کي صورتخطي جي هڪجهڙائي سببان، 'سفيقي' ڪري سمجهائين، لکيائين ۽ پوءِ پيا پوءِ پيا الفاظ به اهيءَ لحاظ سان لکيائين. اصل لفظ يقيني طور 'شفيقي' هو، ڇاڪاڻ جو هي بيت پنهنجي سڄي سٽاءَ ۾ هن کان اڳين بيت [25] سان ملي ٿو، جنهن ۾ حقيقي، حقيق، حقيقيان ۽ حقيقي الفاظ آيل آهن. هن بيت ۾ ساڳي مناسبت سان شفيقي، شفيق، شفيقيان ۽ شفيقي الفاظ ٿي لهندا.

2. 'شفيقي' معنيٰ 'شفيقن وانگر' يا 'شفيقن جهڙا' 'شفيق' معنيٰ پياري سڳي ياءُ وانگر قرب ڏيندڙ. انهيءَ لحاظ سان ٿي (عربي فارسي ۾) 'آخي شفيق' محاورو مشهور آهي سنڌي ۾ اهايت پيار ڪندڙ ياءُ کي 'شفيق ياءُ' سڏيو ويو. 'سين' جي لفظي معنيٰ آهي ابيءُ-ماءُ جيڪي پنهنجي نياڻي جو سڱ ڏين. جيڪو سڱ وٺي ان کي 'سيباءُ' چئبو ۽ جيڪو سڱ ڏئي سو 'سين' سڏبو. 'سين' جي اصطلاحي معنيٰ سچا سڄڻ يا وڏي قرب وارا ميت. 'وسن' معنيٰ رهن؛ 'وين' معنيٰ 'هنن سامهون گفتگو' ميار وارو ڳالهاءِ يا ڏکيو ڏوراپو. انهيءَ لحاظ سان بيت جي معنيٰ ٿيندي:

- منهنجا پيارا سڄڻ وڏي قرب وارا آهن، ۽ سدائين قرب واري شهر ۾ رهندڙ آهن.

- ڪا ڳالهه ٿا ڪن ته به قرب وچان ٿا ڪن، ۽ جيڪڏهن ڪو ڏوراپو ٿا ڏين ته به پيار ۽ قرب سان ٿا ڏين.

[27]

جيڪي هين سُڪ سَلام، آسِي آئي آکيڙئين،
تنهين جي ڳالهاءِ، سالدوئي ساڃو ٿيو.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ لفظ 'سَراڻ' آهي، پر صحيح 'سَلاءِ' ٿي ٿيندو، جنهن جي معنيٰ آهي 'وٽان' يا 'ڪان' ٻيو لفظ 'آسِي' آهي، پر صحيح شايد 'آسي' (؟) ٿيندو. معنيٰ معنيٰ اوس، تيش، جلڻ، ساڙو: آئي يعني لٿي. ٻيءَ سٽ جي ڇاپي ۾ لفظ 'معدوئي' آهي، پر صحيح "مالدوئي" ٿيندو.

2. معنيٰ ٿيندي:

- جن جي منهن ڪان (يعني پري ڪان منهن ڏسڻ سان) اڪين جو اوس ۽ ساڙو لٿو، (۽ اکيون ٺريون).
- تن جي ڳالهاءِ (ٻڌڻ) سان مالدو وسائل جسم واري تازو توانو ٿيو.

[28]

ڪنجي ڏيئي جهليو، جنهين روح رساوَ،
تنهين سنڌي تلهڙي، سونهاري سياوَ.

1. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ ۾ 'تَلهڙي' (ت جي پيش سان) ۽ 'سِياوَ' (س جي پيش سان) لفظ آهن، ۽ مؤلف (هه) بيت جي معنيٰ هيٺين طور ڏني آهي:

- جن (ستگرن) منهنجي آتما جي رساو (پهچ) کي ڪنجي ڏيئي ضابطي هيٺ رکيو.
- تن جي رهبريءَ هيٺ هلندي، منهنجو سياءُ سوارو ٿيو.

2. لفظ 'تلهڙو' بيت نمبر [82] ۾ به آيل آهي، ۽ اتي ان جي معنيٰ 'ٻيڙو' يا 'ٻيڙي' آهي. 'ٻيڙي جي رَسن' يا پڳهه جي لحاظ سان، 'روح رساوَ' جي معنيٰ 'روح جهڙي رسي کي' ٿيندي. 'سياءُ'، معنيٰ سٽ يا سنگت (جيڪا هن حياتي جي ٻيڙي ۾ گڏ چڙهيل آهي). انهيءَ لحاظ سان، بيت جي معنيٰ هيٺين طور ٿيندي:

- جنهن (لاڪثي، اڳواڻ، مرشد يا ستگر)، روح جي رسن کي ڪنجي هٿي قابو ڪيو آهي (يعني جن جي هٿ ۾ اهي رسا آهن).
- تنهن جي ٻيڙي ۾ چڙهيل سنگت ڀلي سهڻي اوج ۽ بخت واري آهي (يعني انهيءَ ٻيڙي ۾ چڙهڻ جي ڪري ئي اها سوڀاري ٿي آهي).

[هلندڙ]

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو

قاضي قادن

هندستان مان، تازو شايع ٿيل ڪتاب 'قاضي قادن جو ڪلام'، پاڻ ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي ڏياري موڪليو. جتس هجي شري هيري ٺڪر ڪئي، جنهن 'قاضي قادن' جا 112 بيت، منظر عام تي آندا آهن. هيءَ هڪ وڏي ادبي خدمت آهي، جا ادبين ۽ عالمن جو ڌيان ڇڪائي ٿي.

سچ پچ ته شري هيري ٺڪر جي تحقيق، سنڌي ادب ۾ نه رڳو بنيادي اضافو آهي، پر 'سنڌي لغت' لاءِ پڻ قيمتي مواد آهي. تنهن ڪانسواءِ بيتن کي اعرابن سان سولو ڪري، معنيٰ ۽ شرح سان سينگاري، مبارڪن جو مستحق ٿيو آهي. الهيءَ چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ نه ٿيندو ته هيري صاحب، ٻين محققن لاءِ، تحقيق جو ميدان گهڻي ڀاڱي هموار ڪري ڇڏيو آهي. ڪيترا اهڙا به الفاظ سندس ڪتاب مان ملن ٿا، جي اڳين شاعرن ۽ سگهڙن پڻ ڪم آندا آهن. جيڪڏهن ڪو اديب، هينئر "سنڌي ادب جي تاريخ" لکندو ته شري هيري ٺڪر کي ضرور ياد ڪندو، ورنه تحقيق جي هڪ ڪڙي گم نظر ايندي.

ڪتاب جي مطالعي مان صاف ظاهر آهي ته شري هيري ٺڪر، ڪتاب کي پنهنجي مغز جي ميڪ سان لکيو آهي؛ ڇاڪاڻ ته ڪتاب هر طرح سان، ادبي سينگار جو مرڪز نظر اچي ٿو. ڇا لفظن جو تلفظ، ڇا لفظن جي معنيٰ ۽ ڇا سمجهاڻي! مطلب ته ٺڪر صاحب، ڪتاب کي سوڌي، سنواري ۽ سينگاري پيش ڪيو آهي، جنهن لاءِ، ان فن جا ڳولائو، سندس ٿورائتا ٿيندا.

ڪتاب شايع ٿيڻ کان پوءِ، هڪ ڳالهه جي وضاحت ٿي ته اصل قلمي نسخي تي "ڪاجي ڪادن جي ڪي ساکي" لکيل آهي. اها "ڪادن" واري ڳجهارت. پنجٽن سون ورهين کان، سنڌ تي ٻيٺل هئي. جيتوڻيڪ سنڌ جي عالمن، ادبين، پارکن ۽ ڳوليندڙن 'ڳجهارت' کي پتڻ لاءِ، ڏکن پٺيان ڏڪ پئي هنيا، پر تڏهن به بيهجي وئي هئي. ڀلاڙيءَ وارو هنڌائتو ڏڪ، سنڌ جي مشهور محقق محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هنيو، جنهن ڪري "قادن" واري ڳجهارت پتجي پئي، جو قلمي نسخي تي به 'قادن' لکيل آهي.

يقين آهي ته 'قاضي قادن جو ڪلام' مان ڳوليندڙن کي تحقيق لاءِ ڪيترين ئي ايون ڳالهين نظر اينديون. دادا چترامداس دولترام لکي ٿو:

"هيري ٺڪر جي هن کوج - ڪشالي مان هڪ ڳالهه وڌيڪ ٿي ملي ٿي آهي، جو سنڌ هند جا سنڌي عالم، نه رڳو سندس پورهئي جو نتيجو مائيندا، پر منجهائن جن کي اِن قِسم جي کوج جي سڪ چڪ آهي، سي سندس ڪتاب مان سنڌي ٻوليءَ جي اوسر ۽ وڪاس جي اتهاس تي چڱي روشني وجهي سگهندا."

ڪيترن شاعرن جو ڪلام، اسان وٽ موجود آهي، پر سندن اصلوڪي اُستالي جو ڪو پتو ڪونهي. البت ڪلام جي آڌار تي چئي سگهون ٿا ته فلاڻي ڪ فلاڻي ڀاڱي جو هوندو، پر تڏهن به "يقين" جو لفظ، الهن مان لاڳو ڪري نه سگهنداسين "لڄو" شاعر، سنڌ ۾، مشهور ٿي گذريو آهي، پر سندس باري ۾، ڪا هٿيڪي خبر ڪانه آهي: فقط سندس ڪلام جي لفظي مواد کي ڏسي، چئي سگهبو ته 'ٿر' ڀاڱي جو آهي:

سهي تراڪيون نه تنجن، ڪولين جنيي ڪونگرا،
ميرالڪ جنيي جيي سومرا، رَتو-واهي رَجن،
لپٽن جو لڄو چئي، پيئڻا آهي پُٺن،
ڪنڪوا ڪنجن، اَرلئي ٿيندي سومرا.

جوڳيسر به مشهور شاعر ٿي گذريو آهي:

ڪڪن ڪنجيي آئيا، منهي تر ٿنيي،
ڪي ڪنجا، ڪي ڪنجا، ڪي ڪُڪر منجهه ڪهيي،
ڪُجاو تيئون ڪنجهير جون، آيون چڙهه چڙهيي،
پارٻون تن پڻن تي، ڪن پيون سُونڪ سهيي،
آهيي ۽ اٿهيي، سٻُڪي ساربان سومرا.

جوڳيسر جي ٻولي ٻڌائي ٿي ته ٿر جو شاعر آهي.

شري هيرو ٺڪر به قاضي قادن جي ٻچن جي ڪسوٽي مقرر ڪندي چوي ٿو:

"قاضي قادن جي تازو مليل ٻيتن جي ٻولي سرائڪي / ملتاني ۽ پنجابيءَ کان متاثر ٿيل سنڌي آهي. سرائڪي / ملتاني اثر ٻوليءَ جي وياڪرڻ واري روپ يا ڊرڙ جڪ تي ڇانيل آهي. ٻوليءَ جي شبداولي (Vocabulary) اُن کان گهٽ متاثر نه ٿي آهي. قاضي قادن ٻکر جو رهندڙ هو، جو اتر سنڌ ۾ آهي. اهو علائقو جاگرافيائي طرح ملتان جا صدين کان پاڻ ۾ سياسي، روحاني ۽ سنپيتڪ لاڳاپا رهيا آهن ۽ ملتان

صوفين جو گڏهه ٻه رهيو آهي. اِاڪري قاضي قادن جي سنڌي ٻوليءَ تي اهو اثر سچاوڪ آهي".

شري هيري ٺڪر، قاضي قادن جي ڪلام کي پرکڻ لاءِ، ڪجهه ڪسوٽي قائم ڪئي هي، پر تڏهن به، اچا ڪي ٻيون ڪسوٽيون به آهن، جن تي ڪنهن به شاعر جي ڪلام کي پرکي، جدا ڪري سگهجي ٿو:

١- قافيا

قاضي قادن جا جيڪي سَتَ بيتَ مليا آهن، تن مان ڪي ٻه اهڙو بيت نه آهي، جنهن جي قافيه ۾ ڏَڏُ پيل هجي. جئن:

1- جـوڳيـي جـاڳـايـوس. سَتـو هـوس لينـدَ ۾،
تيهـان ڀـوءِ ڏيـوس. ڀيريـان سَنـڌي ٻيچري.
2- سَجڻ سَنجيه هَٿَڏام، سون وِرِٽي واءُ ڏٺيا،
هـيـڏان هـوڏان هَتـوا، هيٺين جـاڙَ وڏام.

"قاضي قادن جو ڪلام" مان ڪن بيتن جا قافيا:

1- سَئن پانهجي سونُ، هـي جَرَ ٻوسُ جَرڪٽون،
وِيشـن وَرائـي ونُ، ڪَمَ اڳـي ڪارو ٿيو.

قافيا آهن: 'سونُ' ۽ 'ونُ'.

درحقيقت 'سون' سان قافيو 'هون'، 'اون' وغيره ٿي سگهن ٿا. 'سون' سان 'ون' جو قافيو ٺڪر ٺهي. جيڪڏهن "قاضي قادن جو ڪلام" ۾، قلمي نسخي واري پڙهڻي- ديوناگري ليپيءَ واري- به اندل هجي ها ته صحيح تلفظ لاءِ ويچار ڪري سگهجي ها. آءٌ سمجهان ٿو ته اهو لفظ 'سون' نه، پر 'سَوَن' آهي. جيتوڻيڪ معنيٰ ٻنهي جي ساڳي آهي، پر قافيه کان 'سَوَن'، 'سونَ' کان اصح ٿيندو.

'سونُ'، پراڪرت 'سَوَنُ'. سنسڪرت 'سُوَرڻ'=سُ=چڱو+وَرڻ=رنگ. سهڻي رنگ وارو.

اڳين سگهڙ شاعرن به گهڻو ڪري 'سَوَن' ڪم آندو آهي. هڪ بيت پيش ڪجي ٿو:

سَوَن سَرسا سهڻي، سَت پاتَر لَئيني لار،
سيهَ ڳڍي، ڪَنَ ڪيسري، آرڪ آليهرَ وار.

[سَوَن=سونُ (Gold). سرسا=سرس، وڌيڪ. سَت=ست. پاتَر=پتر. ست پاتر= پتر جو ستُ؛ سو ٿيو "سرسون". لئيني=ليڻ=اکيون. لار=عورت. سيهه=ڪَوَلج. ڪَنَ=ڪَمر، چيلهه. ڪيسر=شينهن. ارڪ=لالڪ. اليهر=لالڪ].

شاعر چوي ٿو ته، "اها عورت، سونَ ڪان ۽ سولهن ۾ سرس هئي. ڪيس اکين ۾ سرمون پيل هو. سنهس ڳچي، ڪولنج جيان ڏکي ۽ ڪمر، شينهن جيان اڪدار هئي، ۽ وار، نانگ جيان ڪارا، ڏگها ۽ خوفناڪ."

ٻئي بيت جي ٻئي مصرع ۾، "وَنُ" لفظ آهي، جو ٻن 'رنگ' جي معنيٰ ۾ آهي. وَنُ. سنسڪرت 'وَرَڻُ'=رنگ.

2. توڙي هوءِ نه وِسهَوُن، سَٿين سَهسين ماڙوهين،
اکين ڪِينِ مماع، جتي هونئين سان پرين.

آءٌ سمجهان ٿو ته بيت جا قافيا آهن: وِسهون ۽ متاع. اهي قافيا ڏَڏَ وارا آهن. 'وِسهون' بدران 'وِسا' يا 'وِيسا' يا 'وِساهه' هوندو، تڏهن ته 'متاع' سان ميل کائيندو.
وِسا، ويسا يا وِيساهه=وِيساهه، اعتبار.

3. جٺن ٿـڦـڙ ماهَ ۾، اهٺ روزا عـبـه نماز،
اجـا آهـي ڪـا ٻـي، الـڏـه دي حاج.

قافيا آهن: نماز ۽ حاج.
قلمي نسخي ۾ 'نماز' بدران 'لماج' هوندو، تڏهن ته 'حاج' سان قافيو ملندو.
قاضي قادن جهڙو عالم، اهڙا قافيا ڪم آڻيندو؟ منهنجي گمان غالب آهي ته اهي بيت قاضي قادن جا نه آهن.

2. ساڳيءَ معنيٰ وارا لفظ ٻن محاورن ۾:

توڙي هوءِ نه وِسهَوُن، سَٿين سهسن ماڙوهين،
اکيون ڪِيئِنِ متاع، جتي هوٿن سان پرين.
ڪِيئِنِ=ڪائين.
سيڄاٿو آٿي سيڄهن، ڏوونن وَسن جهنگ ۾،
سو ڪَتَڙُ ڪاون ڪيٺن، ماس جنهين ڪو ليکيو.
ڪاون=ڪائن.
ساڳيو شاعر، هڪڙي هنڌ 'ڪِيئِنِ' ۽ ٻئي هنڌ 'ڪاون' ڪم آڻي، سو بعيد از قياس آهي. اهو الهيءَ ڪري ليو آهي، جو ٻئي شاعر، مختلف خطن جا آهن، جن پنهنجي تَر جي محاوري پٽاندر جدا جدا لفظ استعمال ڪيا آهن.

3. لفظن جا ساڳيا حرف، مختلف صورت سان.

الف- سَهباز باز ٿـيـو، پـنـکـي نـه ماري،
آڪـي کـوڙي عرس ۾، اڏي مَناري.
'شهباز' بدران 'سهباز' ۽ 'عرش' بدران 'عرس' ڪم آيل آهي.

ب- حقيقي سُون سيڻ، وَسَن سُهڻ حقيق ۾،
ڳالهه چون حقيقيان، چون حقيقي وڃڻ.

'شهر' بدران 'سهر' ڪم آيل آهي.

ج- روز محشر ڏينهڙي، سَتر سج تپن،
سيوني جتن پانڌيان، جي سون پرين ميلن.

'محشر' ۾ 'ش' صحيح آندل آهي.

د- جن محبت سَنَ ۾، تي مٿيلي ني سوڻن،
تَن ۾ ٻليتي مشعلان، سَي سدا سڙن.

'مشعلان' ۾ 'ش' صحيح آندل آهي.

جيڪڏهن شاعر ساڳيو هجي ها ته اهڙن لفظن ۾ يا ته 'س' قائم رکي ها، يا 'ش' قائم رکي ها. هيٺ ڪن بيتن ۾ 'ش' بدران 'س' ڪم آيل آهي ته ڪن بيتن ۾ صحيح 'ش' ڪم آندل آهي، جنهن مان ڪَليو اشارو ملي ٿو ته شاعر مختلف خطن جا آهن. قاضي قادن هڪ جيّد عالم، سو ڪيئن 'شهباز' کي 'سهباز'، 'عرش' کي 'عرس' يا 'شهر' کي 'سهر' لکندو!

هيٺئر شري هيري ٺڪر جي، ڪن لفظن جي معنائن تي، ويچار ڪجي ٿو:

1- نـ سو لاهنو، نـ سيرو، نه آر وار نه پار،
سُوڙهو وَتين، تن کي، سو من منجهه لهار.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:

آر=ڇاتي. وار=هيٺيون پاسو. پار=مٿيون پاسو.

هن طرح معنيٰ لکي ٿو:

(برهم جو) نه آهي لهوارو (پهاڙي)، نه ان کي سرو (منڍ) آهي ۽ نه ڇاتي آهي. نه ان کي هيٺيون پاسو يا مٿيون پاسو آهي. (تون) سُنجهي ڪري، ان کي ڳوليندو ٿو ڦرين. هن کي مَن ۾ ڇهاتي پائي ڏس.

مٿين بيت جا فقط ٻه لفظ- آر ۽ وار- غور طلب آهن.

سنڌ جي سدا ملوڪ سگهڙ شاعرن، پنهنجي ڪلام ۾، 'آر' ڇاتيءَ جي معنيٰ ۾ برابر ڪم آندو آهي:

اليهر اڌليا آر تي، پلر ڏيو پيئن.

[اليهر=لالڪ. هت معنيٰ: ڪارا. ڏکيا ۽ خوفناڪ وار. اڌليا=ليٽيا، ڪيريا. آر=ڇاتي، آرهه. پلر=هجوم. پيئن=لالڪن. پين=لالڪ].

شاعر، عورت کي ڦٽي ڏيندي ڏسي ٿو. جڏهن سمورا وار، اڳيان ڇڙڪي ڇڙي ۽ سنوار جي پيئا، تڏهن ئو شاعر چوي!

عوت جي ڇاتيءَ تي ڪارا، ڊگها ۽ خوفناڪ وار ڪيري پيا ۽ اُنين پيو اظر اچي، جو ڄڻڪ ڪارن نانگن جو هجوم اٽڪيو رهيو آهي.

الهيءَ 'آر' لفظ مان، سنڌيءَ ۾ 'آرَهَه' ٿيو، جو اصل ۾ سنسڪرت آرَس' (ڇاتي) آهي: پر هت "آر" ڇاتيءَ جي معنيٰ ۾ نه آيو آهي. "ار+ وار" کي هڪ ئي لفظ 'اروار' سمجهڻ کپي.

سنڌ جو مشهور سنت ساميءَ چوي ٿو:

الف- ساري چڙهيو سيرَ تي، آروار پار پيئي.

ب- جنهن جو سنهن محبوب ڏي، سي اروار نه پار.

شاعرن جو سرتاج شاه ڀٽائي چوي ٿو:

الف- "اورارا آهون ڪريان، پهچان شال ڀرار".

(سر سهڻي)

"اورارا"= اوريءَ پَر ڪان. ڀرار= پريءَ پر (درياه جي).

"اروار"، "اورار" يا "اوروار" ٽيئي لفظ ساڳي معنيٰ- هيءَ پَر- رکن ٿا.

"اروار" سنسڪرت "آوار" آهي، جنهن جو ضد "پار" آهي. (1)

آوار پار= آوار= هيءَ پر+ پار= هُوءَ پَر (2). سنڌي لفظ 'آرپار' به اتان ئي نڪتو آهي.

2- روز محشر ڏينهڙي، سٿر سج تپن،

ستيون جَرُ پالئيان، جي مون پرين مڙن.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:

جَرُ= جَلُ، پاڻي.

"قيامت جي ڏينهن سٿر سج تپن ٿا (حد درجي جي تاش ٿئي ٿي)، پر آءٌ ڏينهن جيڪڏهن منهنجو پرين مون کي ملي وڃي ته مان جيڪر اُنين محسوس ڪريان ته جڻ چوڌاري پاڻي هڻ جهڙي ٿڌڪ لڳي پيئي آهي."

اها معنيٰ، شاعر جي حقيقي خيال جي ترجماني لئي ڪري: ڇاڪاڻ ته بيت ۾، 'سج' جو 'جَرَ' سان (ٿڌڪ جي معنيٰ ۾) ڪو واسطو نظر نٿو اچي. آءٌ سمجهان ٿو ته قلمي نسخي ۾ "جهَڙُ" آهي، جنهن کي "جَرُ" سمجهيو ويو آهي.

---

(1) سنڪشپت هندي شبد ساگر- صفحو 93- ڪاشي ناگري پرچارڻي سڀا.

(2) پدم چندر ڪوش- صفحو 74- پنڊت گنيش دت شاستري.

معنيٰ هيئن ٿيندي:

قيامت جي ڏينهن، جڏهن سخت گرمي ٿيندي، تڏهن جيڪڏهن منهنجو محبوب مون سان ملندو ته منهنجي لاءِ (اها سج جي گرمي به) جهڙو ڇانو ٿي ويندو.

3- تـوڙي وڃـن رُورِ، نانيهـه لصيبان اڳـرا،
مـالـي وَقَنْئين ٿـور، جي لِکيا ڇِپَنِ ۾.

ڊاڪٽر صاحب 'وقنئين' جي معنيٰ لکي ٿو: پنڪي، ڦيري:

اسين سمجهان ٿو ته 'وقنئين' بدران 'وتي' آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: آئي (مٽي، مٽان).
سنڌيءَ ۾ عام چوڻي آهي:

توڙي وڃي رُورِ، ته به ڏوڏي آئي ٿَورِ.

بهرحال 112 بيتن جو دور مقرر ڪرڻ سولو ڪم نه آهي؛ ڇاڪاڻ ته بيتن ۾ شاعرن سڳورن جا نالا ئي نه آهن. البت ڪن آهيڃاڻن سان ٿاڻي واڻي چئي سگهبو ته ڪهڙي دور سان تعلق رکن ٿا. 'قاضي قادن جو ڪلام' ۾ هڪ بيت آيل آهي، جنهن ۾ "ساگرو" واهه جو ذڪر ڪيل آهي:

"جي مهراڻ مَـيا ڪري ته ساگرو جهلي نه سَٽ."

اهو ساڳيو 'ساگرو'، "شاه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" ۾ پڻ آندل آهي. تنهنڪري اسان کي گهرجي ته "ساگرو" واهه جو پتو لهون ته ڪهڙي دور جو آهي.

هڪ سگهڙ کان سنڌ جي واهن تي، هُنَرَ جو بيت مليو آهي، جنهن ۾ 'ساگرو' واهه به آندل آهي:

مارڪ سـون ڦـلـي، شاهو، بيـجـر ڪـي،
خيرو، محمد علي کنڊو، چام واهن تي،
آوَت ڪـريـن ٿـو سومـرا، ڪلياڻ آئي،
اي "امام بخش" آئي، ساگرو ٿئي نه سومرا.

تنوير عباسي

قاضي قادن جو ڪلام

مؤلف: هيرو ٺڪر.
پوجا پبلڪيشنس، C-8/16313، لارينس روڊ، دهلي 110035.
قيمت: رواجي 12/00 پڪو جلد: 15/00
مهاڳ: جئرامداس دولترام ڏعائون: رام پنجواڻي
صفحا: مقدمو: 83 متن 60.

قاضي قادن جا وديڪ بيت هٿ اچڻ سنڌي ٻوليءَ جي ادبي تاريخ ۽ تحقيق لاءِ نوان باب کوليا آهن. اهو اسان جي ادب لاءِ هڪ ليکوال آهي، ۽ اسان جي ادبي روايتن جي قدامت جو وڏو ثبوت پڻ.

شري هيري ٺڪر، هڪ مٺ (مڙهيءَ) مان هن ڪلام کي هٿ ڪري ان جون پڙهڻيون قائم ڪري ان کي ڇپايو آهي، جنهن لاءِ کيس ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جهڙا محقق ۽ عالم به مبارڪون ڏئي چڪا آهن.

قاضي قادن جو ڪلام، ڀارت جي هرياڻا صوبي ۾ رائيلا لائي ڳوٺ مان هٿ آيو آهي، جتي هڪ پستڪ ۾ ڪبير، سورداس، دادو ديال، شاهه حسين ۽ ٻين جي ڪلام سان گڏ ارڙهين صديءَ ۾ لکيو ويو هو.

هن واقعي مان ظاهر ٿئي ٿو، تہ سنڌيءَ جو وڏو ادبي ذخيرو ديوناگري لپيءَ ۾ موجود آهي. ڪجهه سال اڳ سراج پڻ برٽش ميوزم لائبريريءَ مان، ديوناگري لپيءَ ۾ لکيل سنڌي بيت (جيڪي شاهه لطيف کان بہ اڳ جا هئا) ڳولي ڪڍيا ۽ انهن جي باري ۾ "نئين زندگي" ۾ هڪ مضمون لکيو.

ان حقيقت کي آڏو رکي اهو لازمي ٿيو پوي، تہ سنڌي قديم ادب تي کوجنا ڪرڻ لاءِ اسان جي عالمن ۽ محققن کي ديوناگري لپي سکڻ کپي ۽ ان ۾ لکيل پراڻن ڪتابن کي پڙهڻ گهرجي.

ٻي ڳالهہ، جيڪا هن واقعي مان واضح ٿي ٿئي، تہ هندن جي ٻوتر جاين تي، مسلمان شاعرن جو ڪلام، هندن جي مذهبي توڙي ادبي شخصيتن سان گڏوگڏ رکيو ويو آهي.

اها ان دور جي بي تعصب سماج جي خوبي آهي. جتي سورداس، ميران بائي، ۽ گرو نانڪ آهن تہ اتي شيخ فريد، شاهہ حسين ۽ قاضي قادن بہ آهن.

قاضي قادن جي ڪلام کي هرياڻا ٽوڙي برهانپور تائين مشهوري ملي. ان زماني ۾ سنڌ جو علم فضل ڪيڏو نہ ڦهليل، اها ڳالهہ بہ خوشيءَ جهڙي آهي.

قاضي قادن تي هيري لڪر جي ڪتاب ڇپجڻ سان ئي ادبي ماحول ۾ چُرپُر آئي. سنڌ جي مشهور محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کيس مبارڪون ڏنيون. هو صاحب تفصيلي تبصرو ڪجهہ وقت کان پوءِ لکندو. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي "قاضي قادن" ۽ "قاضي قاضن" نالي جي صحت تي بحث ڪيو آهي، ۽ پڪت گرداري لعل لکيو آهي تہ اهو ڪلام، جيڪو هيري لڪر ڇپايو آهي، سو ماڳهين ميان مير جو آهي، نہ قاضي قادن جو.

انهن سڀني مسئلن جي تحقيق ۽ ڇنڊ ڇاڻ لاءِ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي تفصيلي محققانہ تبصري جو انتظار رهندو. جنهن جي باري ۾ هن صاحب "هلال پاڪستان" واري ڇپيل خط ۾ اظهار ڪيو آهي. بهرحال انهن مسئلن تي ٿوري ڇنڊ ڇاڻ ڪجي تہ بهتر آهي.

قاضي قاضن يا قاضي قادن

اول اول، سڀني تاريخن ۾ 'قاضي قاذن' يا 'قاضن' لکيل آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي سنڌي بوليءَ جي مختصر تاريخ ۾ 'قاضي قادن' لکيو آهي، جيڪو ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جي لکڻ موجب بنا دليل ۽ بنا سند جي آهي. ڊاڪٽر عبدالمجيد مختلف قديم ڪتابن جي حوالن سان ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ اصل نالو "قاضن" آهي. هيري لڪر جي باري ۾ هن صاحب لکيو آهي تہ، هن 'قاضي قادن' ڊاڪٽر بلوچ جي تقليد ۾ استعمال ڪيو آهي. حالانڪ هيري لڪر صاف لکيو آهي تہ اصل هٿ آيل قلمي نسخي ۾ "ڪاجي ڪادن" لکيل آهي. اهو قلمي نسخو، جيڪو راڻيلا جي مٺ ۾ موجود آهي، اهو قديم آهي، ان ڪري ان جي لکجڻ جو وقت بہ قاضي قادن کي سڀ کان ويجهو آهي، ان ڪري ان جي روايت کي ئي تسليم ڪرڻ گهرجي.

ميان مير جو مسئلو:

پڪت گرداري لعل انهن شعرن کي قاضي قادن جا تسليم نٿو ڪري، ۽ لکي ٿو تہ اهي سندس پائيجي ميان مير سنڌيءَ جا آهن، جيڪي اڃا تائين پڪت ميان مير جي نالي ڳائيندا ٿا رهن. هو صاحب لکي ٿو تہ پاڻ پڪت هريداس جو چيلو آهي، هن صاحب اهو بہ لکيو آهي تہ ميان مير سنڌي، قاضي قادن کان ماڻڪي مسئلن جي اختلاف تان ڪاوڙجي، پنجاب هليو ويو هو.

ٻين ڳالهہ، تہ دارا شڪوهہ جو مرشد، ميان مير سنڌي، قاضي قادن جو ڀائيجو ٿي، ۽ سندس ڏوهٽو هو ۽ هو قاضي قادن جي وفات وقت هڪ سال جو هو. ان ڪري هن جو قاضي قادن سان ملڪي مسئلن تي ڪاوڙجي پنجاب لڏي وڃڻ ممڪن ئي ناهي. ٻيو تہ ميان مير سنڌي جو دؤر قاضي قادن کان پوءِ جو دؤر آهي ۽ ان وقت جي سنڌي ٻولي، جيڪا اسان کي ملي ٿي، قاضي قادن جي ڪلام کان پوءِ جي ٿي لڳي. قاضي قادن جي هٿ آيل بيتن جي زبان مان ئي لڳي ٿو تہ اها زبان قديم آهي. ان ڪري، بنا ڪنهن سَنَد جي، ۽ تاريخي حوالي جي، انهن بيتن کي ميان مير سنڌيءَ جي نالي منسوب ڪرڻ زيادتي آهي.

قاضي قادن جو سياسي ڪردار:

قاضي قادن جي شخصيت سنڌ جي تاريخ ۾ تڪراري رهي آهي. هو سمن ۽ ارغونن جي دورن ۾ رهيو؛ سيد مهدي جونپوريءَ جو مريد ٿيو؛ شاهہ بيگ جي لشڪر جي ڦرلٽ ۾ سندس ٻار ٻچا قيد ٿيا ۽ هو چرين وانگر کين ڳوليندو وتيو— ليٺ ڪوشش ڪري اها ڦرلٽ بند ڪرايائين؛ سيد حيدر سنائي تي سندس مرشد قتل جي فتويٰ ڏني، ۽ پاڻ سندس خاص صلاحڪارن مان هو.

قاضي قادن جي شاعري، ۽ سندس سياسي ڪردار بہ متضاد شيون آهن؛ پر اهڙا مثال ٻيا بہ آهن جو ڪي بلند پايي جا شاعر سياسي طور تي بلڪل ئي ابتو ڪردار ادا ڪري رهيا آهن. غالب جو مثال آهي، اقبال اوڊاير جا قصيدا لکيا، ۽ خود اسان جي دؤر ۾ بہ مثال ملي سگهن ٿا.

قاضي قادن جي شاعري:

قاضي قادن جي شاعريءَ جي اڀياس ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي تہ هو لنڊي ڪٺ جي شاعرانہ روايتن کان پوريءَ طرح واقف هو، ۽ ان جو اونهو اڀياس ڪيو هئائين. هو هو تہ شريعت جو صاحب؛ پر تڏهن بہ صوفين وانگر ڪتابن جي علم کي ننديو اٿائين:

زيرن زبرن آيتن، ڪتابن جي پڙهڻ،
ابهہ سباٽي سک، جهان جان پريان نہ مڙهہ.

... ...

پڙهندو پڇي ويو ڪوڙين لک قرآن،
لکي لوڪ نہ سگهيو، پاڻي اندر پاڻ.

... ...

قاضي قادن جي شاعريءَ ۾، ڪيترا اهڙا موضوع آهن، جن جي روايت هن وٽان ئي شروع ٿي آهي، ۽ اهي موضوع اڳتي هلي سنڌي شاعرن جا پسنديده موضوع ٿي پيا—

شاهه عنايت ۽ شاهه لطيف ته انهن موضوعن تي سچا سر لکيا. 'ڪارايل' جي هنج جي اوائلي صورت قاضي قادن وٽ اچها هيءَ آهي:

در پورا سي ڳهران، حقيقتا هنجهه،
ڪوڙين هنڌان ڪڻ چڳن، سر پاڻيءَ جي منجهه.

ڪلياڻ جي 'ويد ۽ واڍوڙا' جي ابتدائي شڪل به قاضي قادن وٽ ملي ٿي:

آهان اندر ماهه، ٻاهر ڏک اٻدرا،
ويد ڪريندو دانهه، ٻان سي واڍوڙيا.

قاضي قادن هن بيت ۾ سسئيءَ جو نالو ته نه ڪنيو آهي، پر ان جو پس منظر سسئي پنهونءَ جو داستان ٿو پانئجي:

لڳي وڃان ٻير، دانهان ڪندي ڏونگر،
سو ٿي سڄڻ ميڙ، جنهين هنيون ڏکئي.

ساڳيءَ طرح بيت 34، 35 ۾ رامڪليءَ جي جوڳين، ۽ بيت 60، 61 ۾ 'مٺلاڻ' ۽ بيت 72 ۾ 'ڏهيسر' جو ذڪر آهي - انهن موضوعن ۽ مضمونن، جن جي قاضي قادن شروعات ڪئي، اهي صدين تائين سنڌي شاعريءَ تي اثر انداز رهيا - انين ٿو لڳي ته سسئي، ڪلياڻ، ڪارايل، رامڪلي، سورٺ ۽ ڪلاسيڪي شاعريءَ جا ٻيا سُر، قاضي قادن جي شاعريءَ کان متاثر ٿيل آهن.

قاضي قادن جي شعر جو گهاڙيٽو:

دوهي ۽ سورٺي مان بيت جي ارتقا جا ابتدائي اهڃاڻ پڻ قاضي قادن جي شاعريءَ ۾ لڀن ٿا. دوها چند به قاضي قادن وٽ آهي، جيئن:

جتي سنسار سچ مان سر جا سائين ساڻ هوه،
تو پڌر هي پيڙا تري، جه ٿانءَ نير نه ڪوه.

سورٺا چند جا مثال پڻ ملن ٿا - جن ۾ قافيو ٻنهي مصراعن جي وچ ۾ ٿو اچي:

سيڻان هنڌو سگهيو، پيهو آهيو،
لڪي لوڪ نه سگهيو، اسان ڳالهايو.

دوها سورٺا ميل جا مثال پڻ آهن:

سچي سائينءَ مان تون مت ڪر ڪوڙي ڪوڙيان،
جي تون منجهه هيالو، وو سيو ڪلي ٻرڪشو.

ٻن سٽن وارا بيت گهڻا آهن، پر قاضي قادن وٽ ٻن سٽن کان وڌيڪ سٽن وارن بيتن جا مثال پڻ موجود آهن:

سچ ٻارا سانڍيان، سالڻ سچ سهاءِ،
سچي سنگل لـ دھن، سچي سرپ لـ ڪاءِ،
سچ سمنڊان سر چڙھن، ڪوڙ ڪڪائين ٻاھر،
جڏھون ڪڏھون ڪوڙ ڪي، ڏيندو سچ سزاءِ.

... ...

تون آڌار سڌار تون، تون اڌائون اڌ،
تون ئي اڪڙين مون، تون ئي اندر هڏ،
ڳل لڳي ڳالھ چوان، ڪيھي حاجت سڏ.

ٻن سٽن کان وڌيڪ سٽن وارن بيتن ۾، قافيو سڀني سٽن جي اجهاڙيءَ ۾ ٿو اچي.

قاضي قادن جي هٿ آيل بيتن مان، هيٺين بيتن ۾ سنڌس مشاهدي جي قوت، اصليت ۽ فڪر جي باريڪين جا اهڃاڻ ملن ٿا:

جي سالورو(1) سٿر اهي، ڪنولان سندي ڪاھ،
تہ ٻيو پاتال ۾، هولھ نہ ميٺي ڪاھ.

... ...

روز محشر ڏينهڙي، سٿر سچ ٿين،
سيو ٿي جر پاڻيان، جي مون ڀرين مڙن.

... ...

ماو(2) مصلي ويڙن، هالي وٺي وساريون،
عيد ڪريندو ڪير، ماڪي سچن ڳڏيو،

... ...

جيئن قدر ماهہ ۾، انين روزا عيد نماز،
اجا آهي ڪاھ ڀي، الله دي حاج.

... ...

شري هيري ٺڪر هن بيت جي معنيٰ ٺيڪ نہ ڪئي آهي. چولدا آهن "قدر نہ ڪوشت" معنيٰ ماس ۾ قدر کي ڪهڙي اهميت آهي، تيئن روزن ۽ عيد نماز کي 'اي حاج' کان ڪهٽ پالنجي — هن بيت جو مفهوم شاهہ لطيف جي بيت "ايءُ ٻڻ چڱو ڪر" سان ملي ٿو اچي.

ڏيهہ لٿا سنجها ڀئي، اڳون اٿي رات،
ڪڙا ڪاري پاٿي، پيڙا ڪوڙ وات.

... ...

---

(1) ڏيڏر. (2) منهنجو.

پربان سنڌي ڪالهوڙي مر منجهين ني هوءِ
پڌائين پرين کي، ڪيهو ڪاج مريوءِ.

... ...

ڪڏهن ٻيريءَ ٻور، ڪڏهن ڦل ڦل هڪڙو
ڪڏهن ٻرڙان جا ٻور، ڪڏهن سڪان سڌ ڪي.

... ...

جي سائين سون سچ، ته ٻڌو ڪوڙا سٽڙي
ايا لي ڪر لچ، توڙي اگرڙا ٻلشر.

... ...

مٿي ڏنل بيتن جي اڀياس ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته سنڌي شاعري قاضي قادن جي دور ۾ به ايتري رچيل ۽ ترقي يافته هئي جو ان ۾ گهوڙها ۽ پيچيدا خيال، ڳالت ڳالت جا موضوع، ۽ مشاهدي، ۽ مطالعي جا نتيجا اچي ٿي سگهيا، ۽ فيلسوفيانه توڙي صوفيانه، ڀڳتي توڙي ويدانت جا مضمون سمائجي ٿي سگهيا.

شاهه لطيف تي قاضي قادن جو اثر

هر شاعر تي، پنهنجي ابتدائي دور ۾ ڪالهه اڳ جي مشهور شاعرن جو اثر پوندو آهي. ڪي ادبي روايتون هونديون آهن، جن جو بنياد ڪي شاعر وجهندا آهن ته ٻيا وري انهن روايتن کي سنواري، سينگاري، چيلي گهوڙي، فن جي بلندين تائين پهچائيندا آهن. قاضي قادن، شاهه ڪريم ۽ شاهه عنات جي روايتن کي، شاهه لطيف پنهنجي فن سان سوڌي سنواري، چيلي گهوڙي، چوٽ تي پهچايو. قاضي قادن جي شاعريءَ ۾ اهي اهڃاڻ ٿا ملن جن روايتن تي هلي، سنڌي شاعري اڳتي وڌي، ۽ شاهه لطيف وٽ پنهنجي انتهائي بلنديءَ تي پهتي. قاضي قادن سنڌي شاعريءَ لاءِ ڪوئاڻي ڪري پيڙهه ٻڌي، شاهه ڪريم ۽ شاهه عنات ان تي اوساري ڪري ڍانچو تيار ڪيو، ته شاهه لطيف ان کي رنگ روپ ڏئي سينگاري، سنواري ان کي هڪ خوبصورت عمارت بنايو.

قاضي قادن جا بيت آهن:

لائي لام الف سان ڪاتب لکين جيئن
سون هنيڙو پريان سان لڳو آهي تيئن.

... ...

ڪايا مهر ڏيئي، پينا جي درياهه ۾،
پسندا سيئي، سالڪ اکڙين سين.

... ...

ڪي ويجهائي ڏور، ڪي ڏوري نيٺ ولها،
هوني جن سالور، لڌي لڏ ڪنولاهي ڪر.

...   .

عين قصر در لڪ ڪوڙين سهسين ڪڙڪيان
جان ٿي ڪرين پرڪ، تان ٿي سڄڻ سامهان

...   .

پيتو ڦيٽو پيٽ ۾، وڏي ملان ساه.
ڏونڻ ڏتي ڏوڙ ۾ الاشه اوري آءَ.

...   .

ستو سڄي رات، مهه ٻڪي مڻ جيئن
ڏ تو سنبل تات لڏ جهوري تو آهه ڪا.

...   .

هنن بيتن ۾ ليڪ ڏلل محاورا شاهه لطيف وٽ به ملن ٿا. ان مان ظاهر ٿو ٿئي ته قاضي قادن جو اثر شاهه لطيف جي دؤر تائين به رهيو.

شري هيري ٺڪر جي لکڻ موجب ”ساهتڪ ڪيتر ۾ ڪرامتون نه ٿينديون آهن“ (ص 23) هر شاعر ڪنهن ماحول ۽ پس منظر جي پيداوار هوندو آهي - قاضي قادن تي پنهنجي همعصرن ۽ اڳ وارن شاعرن ڪبير، سورداس، شيخ فريد، گرونانڪ ۽ ميران ٻائيءَ جو اثر آهي (ص 29). ڪي بيت گرو گرانٿ ۾ ٻڻ دادو ديال جي ناالي آهن (ص 43) جن جي ٻولي سنڌي آهي. هيري ٺڪر وٽ جيڪي دادو ديال جا بيت آهن، تن مان هو صاحب اهو نتيجو ٿو ڪڍي ته اهي بيت هن قاضي قادن کان متاثر ٿي چيا آهن. اهي سڀ ڳالهيون شري هيري ٺڪر جي ڳالهه ته ”ادبي کيتر ۾ ڪرامتون نه ٿينديون آهن“ جي ثابتي آهن. قاضي قادن پاڻ کان اڳ وارن شاعرن کان اثر ورتو، ۽ پاڻ کان پوءِ ايندڙ شاعرن تي اثر وڌائين.

هيري ٺڪر جي هيءَ ادبي کوجنا، سنڌي ادب تي هڪ احسان آهي. بهتر هو ته اصل لنخي جا فوٽو ٻڻ ڏنا وڃن ها. ان تصنيف سنڌي عالمن ۽ ماهرن لاءِ ليون راهون کوليون آهن. هن ڏس ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ماهرن، پير حسام الدين راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر غلام علي الانا، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي، شري موتي لعل جوتواڻي، شري منگهارام ملڪاڻي ۽ ٻين ماهرن کي قلم کڻڻ گهرجي، ۽ پنهنجا رايا ڏيڻ گهرجن.

دوست ڏيپلائي

ٽاريلا ۽ ٽڙ

برسات کان اڳ — برسات ۾ — برسات کان پوءِ

ٽـڙ ٽوهر کهر جهو ٻڙا، ھُو ٻهرن مٿي ٻـٽ ٻاڪ،
وهـن وراڪن ۾، جـن جـي اجـوکـي اوطـاق.

ويچارا ٽڙ جا ٽاريلا. رائي رتين ربان جا رهاڪو. سنڌ ملڪ ۾. ونو ته وهواهه! نه ته دربدر. رات ڏينهن سنڌ مهاڙ مال ڏي. جڙوءَ ۾ نه الڻ جو ۽ نه جاگير. ڪي وڻ تي. ڪي ڪَڻ تي ته ڪي وري ڏڻ تي. چنڊ ٻٽ پوي ته ڪيئن ۾ الله جي آسري اوڙون ڏين. مينهن وٺي وڻ ڦٽن. ڪڻ ٿين. ڏڻ جا ٽڻ ٻـ خوب ڪير ڏين. "برسات کان اڳ" ڦوڳـ ٻـ ڦلاريا. ڦوڳيءَ سان ٽَڪَ ٻري ماچڪن ڏي موٽيا. "چيٽ چنيا ويساک ورهايا" ٻانڙ ۽ ٻارڪر ۾ ٻيرون پڄي لال ٿيا. هاڻي تـه وڻ وڻ هيٺ وهاڻ لڳي وين. ساڏوهين ۾ سيڙهڪن جي ڏنگڙن ڏارن تي چڙهيو، لاس ۾ لوڪيو. ٻيا ڏيهاڙن ڪي ڏور ڪيون ڏين. ..."پيڏو پڪا لامان لڙيان، آءٌ ته ماون چڻ ٻار..." ساٿو سگر سائيهه جو سيڪي خوب ڪاڏائون. هاڻي ڪوڪا ٻـ ڪيرٻا ۽ ٻيرون ٻـ اچي پورا ٿيا. هرڪنهن ٻئي آپ ڏي نهاريو. موسم مينهن جي سنڀاريو چي: ادا ڏيو خبرچار ته ڪهڙا آهن سال جا آثار! ٻائو، سال ته مولا ڪٿي موچارو ڪندو پر چوندا ته 'چيٽ چمڪيو نه ٻاوِ، ونو ٻلو نه چيٽ. راڄا رُنو نه ٻاوِ، سرتو ٻاوِ نه سيٺ'. شڪ ٿو پوي ته اُن ڏهاڙي چيٽ ۾ ڪنوڻ ٻئي ٿلها چمڪا ڪيا. مولا خير ڪري. سيانن سچ چيو آهي. ته چيٽ جو چمڪڻ چڱو ناهي. چيٽ جو وسڻ... راڄا رُني نقصان آهي. سيٺ راضي ته چيهو. سيٺ جو رنج معنيٰ قرض جو انڪار. وَکت ٻاس ٿي ويندو. قرض ڪنيو ته چڻ ڳهيو. پر ادا، مارو ڙين سَڪَ ٻـ جام جهلي آهي. سال سٺائو اچڻ کپي. ڪيڙي ماڪوڙي، پکي پکڻ ۾ ٻـ سنا ۽ سهاڳ ٿو ڏسجي. پر هڪڙي ڳالهه آهي، هن سال وڻ ڦرپاڇوٽو هو... شايد سال پاڇات ڪري؛ پر ڪڏهن ٻـ آرچو نـ اچڻ کپي. جهنگ جهاڙي وڏي ڪيٽ ٻٽايو. مينهن اڄهو آيو ڪي آيو. چوندا آهن ته "ورهيه ڪري نه جهَڪَ ڪري، مڙس ڪري ته ٻَڪ ڪري، ڦرتي ڪري ته اَڪ ڪري". چوڏاري اِهي چميگوئيون ۽ چوٻول... "رُوهڻ ٿيي، سگسر وائي–

اڀا ميهن وهلو اٿي". روهڻ. مڱسر-آڌ... اهي برسات جا ليکٽ آهن. ويچارا مارولڙا روهڻ تپي ۽ مڱسر وائي ته خوش. ڪين ويساهه آهي، ته آڌ ۾ برسات ضرور ٿيندي... پر جي آڌ جي ليکٽ ۾ ملڪ کي اوسر ۽ آرٻج ٻنايو، ته چوندا: "آکاڙا ٻيج واڏرڪا وبج، سوڙها رکو ٻڙڌيا ڪوري رکو ٻيج...". آکاڙ جي ٻيج جي رات آسمان ۾ ٻادل يا ڪنوڻ ڏٺائون ته ڀڪ ٿيندن ته سال سورهن آنا، پر جي: "آکاڙا ٻيج واڏرڪا وبج، ڀلي ٻيڄو ٻڙڌيا ٻاڇي ڇيو ٻيج".
ٻيج جي رات آسمان چٽو- ڪليل ڏٺائون ته دل لهي ويندن، چوندا ته ميهن ملڪ کان موڪلائي ويو. ڏڪا ڏور وڪٽي ٻچن جو سر ٿاهيو. آڌ کان پوءِ ٻه برسات جا نيکٽ آهن. وڏو وايو. ننڍو وايو. آسريس. سنگهه آڌ جو ليکٽ ولو ته ملڪ سورهن آنا؛ پر جي واين ملهايو ته ٻڻ ملڪ ٽيو سوايو... ٻاڇائين وسن ۾ ٻه سانگهڙا سرها... پر جي واين ٻه چنڊ ٻٽ تي نه وڌي، ته چوندا آسريس ڏيسا ڏيس..." آسريس ۾ ملڪان ملڪ ميهن وسندو؛ پر جي آسريس ٻه الله توهار چٽي موڪلائي ويو ته چوندا "سنگهه تاٿي ٻڌو تنگ"؛ اهي اکر مارونڙن جا نااميدي جا آهن... پنهنجا سندرا ٿابوت ٻڌو... آجا ٻه ڪين اميد هوندي..."ست-ستاويهه سترهن-چوڏهن ۽ چار- هن وليءَ جا ور گهٽا لو ٻيا ٻه لهار..." اهي جملي 72 ڏينهن ٿيا، جن کي ٿاريلا ٻاهترو چون. انهن ڏهن ٽيندو جڏهن، روهڻ ليکٽ ۾ ڪوئي ڪنوڻ ڏسندا... چي... روهڻ ڏجهي ٻئي... ٻاهترو ٻوندو... مطلب ته ٻاهتري ۽ آڌ کان ٿاريلڙا گهڻو چرکن... آڌ ڪ ٻيو ته چوندا سال ٻاڇاٿو آهي. هن سال ٻه سانوڻ آهن... آلاجي ڪهڙو سانوڻ سانگيڙن کي وسي وسون ڪري ڏي... ڍلار ويچارا ڏڻ اهاربندي کيڙي ماڪوڙي ۽ مال جي اوسر وغيره ٻه نهارين. جي ماڪوڙين جو اوسر، آنا ڪٽي ڪنهن آٿاهين دڙي ڏي ڏٺائون، ته ڀڪ ٿيندن ته برسات جلد ٿيندي... پر جي ڏوليڙ ٻڪيءَ جو ڪنهن ٻٽ تي آکيرو ڏٺو ته غور سان نهاريندا ته ڪهڙي طرف اولو ڪيو اٿس... جنهن ٻه طرف کان آکيري جو اولو ڏٺائون ته چوندا برسات اُن طرف کان ايندي... چي... "ڏوليڙ اولو رکيو آهي..." ٻڪرين وٽاڻ ٿان رات جو اوڀر طرف اوسر ڪئي، ته چڻ ڪين ميهن جي مبارڪ ڏٺائون... ڍڳن ڏورن ٻکهر ڪري ڪولت ڪارا ڪيا ته چوندا، ته ضرور سال جي ڪولتن جي سر برسات سان ڏوهندي... مطلب ته مارونڙا پنهنجي ڍنگ ڍول ۾ سارنگ کي ٻيا سارين.
وسڪاري جي وائي واتون سور ٻه وسارين... مارونڙا چوماسي هوائن تي ٻه گهڻو ويساهه رکن-چي... "ساموٻڌي سائي ته ميهن نڪو ٻاٿي...". "ڪا مهوڙي ٿي لاڳي- ٻتو ڪٽيو ڪلا ٿي ٻاڳي" "سوريو ٿي بابو، ٻڙڌ چوڙهيو لٿي آيو". اهڙا ڪهاوت ٻنيري ۽ ٻنيري جي زال جي وچ ۾ ٿي هئي... ٿاريلا اتر يا اوڀر جي هوا لڳي ته سمجهندا برسات ضرور ٿيندي. ڪامهوڙي (اتر جي هوا) سوريو (اوڀر جي هوا) آڙنگ آپ ۾ ڏٺائون ۽ اِلا سان گڏ ڪامهوڙي- سوريو لڳو ته ٻيا وهسندا منداٿي ميهن جون مبارڪون ڏيندا...

ويچارا ٽاريلڙا سج جي اڀرڻ ۽ لهڻ کي ڪٿو ڄاڻين. ڇو... اڄ ڇنڇر آهي، متان دل لاهيو... اڄ سوکهون ڪيون اٿس... مينهن جي مبارڪ ملي وئي... ”سومر، شڪر، وسوت جي جر ڪوندو هوءِ - ٿي پهري، ٽي ڏهاڙي جر ريلٽو جوءِ...“ سومر، جمعو ۽ خميس ڏينهن، جي سج ۽ چنڊ ڪسي ۾ ڏسالون، ته اير پري ٻاڙيسرين کي مينهن جون واڌايون وڃي ڏيندا... ڇي... ”مولا مهر جا مينهن وسائيندو... سر ۾ ٻهاريون لهنديون...“ وري جي جهرڪين ڪهر چڙيا ته دل لهي ويندن... ڇي... ”الا ڪا ات جي ڪڏاري... جهرڪيون ڪهر چڙي ويون آهن...“ ٽاڙن جي تنوار، مورن جي ٽهوڪيءَ کي ٻ ماروئڙا ڪن ڏين... ڇي... برسات ساري اٿن... ”موران ميهه نه وسري - جيئن هاريءَ کي پتوار...“ مورن کي مينهن جڏهن ياد پولدو، تڏهن فرياد ڪندا... ۽ هاري کي پتي جو انتظار هولدو آهي - مور جي اک ڪاري ڪڪر ۾ ڪتل، ته ٻيري جي نظر پتو آئيندڙ جي ڪس ڏاهن مڙيل... مطلب ته عجيب رانگ آهي... جيئن سيپ سنواتيءَ جي انتظار ۾ وات پٽيو پئي انتظار جون گهڙيون گهاري... تيئن ويچارا ٽاريلڙا ڪڪر ۾ آس لڳايو پيا دل کي خوش ڪن... سپ کي جيڪڏهن سنواتي (مينهن - ڦڙو) ملي ته منجهانئس موتي پيدا ٿيندو... ٻر جي ٻر جي ٻالڪن کي باري تعاليٰ ٻر ۾ ٻهاريون ڪري ڏيون، ته هو ٽاريلڙا موتين ڪان سَلهائتا، ڀاڳولڊ، پنهنجي مالڪ جا ڳڻ ڳائيندا...

... ...

آئي جو واءُ وريو. ڏڻ ڏکي ڏڙن پيڙو ڪريو. ڪڪر ڏڙوڏڙ ڏاروڙا وڏ ڦڙو وسائي رهيا آهن... ڇمر ٻئيان ڇمر ڇرهيندا ۽ ڇنڪارون ڪندا پيا اچن... ڪارا ڪڪر وڻن جا ويس پاٻو ڪلندا، ڪيوندا، ڳجندا - ڳڙندا، لس لهريون پڏيو، ڇوڏاري چڙهي رهيا آهن... اڄهو... مينهن اچي ويو. وڏ ڦڙي جا واڪا ته پڏو - چڻ ته ڇڄ پريو پيو ڇڻڪاري - لهر لڳي وئي... ’پيچ مولا ڳوڏي جيڏو ربج!‘ ٻجليءَ جا ڪڙڪات ۽ شرڙاٽ، سندن دل تي ذرو ٻ اثر نه ڪندا آهن... هر ڪنهن جي وائڙن ”اللهُ الصمد“ جو آواز پيو لڪرلدو... مينهوڳيءَ ۾ سال کي سڙيليون سهنديون هئيون، پيا وڻائن ڏي ورالينڊا. جهڙ لئي ته جهنگ ۾ رهن - اڪي ٿئي ڏڻ جي سنڀال لهن... پٽل ڏڻ وٺي صبح جو ڪلڏون ڪوپا نه پري... انين ٿيو ته مانهو ٿڪون هڻندا... لوڪ جو لعنتائو سهڻو پولدو... ڦترڦنائو، رهي ڪڪهيي من تان مور نه لاهيندا... پلي ڪٿي مت جهڙي سنڌ جي... جهڙ ۾ جهل ني نه پوي... سر پيا ميگهه وسن...: مجال! جو ڪٿي ٿڏڙي چمڪي لڳي ڇرڪ پران... سندن لڱن جا ڏونءَ ڪالڊارجن، جيئن پيجن، تيئن پهار ٿين. ڳاٽ ڳوڀارون ڳولي، ولن جا ور ۽ پر جهلي، واڙيون ۽ وڻان ٺائيندا... متان ڏڻ کي چهو چٽي نه ماري. پيڙين جو پرم آهي. لنڊيون وڏيون نظر ۾ ته آهن... سنهون ڏڻ آهي چيڙن جي پري... چٽي ته داٿو دالر ٿي ويندي... مينهوڳي رات ۾ ڳولڻ ڏکيو ٿي پوندو... ويچارو سنهون ڏڻ ته آهي ئي ڪٿي پليءَ جو ڪاڄا جي لظر ڪان ٽڙيو تہ اپري جو سنهن

اوڪاڄ ۽ للڪر نہ اهندو... ٻل جي ڪٽي سوَ سٽون ٻانٺي. ڏڻ ٻنهنجو سنڀالجي، ڏوهه ٿئي ڪي نہ ڏجي. عجيب چوٻول آهن. ٻنا اجهي ڍلڳهر جي ڍار. الله جي آسري. اکين جي اونڪهه ڦٽائي، روزيءَ جي تلاش ۾ سرگردان رهن. سري ٻانون ڏٺي ٻولڙين ۾ ٻاسا ورائڻ وارن جي زندگي تہ جڻ جهاد اڪبر آهي... سندن جهوپڙا نير نير ڪيو نيمن، ٻٽ ڀسير چڪرڻ چارا ٽين... ۽ سدائين سرها سنورا... چي... "مينهن ۽ مهمان، ڳهڙي ٻل جا مهمان- مينهن جي ڀسائي حاڪم جي ماري تي ڪهڙو ارمان." الله جي رحمت جيترو وسي، آن وس آهي... تڙ- ترايون، تليون، حرَ تار ٿيو چوليون هٺيو ٻيون چاڪن... ٻادل ٻس نٿي اسر ڪري. ڀر مجال! جو ٻاڙو ٻولس ا چي... لوائي ۽ آجالو ٿئي... ڏڻ ٻہ ساهي ٿئي ۽ اکين جي اونڪهہ ٻہ آجهايون... اجوڪين اوطاقن ۾ ڪين آلڪو نہ آڻ تڻ... ٿر جي واري، وسندي مينهن ٻڌري ٻانٺيءَ جي چنڊ ٻہ نہ چڙدي... پل ڪٿي ڪينرو ٻہ وڏ ڦڙو وادڪا ڪريو ٻيو وسي... ٻر مٿس چڪ چارو مور نہ ٿئي... ٻٽ پنيهر ٻابو، ٻلي پٽ تي ٻيو ٻاسا وراهہ. سنگهاريون سالجڻ ليءِ آڏي ڏيو آٿن. وڏ ڦڙي وسندي، واوڙا واوڙي، جهڻ جهڳڪي جهڳو جهگو... ڪري ٻيون جهيلاٽتو جهولڪاربن... مکڻ ٻريا هٽرا ڏسيو ٻيون مرڪن ۽ مرڪن... ڪير ڦڙي جي هاج لاهيو، مانورا مٿلن ليءِ چٽلهن تي چاڙهين... وسندي مينهن، ڳهر جي سڀ ساڃڻ سهيڙ ڪن ۾ ڪٺيو ٻوري ڪن... ٿئي ٻرڪ ٻرهہ جو چولريون، چرروڙا- مٽ، سانورا- ٽامان جا سر ۽ ٻيلهڙا ڪٺيو، وڏي لاڏ ڪوڏ سان ٽياند يون وڏيءَ ويل وچيو وڻاٽن تي سهڙن... مينهن وسندي مال جي ڏهاني ۽ ڏڪي... برسات جا اوهيرن تي اوهيرا... آهڻ جي ٻہ وبسالد لہ; ٻر سانگي سدائين سرها... مال کي مهلاٽتو ميڙي، ڏوپ ڏهاني ڪري، ٻنارين کي ٻتل ٻاڻ جي ٻدٻوهہ سان ڪيڊي، ڪندا ٻڪر ٻند ۽ هڙڪن جي هنج حوالي... تہ مال ٻنل ٻهر ريتي ٻڌل رونٽا جهلي ساهہ ٿئي; ٻر جي جهڙ ۾ جهل نہ ٿئي، تہ ٻيرڻ تي آبهي رات وعائيندا. ڪير چڪو ملي وبن تہ مهل ٿي. ان جا ڪيڙا سُور اهن. ڪڙس ٻند وبندي جي چار ڳُرنا وات ۾ وڏائرن، تہ جڻ مهلاٽتي مالي ملين. مالڪيڙا ڍيهون ٻڌي سات ڏيو سهڙن. سٿيي سيمون چرندا، ٻر مال کي سير سان سوهي سموهي سهڙائيندا سات جهاي. متان ڪا ڪنهن کي مشڪل ٿوي. پيڙن جو ٻرر آهي. چنڊ ڦڙيءَ جو ڏڻ ڪان چينل ٽڙتل جيهہ ٽيڻ اہ ڏيندا. ورائي ڪندا ولر پيڙي، ٻوهہ ڪنهن جي ٻہ ڪٿي هجي. ٻرانيءَ ٻنهنجيءَ جو وبچو مور نہ رڪن... چي... متان ڪنهن غريب جي وٺي مينهن وجي هلي. مونهوکيءَ ۾ ڏنار ڏڻ کي تڙ ترابون نہ ڏبکاربندا ۽ نہ وري ورائي وڻاٽن تي آئيندا... چي... ڏڻ ڪارڻ جهڳڙ ۾; جهنگ ننگ آهي. ڪٽڪ ٻن ڪُرتيو ٻيون ٿوت ڪندبون... رالي رتين ريلن ۾ رکيو چا آهي... ڏکن جي رات ٻوري ٿي... مکن جو سج آيريو... ٻرهہ ٻاڪون ڪيدبون... هاڻي اوير ناهي... ڏرتي تہ ڏسو; ڦٽي ڏوُنرا ٿي ٿئي آهي... اوپڙ اوٻارا ڏيو ٻيو اٿي... جهنگ ٻچي ٻولدا... رهيون ڪهيون ريلن ۾ رؤلشا ڪندبون... واهہ جوڙبندڙ جي

جوڙا ڏتولي ڏڻ ري دلگير رهن... پل ڪٿي بي ڪنهن ڪار ڪرت مان الڳ آهن؛ پر سنڌڻ
روح کي راحت تڏهن اچي... جڏهن مال مچي...!

...   .

آهي خشڪ واريءَ جا ڍڳ، ٻپالڪ ٻڻ وارو وايو سنبل، خاردار خشڪي جا وڻ، جن جي پنهنجي بدحالي تي ماتم ڪري رهيا آهن، ٿر جي وچاري واري جنهن کي بي رحم طوفان دربدر ڪري رهيو هو، اهي اکهاڙا ڪٿي پريا وڻ اڄ ميڙ ۽ مور سان مخمور ٿي جهولي جهمي رهيا آهن، رائي رتيون رلون ۽ ٻڻ جا ڪوچار ۽ تڙڪول جهڙا چٽونءَ پک، چهچ ساوا، گلن ڦلن جي ٻهڪار ۽ ولهن واس ماروئڙن جي ملڪ کي مست بڻائي ڇڏيو آهي. ٻر ٻر ٻازاريون لڳي ويون، ٻڪا ٻڪن ساهان آڏي وس چرو ويڙهيچن اچي ٻراٽا پڊ وساها، ٻالن وڻاڻن تي پيڙيون پٽاريون ڏسيو دل ٻٽي ٻهار ٿئين... چوڏار چڙن جي چڻن پڻ ٻڌيو ٻيا سرٻر ٻر سرها ٿين، ۽ ديس جي ڌڙي ڌڙي تي ٻيا دوالهون دواڪائين، مال تان ميڙ سهو تريا مال جي مک ٽري تـ چارئي پهر پيون چرانديون، چڙا چينگهاربنديون، مجالا جو گوڏو ٻيڪڙين، پرهه جو پوپان پير ڪنديون، اوهه آڪيڙو ڪندن، ڏنار جون روڪيون اـ رهنديون، جيتر ميڙالو ۽ ڏهائي لـ ڏينديون، ڏهائي ڪري مٿايون ڪندا سالي سير ڏي، پوءِ تـ وٺو ڏس. تـ ڪي وري ڪيڻن ۾ ساوا سلا آسرلدا ۽ اوچون ڏيندا ڏسي ٻيا وهسندا، آڻ آيري الن، تـ وري تارن ٻري رات ۾ مونن، جڏهن ٻوڪ جا سلا سهه ۽ ست ٻريا سمجهن تڏهن سڏ وجهن چيڙ چيٻڙ ۽ آيت جو، گهر گهر مان ننڍو وڏو آڻ آيري لتسيءَ لٻ پيو ڪٿهو ڪاهي ڪٿهو ڪيت ڏي پيو وٺندو، ڪيت ۾ گڏيا پوءِ تـ وٺو ڏس ۽ ٻڌا هَمرچي جي هونڪار لڳي وينديون، ڪٿها ڪرب ٻيا هلائيندا، پکهر واتڻ ڪريو پيو وهندو، دم الدز ۾ پورو لـ ٿيو ٿيندو، پر مجالا جو چيلهه سڌي ڪن، چيلهه سنئين تڏهن ڪندا جڏهن پنهنجو سهاڙو پورو ڪندا، ڪيت چڻ تـ ٿيڙ پٽجيو ٿي، هَمرچي جي هُنڪهه، جهُول اصل جيءَ ۾ جڙجي وينديءَ، سلا ليڏاليا تر جڻ آيا، مٿان ٻوک پڪي تـ پوءِ ڪندا ڪرهولن ۽ ڪنين ٽاهڻ جو سعيو، ڪنيون ڪوب ٻڻائي، ڪڙچ ڪيڏي ڪندا تيار، پوءِ وچارا ٽاريلا چنڊ ڏسي چگو وار نهاري، وجهندا ڪيت ۾ لاٻارو. پرهه ڦٽيءَ جو ڪاهي پهچندا ڪيت ۾. اول بادشاهه پير جو ڪل ٻوک مان پورو ڪيڊلدا، پوءِ ڪندا لاٻارو شروع، ڪيت لاٻيءَ تي مور اـ لٺائين، پنهنجو ٻاڻ لڻن ۽ ڇَولڻا چارا ڪن، لڻندي جي ڪڇو آيون ٻٽ لڳي وڃن تـ ٻيهي هڻندا تري، آچو آن ڪري هڻندا ڦڪ وات ۾، ڪائيندا ۽ ڪاندا وتندا، ڪيت ۾ ڪرميءَ ڪهٽ ۽ ٻوک جي آهٽ جي پرواهه مور نـ ڪن، جي ڪٿي تولس تپائن تـ پانيءَ ڪاڻ ٻاڙاريءَ ۽ ٻيهي ٻاسي مور نـ موٽندا، لمي ڪٽندا ڪيت مان ٻڪل چاهون، هٿ جي نولڪي يا ٻارڪ سان ٻڌي اڏواڻ ڪري ٻيهندا ڪاڻ. منڻن ۾ ڪوري ڪٿي ڪٺوري جهڙو ٻڻائيندا، وري ڪَرٻون مَنور زبان لـ ڪندا، چوابدي

مهڙي ڪٺي ڪٻير ۾ وڃڻندا، سڄي ڏينهن ۾ ساهيءَ پٽڻ لاءِ اوتارو هڪ ٻيرو ڏسڻ، سندن اوتارو ڏسڻ وٽان آهي، سيوي جي مارڪيٽ پيو معلوم ٿيندو... ڪڏرا، چالهان، چيڙ، ريڙ ڍلڪ سان رکيا هوندا، مزمان مڙو آبو ته پوءِ ويهي ٺولڪا هٽي ٺڪائيندا، چي: هي ڪچو آهي ۽ پاڻ، هي پڪو آهي ۽ پوڏ. پنهن جا پارڙا ته اوتاري ۾ آيري ڪان لٿي ته ڏين رهڻ - ۽ پيا خوب خوبان ڪمڻ جي تلاشي وٺن. سندن ڪاڏيءَ تان چانهين جي رس جا ريلا وهندا لڦار ايندا، ميرا ۽ رس جا رتل ڪپڙا سندن ات ڪي اڀالا ۽ آڌاوا مور ڏ لڳندا، ۽ ڪين ويتر پيا وٺندا ۽ سيبائيندا.

ٺاريلن جا ڪمڻ ڪا سيٺ ورلڊمل جي واڙي ته لاهي جت چيڙ، ريڙ ۽ تراڙي جي پڙ تڙن، هتي نه جهنگ پچيو پون، پيو ڪاٺ ۽ ڪٺ، ليڪو رکندي ڪين لڄ آچي، مهمان ڪي ڪيٽ مان چالهون چڱو چوڪو چولڊي ڏين ته پل ڪاني خوش ٿئي، چار چؤنڪ ڳالهين جا پڏائي آلي. ڪيٽ ۾ ڪڏرن تي مانهن جو واهونو لڳيو وڃي، پيا آٽ ۽ ڪڏم ڪڏرن جا للابن ۽ مجال جو پنيرو ڪٺي منهن ۾ سَر وجهي، ۽ سدائين پيو ڪلندو ۽ هٽ ڏس ڪندو...

سي ٺاريلا ٺڙن ۾، جي مانُ گهڻَ گهَرِي
وطنُ وَسَ وَسندئون، هنبڙِي نيتُ هَرِي
آندر چيتُ چَري، وِرهَ وِيڙهيچَنِ جو.
(شاهه)

آڏيسي اُٿي ويا...

مرحوم محمد صالح راهو

سرزمين سنڌ جو هي عظيم فرزند پنهنجي علمي ۽ ادبي خدمتن جي ڪري تعليم کاتي ۾ هڪ ممتاز حيثيت جو مالڪ هو. مرحوم هڪ مشقت پسند ۽ محنتي ماڻهو هو؛ جيڪو پنهنجي ذاتي صلاحيتن ۽ جدوجهد سان فضل و ڪمال جي بلند مقام تي وڃي پهتو. راهو صاحب جي رحلت دوستن کان هڪ سدا مرڪندڙ دوست ۽ ابهم ٻچڙن کان هڪ شفيق پيءُ کسي ورتو. ڪنهن کي خبر هئي ته هيءُ سدا کلندڙ ساٿي اسان کان ايترو جلد وڃي حقيقي حبيب سان هڪاندو ٿيندو!

پروفيسر محمد صالح راهو 16- جنوري 1926ع تي ڳوٺ سواڻي راهو، تعلقي سڪرنڊ ۾ ڄائو. ابتدائي ڪلام پاڪ جي تعليم حاصل ڪيائين ۽ پوءِ ڪجهه عرصي لاءِ مدرسي ۾ فارسي پڙهيائين. ان بعد ڳوٺ جي سنڌي اسڪول مان چار درجا پاس ڪري نوابشاهه جي مشهور لوڪلبورڊ هاءِ اسڪول ۾ سنڌ جي مايهءِ ناز تعليمي ماهر جناب حاجي خان کوجه صاحب جي زير نگراني ثانوي تعليم حاصل ڪيائين. ان بعد ڪراچي سنڌ مسلم ڪاليج مان بي. اي پاس ڪيائين. آخر ۾ سنڌيءَ ۾ ايم. اي پاس ڪرڻ بعد سال 1951ع ۾ ڪراچيءَ جي گورنمينٽ ڪاليج آف ڪامرس ۾ سنڌيءَ جو ليڪچرار مقرر ٿيو.

مرحوم راهو صاحب 28 سال تعليم کاتي جي خدمت ڪئي ۽ انهيءَ عرصي ۾ هو مختلف عهدن تي فائز رهيو. راهو صاحب ڪاليج جو ليڪچرار، ويسٽ پاڪستان ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جو آفيسر آن اسپيشل ڊيوٽي، پروفيسر، پرنسپال، تعليم کاتي جو سيڪشن آفيسر، ڪاليج جو ڊپٽي ڊائريڪٽر، ثانوي ۽ اعليٰ ثانوي بورڊ حيدرآباد توڙي سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جو سيڪريٽري ٿي رهيو.

راهو صاحب جي علمي لياقت، انتظامي تجربي ۽ ڪم سان دلي لڳاءُ ۽ پيش آمدہ لياقت کي نظر ۾ رکندي سال 1975ع ۾ کيس سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جو چيئرمين مقرر ڪيو ويو، جنهن عهدي تي وفات تائين فائز رهيو. مرحوم راهو صاحب سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جي چيئرمن جي حيثيت سان ايتري ته محنت سان ڪم ڪيو، جو هن بورڊ جي ڪارڪردگيءَ کي

صدرمملڪت طرفان نہ رڳو ساراهيو ويو، ملڪ بورڊ جي ڪتاب سازيءَ واري ڪم جي طريقي کي پاڪستان جي ٻين بورڊن لاءِ مثالي قرار ڏنو ويو ۽ انهن کي هدايتون موڪليون ويون، تہ ٻيئي ٽيڪسٽ بڪ بورڊ، سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جي ڪتابن تيار ڪرائڻ جي طريقي موجب ڪتاب تيار ڪن.

مرحوم راهو صاحب جو جيئن تہ وڪالت جو امتحان بہ پاس ڪيل هو، ان ڪري ايل. ايل. بي. جي شاگردن لاءِ سندن لکيل ڪتاب Leading Cases Book I and Book II ڪراچي يونيورسٽيءَ طرفان درسي طور رائج ٿيل آهن.

مرحوم راهو صاحب اڪثر رات تائين ويهي آفيس ۾ ڪم ڪندو هو، ۽ تمام گهڻي محنت ڪرڻ ڪري 5- ڊسمبر تي اوچتو سندس طبيعت خراب ٿي پيئي. 7- تاريخ کيس اسپتال ۾ داخل ڪرايو ويو. قدرت طرفان سندس هن دنيا ۾ رهڻ جو وقت پورو ٿي چڪو هو، ان ڪري ڊاڪٽرن ڪوبہ فرق ڪونہ ڪيو ۽ 8- ڊسمبر تي قلب ۾ ڪمزوريءَ جو دورو پوڻ ڪري پنهنجي جان، جانِ آفرين جي سپرد ڪري يارن کي هميشه لاءِ وڇوڙو ڏيئي ويو.

إنّا لِلّٰهِ و إنّا إليه راجِعُونْ

مرحوم جي اٿي ويهڻي ۽ رهڻي ڪهڻي اهڙي سادي هئي جو ايڏي وڏي عهدي هوندي بہ انهن محسوس نہ ٿيندو هو، تہ دنيوي لحاظ کان پاڻ تمام وڏي عهدي تي فائز آهن. ايتريقدر جو سمهندو بہ زمين تي هو، غريب توڙي امير سان هڪجهڙو ورتاءُ ڪندو هو ۽ سادا ڪپڙا ئي ڪيندو هو. طبيعت ۾ حليم نهٺو، کل مک، رلڻو ملڻو ۽ نهايت خوش مزاج هوندو هو. مذهبي لحاظ کان وڏو ديندار ۽ صوم وصلواة جو پابند هو. زماني جي ڏيتي ليتيءَ ۾ صاف رهندو هو. هٿ جو ڇوٽ اهڙو هوندو هو، جڻ سخاوت سندس سرشت ۾ پيل هئي. مرحوم راهو صاحب رسول پاڪ صلي الله عليه وسلم جي عشق ۾ ٻڏل هو ۽ هروقت کيس سرزمين حجاز جي ڏسڻ جو گهڻو خيال ۽ شوق هوندو هو. سندس وفات تي سڄي پاڪستان مان تعزيتي ٺهراءُ آيا، جن ۾ سندس خدمتن کي ساراهيو ويو ۽ سندس مغفرت لاءِ دعائون گهريون ويئيون. اسان جي دعا آهي تہ الله تعاليٰ مرحوم جي مغفرت ڪري ۽ کيس پنهنجي جوارِ رحمت ۾ جاءِ ڏئي ۽ سندس پوايرن کي صبر جميل جي توفيق ڏئي ۽ کين صالح ڪري.

آمين ثم آمين.

- پروفيسر محمد اسحاق ابڙو

سُڄاڻ (ادارا)

لاڙ ادبي سوسائٽي، بدين سنڌ.

پس منظر : 1956ع ۾ لطيف پبليڪيشنس (3 ڪتاب)؛ ساڳئي سال: جيلاني پبليڪيشنس (21 ڪتاب)؛ 1960ع ۾ ساگر پبليڪيشنس (5 ڪتاب)؛ ٻارڙن جي ٻاري (4 ڪتاب)؛ ادبي محفل (3 ڪتاب). انهن مختلف ادارن پاران ڇپايل ڪتابن جو ڪل تعداد 36 ٿئي ٿو. اهو تعداد ان ۾ تهائين وڌيڪ ٿي وڃي ٿو، جو ان جو سڄو ڪريڊٽ انهيءَ اڪيلي شخص کي وڃي ٿو، جيڪو هڪ غريب ۽ مسڪين پرائمري ماستر آهي، جنهن لنگهڻ ڪاٽي، پنهنجي ٻارن کي بکيو ڌڪيو رکي، لوڙ نچوئي، رت ست ڏيئي، اهي ڪتاب سنڌي ادب کي ڏنا آهن. سندس چوائي: "پوءِ اها ئي ڳالهه آهي، ته اڄ ڪڏهن بک مٿو هڻان، ٻارن کي مهل سر ليڙا وٽي ڏيئي نه سگهيو هجان، پر انهيءَ ادبي چرپاڻي لوڪ ۾ ڏنو ڪيو هجيم." مان انهيءَ شخص کي "چرپاڻ" سڏيندس -- ۽ اهو چرپاڻ آهي: **محمد سومار شيخ** -- جنهن پيٽ تي پٿر ٻڌي، ادب کي پستڪن جي ڀنڊارڪ ڏني آهي!

1970ع ۾ مٿين سڀني ادارن کي گڏي هڪ ڪيو ويو ۽ ان اداري تي نالو رکيو ويو: "لاڙ ادبي سوسائٽي، بدين". مٿين سڀني ادارن جا ڪتاب به ان اداري جي نالي ساريا ويا. هيل تائين "لاڙ ادبي سوسائٽي" 58 ڪتابن جي "نمائي سوکڙي" سنڌي ادب کي ڀيٽا ڏيئي چڪي آهي. اهو ڪارنامو به سنڌواسين جي روايتي بي حسيءَ جو بک ٿي ويو؛ پر محمد سومار شيخ کي پنهنجي ليکي ان خدمت تي آٿت آهي ۽ سگهي سارا هو به من لاءِ "سوني پلي" ڪان گهٽ ڪونهي.

"لاڙ ادبي سوسائٽيءَ" نه رڳو ڪتاب ڇپيا آهن، پر علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون جاري رکندي، بدين ضلعي جي ساڳي ماحول ۾ ولوڙ پڻ پيدا ڪندي پئي رهي آهي. ان ڏس ۾ لاڙ جي شاعرن ۽ اديبن جون ورسيون ملهايون پئي ويون آهن، جن مان پير عالي شاهه جيلاني، قرهنو پالداري، سالوڻ فقير ۽ سرڪان شيخن مکيه آهن. ان اداري جهڙن اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن کي به نه وساريو آهي -- ۽ ان ڏس ۾ جان محمد جت ۽ مير محمد لنڊ جي مانَ ۾ گڏجاڻيون ڪري، هڪ نئي روايت کي جنم ڏنو آهي. هوٽ اسين

ان اداري جي مختلف موضوعن جهڙوڪ تحقيق، شاعري، ڪهاڻيون، ڊراما، نفسيات تي ڇپايل ڪتابن جي لسٽ ڏيئي رهيا آهيون، ۽ مهراڻ جي پڙهندڙن کي اهي ڪتاب خريد ڪري پڙهڻ جي اپيل ٿا ڪريون:

(1) شاهه جا ڪُجهه ٿيل بيت (سُر مارئي)، (2) مناجات ساقي، (3) سوڪڙي، (4) پارس، (5) تاريخ الشعراء لاڙ — پاڱو پهريون، (6) پرڏيهين ڏانهن پيغام، (7) ڪوڪو چوهاڻ، (8) ڇڳو ۽ مدو، (9) شاهه جا ڪُجهه ٿيل بيت (مختلف وڏيڪ سُر)، (10) ڪليات فاروقي، (11) نوراني جاسوس، (12) پورس جا هاٿي، (13) لهرون، (14) نازان، (15) هڪ ندي — ٻه ڪنارا، (16) چولهون، (17) اڏيرو اجالو، (18) تنهنجون ڳالهيون سڄڻ، (19) تند تنوار، (20) شاهه ذوالحج، (21) بوعلي قلندر، (22) ڪبرو چور، (23) قلم وهي ويو ڪالهه، (24) پيرشاهه قادري، (25) سنڌي آوازن جا تبادلا، (26) ماءُ جي قرباني، (27) روحاني ابيات، (28) قصو ڪرهي پير جو، (29) تيرهين تالي، (30) درد جو درياهه، (31) تاريخ الشعراء لاڙ — پاڱو ٻيو، (32) ڪليات شيخ الهه بچايو، (33) روپا ماڙي، (34) ڪلام مرڪان شيخ، (35) ڪلام جڙيل عباسي، (36) ڪلام جوڻيجو، (37) ڏاهو ڪهيڙو، (38) دوها ۽ دولهان، (39) بلبل جون ٻاتيون، (40) سون سريڪا سپنا، (41) چراتيس چيري، (42) ستر جاچي، (43) پيت وروندو، (44) ڪلام پير پاون علي شاهه 'ساقي' (45) ڪلام حيات جمالي، (46) دربار محمدي (47) لاڙ ادبي سوسائٽي، (48) سنڌ جون سورميون، (49) عبرالي، (50) پيروز فقير جو ڪلام، (51) جذبات پنالي، (52) مددخان پناڻ، (53) اسان جا شعر هي سادا، (54) منهنجي ماضيءَ جا چند ورق، (55) بدين ضلعي جي ثقافتي تاريخ، (56) ٻڪين جي بچار، (57) ميگهه رڪ، (58) شيخ ڪرهي پانداريءَ کي ڳائيندڙ شاعر.

ڏونگر نه ڏوري، سڪڻ جون سڏون ڪري،
وينـي گهر گهوري، مـٺان پـريـن جلدڙو.
— شاهه

تبصرا

سچ ترڪيءَ هيٺان (تنوير عباسيءَ جي شعري ڳنڪي تي ويچار)

جديد دور سنڌي ادب ڪي جن ڪي شاعر ڏنا، تنوير انهن ۾ نمايان حيثيت رکي ٿو. هن جي شاعري جذبات جي بي پناهه آٿل سان ڪذوڪڏ، شعور جو هڪ تيز رفتار وهڪرو به آهي، جيڪو هن دور جي بدلجندڙ حقيقتن ۽ ازلي سچ جي آميزش سان پيدا ٿيل پس منظر ۾ فطري موسيقيءَ سان همآهنگ نظر اچي ٿو. اهو ئي سبب آهي، جو تنوير جي شاعري، ڪنهن هڪ طرح جي ناهي، بلڪ مختلف جذبا ۽ مختلف حالتون، جتي ڪٿي نظر اينديون. اها به ڳالهه آهي ته انهن مڙني ڳالهين ۾ انقلاب جو عڪس نظر ايندو. انقلاب صرف جسماني نه، پر ذهني معاشي ۽ اقتصادي انقلاب:

مضبوط جهوپڙيون ۽ ڪمزور محل ماڙيون،
سو ڏينهن آهي ويجهو، ٿينديون اپيون ڪهاڙيون.

وري جڏهن وطن ڏالهن وري ٿو:

چٽ پراوا ڪين وٺن،
پنهنجي لوئي لاک رتي.

—

ديس جي آزاديءَ جي خاطر، هر ڪو سر سهائيندو،
هر ڪو ٿيندو ڳاڙهو گهوٽ ۽ رت جي مينڌي لائيندو.

—

ڪين وساريندس سان ڪڏهن،
ڪنڙم جيڪو قول،
منهنجو پيلاين سان پول.

تنوير جو اهو چوڻ ته:

او تنوير، ڳالهه ته هر ڪو ڪني جاني،
اسان سوز ان ۾ سمائي به چائون.

يا

وري شعر تنوير لازل ٿين ٿا،
ثمر سوچ جا نيٺ حاصل ٿين ٿا.

الهن ۾ شعرن ۾ هن تمام سولن لفظن ۾، شاعريءَ جي ٻن اهم بنيادي نقطن جو ذڪر ڪري ڇڏيو آهي، جنهن ڪان هن دؤر جو ڪافي اڏ ٻڙهيل السان انجاڻ آهي. سوز ۽ سوچ- انهن ٻن شين ڪان سواءِ شاعري تڪ بندي بڻجيو وڃي؛ Creation تخليق جي ڏاڪي تان لهيو Craftmanship يا جوڙڻ (Making) جي درجي تي اچيو وڃي ۽ جيڪڏهن ائين ٿيندي ته وڏا ڪوڙ ٿيندو، ته هر دؤر ۾ تخليقڪار ڪان وڌيڪ سگهڙ ٿي پيدا ٿيندا رهيا آهن ۽ هن دؤر ۾ ته شاعرن جو ڏاڍو ڪال آهي، جنهن جو سبب شايد اهو آهي، جو ڪنهن به اهڙي شخص کي چئلينج ڪرڻ ڪيو ويو آهي، جيڪو شاعر نه هوندي به شاعر هجڻ جي دعوا ڪري. شاعر صرف اهو ناهي، جيڪو شعر لکي ڄاڻي، بلڪ هن کي انهن جي مفهوم جي به خبر هجي- ٻين لفظن ۾ هو جيڪي ڪجهه چوڻ چاهي، تنهن کي شعر جي صورت ۾ پيش ڪري. الهيءَ ۾ هڪ حصو وجداني ڪيفيت جو به هجي؛ پر وجداني ڪيفيت ۾ به لاشعوري طور اهي ئي ڳالهيون ظاهر ٿينديون آهن، جيڪي شاعر شعوري طور تي پڙهي، ڏسي يا محسوس ڪري چڪو آهي، تڏهن به معاملو سوچ تي اچيو پورو ٿئي. تنهن ڪان سواءِ جديد دؤر، گوشه نشينيءَ جي شاعري يا اڪيلائيءَ جي گيتن جو ڪونهي. سڄي دنيا جو انسان هڪٻئي کي ايترو ته ويجهو اچي چڪو آهي، جو هاڻ هو هڪٻئي جون خوشيون ۽ غم محسوس ڪري ٿو. مظلومن ۽ محڪومن سان همدرديون ڪري ٿو. بادشاهتن ۽ ورثي ۾ مليل خوشين جا خواب ٽٽي چڪا آهن، هاڻ ته هر قوم ۽ هر فرد پنهنجيون خوشيون پاڻ ٿو حاصل ڪري. تنهن ڪري 'هاڻ' جو شاعر رڳو پنهنجي ذات لاءِ نه، بلڪ پاڻ جهڙن ٻين سڀ انسانن جي خاطر ٿو شعر چوي ۽ لازمي طرح هن کي پنهنجو پاڻ مان لڪري، ٻين قومن ۽ فردن بابت به معلومات رکڻي پوي ٿي. هونئن، ڪوبه شاعر جڏهن پنهنجي ڪا پيڙا پيش ڪندو آهي، ته به هن جو مقصد انهيءَ ۾ ٻين جي پيڙا جو عڪس پيش ڪرڻو هوندو آهي. تنوير ته انسانيت جي لاءِ چوي ٿو:

مات ٿيا سون تون ۽ مان،
مات ٿي السانيت.

تڏهن به کيس اها پڪ آهي ته:

جيڪو خواب ڪلهوڪو،
سو ٿي سچ اڄوڪو.

پر هي به چوي ٿو:

سيڪو سپنا ماڻي،
ساٿيا ماڻي ڪو ڪو.

پر ڪٿي ڪٿي هو شديد ردعمل به ڏيکاري ٿو، اهڙن موقعن تي:

هر ڪو ماڻهو موتيءَ داڻو،
هر ڪا دل هيري جي کاڻ، جاني ڏس ته سهي انجاڻ.

وارو تنوير عباسي بي اختيار چيو اٿي:

اوچيون رڪون هي لاٽون، هي مشعلون هي ڏياٽيون،
پنهنجن لئه روشني ۽، دشمن لئه آساڙيون.

هي رد عمل شعوري آهي، جڏهن حالتن ۽ واقعن جو رخ شعور تي Ideal سان ٽڪرائيندو آهي: جڏهن هر شيءِ کان انڪار جو جذبو پيدا ٿيندو آهي ۽ ماڻهو رڳو پنهنجي وجود کي محسوس ڪرڻ لڳندو آهي ۽ انسان هاڪار جي جذبي کان هٽي ناڪار جي حالت تي پهچندو آهي:

پنهون ٿيس پاڻ، سسئي تان سور هئا.

(شاهه)

واريءَ حالت ۾ هوندو آهي، جتي 'انسان'، 'انسان' هوندو آهي، نه ڪي دوست ۽ دشمن، پنهنجو پرايو.

تنوير جي هڪ ٻي خاص خوبي اها به آهي، ته هن افريڪا ۽ ويٽنام جي هيروز بدران، پنهنجا ماروئڙا چونڊيا آهن. حيدربخش جتوئي ۽ شهيد عبدالرزاق سومرو، هڪ سنڌ لاءِ جدوجهد ڪندي پنهنجي جان ڏني، ته ٻئي کي سنڌي هجڻ جي الزام ۾ هڪ درسگاهه جي اندر شهيد ڪيو ويو. هڪ حالتن جو شهيد، ٻيو ماڻهن ماريو. تنوير ٻنهي لاءِ شعر چيا:

زندگي جدوجهد اڻ ٽڪ سفر،
زندگي محنت ڪنهين هاريءَ جو هر.

--

ڪيڏا ڏيڏارا ڳايان پنهنجي سنڌ لئه،
مٽيءَ ۾ ملندا وڃن، ماڻهو سوچارا،
ڏاهن هڇارا، تڙپا پنهنجي سنڌ مان.

تنوير جا ڪئين رنگ آهن: هو انقلابي به آهي، ته رومانوي به: حقيقت پسند آهي، ته جذباتي به. سندس شعر مان محسوس ٿئي ٿو، ته هن پنهنجي ديس جي مٽيءَ جي خوشبوءِ چڱيءَ طرح محسوس ڪئي آهي. پنهنجي شاعرن جو چڱيءَ طرح اڀياس ڪيو اٿس. تازو هن سنڌ جي سدا حيات شاعر شاهه لطيف سائينءَ جي شعر جو اڀياس به لکيو آهي ۽ خود هن مجموعي ۾ هڪ نظم محمد فقير جي شعر جي هڪ سٽ سان شروع ڪيو اٿس:

جا وک چاوين سا وک اڳتي.

رسمي طرح ته تنوير کي انگريزي رومانوي شاعرن مان، ڪنهن سان ڀيٽي سگهجي ٿو. پال ويلري، ايزرا پائونڊ ۽ ٽي. ايس. ايليٽ سان سندس ڀيٽ ڪري سگهجي ٿي: پر منهنجي نظر ۾ اها غلط ٿيندي، ڇو جو تنوير جو هڪ الڳ اسٽائيل آهي ۽ الڳ مقام. هن جي شاعري ديس جي سالگيرهن جي جذبن ۽ اميدن جو اظهار آهي. تنوير سنڌ جو سپوت آهي ۽ هت رهندڙن جي من ۾ هن جو مقام ڏاڍو اوچو آهي.

پاتال ۾ بغاوت

مالڪ: ڀريون ڇاپو؛ 1976؛ ڪرائون سائيز؛ 80 صفحا؛ چار رپيا؛ آڪم پبلشنگ ايجنسي، پوسٽ باڪس 238، حيدرآباد سنڌ.

هن ڪتابڙي تي مهراڻ جي 78/2ع پرچي لاءِ تبصرو ڪرڻو هوم، پر موڪلي 78/3ع لاءِ رهيو آهيان. اوير لسوري منهنجي آهي — ڪجهه پڙهي پوري ڪرڻ ۾ ڏکيائيءَ جي ڪري. ڪجهه سيسفوس (مالڪ موجب: سسيفس) واري ڏند ڪٿا وري پڙهي ڏسڻ لاءِ يوناني ديومالا تي ڪنهن ڪتاب هٿ ڪرڻ جي اڌوگابري ۽ ان ڪارڻ اڻ-ٿڪل ڪوشش جي ڪري، ۽ ڪجهه ٿلهيءَ سستيءَ جي ڪري. پڙهي پوري ڪرڻ ۾ ڏکيائي ان ڪري جو ٻولي، خاص ڪري مهاڳ ۾، اهڙي ڪر آندل آهي جو معنوي مطلب پروڙڻ لاءِ ساهيون وٺيون ٿي پيون. الون ساهين ۾ عجيب قسم جي پنڪچوئيشن ۽ پروفن جي چُڪن جو به هٿ هو. يوناني ديومالا تي ڪتاب هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ان ڪري جو اهو ڄاڻڻ ٿي چاهيم ته آڳاٽي يونان جي ڪارلٽ لالي عياشيءَ ۽ لُچپڻي ڪان بدنام شهر جي ڏندڪٿائي باليءَ ۽ ڀرين بادشاهه، سيسفوس، کي مهاديوتا، زيوس، جن لوڀ ۽ ڏنگيءَ جي ڪري تان پاتال ۾ سنگ مرمر جي چيپ پٿر هٿن سان ڏِکي ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي پهچائڻ جي ڪڏهن به پوري نه ٿيندڙ سزا (ڪڏهن به پوري نه ٿيندڙ ان ڪري جو چيپ چوٽيءَ تان ڦرندي اچي وري پٽ پوندي هئي) ڏني هئي، تن جي وچور ڇا هئي. جي مالڪ پنهنجي 25 صفحن جي مهاڳ ۾ ڪٿي سنڌ ۾ اصل ڏندڪٿا به درج ڪري ها ته هوند مون پارن ويسرين ۽ ڳهٽ-ڇاڻ تبصري ڪندڙن جو پلو ٿي پئي ها.

'پاتال ۾ بغاوت' جا ٻه 'پاڳا' آهن. ڀريون پاڳو (ص ص 9-33)، 'سسيفس جي ناڪار' هڪ طرح جو مهاڳ آهي، جنهن ۾ مالڪ هين 'دائمي ڦڪاريل ۽ لنديل' ڪردار بابت پنهنجي Thesis هيئن اپٽاري آهي: 'سسيفس، ڪامؤ پاران مڙهيل وجود ڪان مٿاهون آهي. گهڻو مٿاهون. ڇاڪاڻ ته هو اختيار جو لنديل آهي ۽ ڦڪاريل. سنڌس وڏائي انهيءَ ۾ آهي ته، هو سدائين، هر ويل، اختيار کي چوري ٿو: نه — جو ڪجهه مٿس مڙهيو ويو آهي، اختيار پاران، جنهن وٽ سگهه آهي. سسيفس ان کي ٽڏي ٿو. نابري واري ٿو. نهن ۽ انهيءَ "نه" — جي حد ڪان "پاڻ هجڻ"، جي اظهار جي سرحد شروع ٿي ٿي. جنهن ۾ پنهنجي تقدير/چرپر جي چونڊ جو حق محفوظ رهي ٿو، چواڻ جو حق، جيڪو آزاديءَ جو تت آهي. تنهنڪري الاهي فتوائن، مقدس احڪامن ۽ اختيار جي مرن کي ٽڏڻ، سسيفس پنهنجي اخلاقي جوابداري سمجهي ٿو.... سنڌس ناڪار... اختيار طرفان مڙهيل امر کي للڪار آهي. هو اهو ٿو ميچي ته ڪو مٿاهون، يا ڪا مٿين هستي سنڌس باري ۾ فتوا مڙهي، فيصلو ڪري، لعيب جوڙي. ۽ نه ٿي هو الهيءَ حيثيت مڃڻ لاءِ جاڪوڙ ڪري ٿو، پاڻ مٿاهين مڙهيندڙ هستي بڻجي.

جيڪا ٻين جي مٿان اتوائون مڙهي ۽ لعيب ٿاڦي. سندس ناڪار، پنهنجي هستيءَ جي هانڪار لاءِ آهي.' (ص ص 22-23، 27). انهيءَ ناڪار کي develop ڪندي، مانڪ پاڻ اختيار/سگهه جي هر علامت جهڙوڪ خدا، مذهب، نظريي، رياست، اسٽيبلشمينٽ، قاعدي قانون جو منڪر ٿئي ٿو ۽ انهن علامتن کي هوڪارڻ/نڪارڻ/ٺڏڻ/ناڪارڻ هيڻن/وهيڻن/خلق/عوام، خاص ڪري حساس ۽ ايماندار فنڪار جي 'اخلاقي جوابداري' ۽ 'آدرش' ڄاڻائي ٿو.

پيو پاڳو، جو ص 37 کان ص 79 تائين آهي، تنهن ۾ اصل 'Story' بيان ڪيل آهي. جاهه واردات پاتال/موت-گهر، هاديس (مانڪ موجب: هيڊز) ۽ ديوتائن جي درٻار، اوليمپوس، آهي. هاديس ۾ ديوتائن جي ٻين 'فنڪاريل، دائمي سزا ڀوڳيندڙن' سان گڏ سيسفوس به پنهنجي اڻ کٽ سزا جو عتاب ڀوڳي رهيو آهي — ۽ اهو سلسلو جڳن کان هلندو اچي ٿو. اصل قصي جي شروعات تڏهن ٿئي ٿي، جڏهن 'هڪ لڱا اوچتو' سيسفوس چيپ' کي ريڙهڻ بند ڪري، ان مٿان ويهي رهي ٿو، ۽ پوءِ پاتال/موت-گهر جي واليءَ، هاديس، جي حڪم تي ۽ پوءِ مها ديوتا، زيوس، جي پيغمبر، هيرميس (مانڪ موجب: هرمز) جي چوڻ تي به پٿر ريڙهي چوٽيءَ تي پهچائڻ کان ناڪار ڪري ٿو. تنهن تي ڪيس اوليمپوس ڏانهن نيو وڃي ٿو، جتي هو زيوس سان مهاڏو اٽڪائي ٿو. آتان هو وري پاتال ڏانهن موٽايو وڃي ٿو، انهيءَ حڪم سان ته سندس سزا جو چڪر اڃا به تيکو ڪيو وڃي، جو منجهس 'سوچ لاءِ ڪا وٿي نه بچي، سندس سونهن جا سمورا ڳوڙها ٻنهي ٿي وڃن،' پر سندس 'پٿرا جي سرت' ۽ 'پوسيءَ جي چال' جيئن جو تيئن رهي.

سرورق تي جو ڪارٽ جو آهي، هڪ هيڻي/وهيڻي انسان جو چٽ آهي، جنهن جا هٿ larger than life آهن ۽ چوڏاري چانهل اونده جون ڪڙيون. سندس هڪ ئي مٺڪ سان چهري چپن تي رهيون آهن.

منهنجي هڪ دوست، جو مڃيل ڪهاڻيڪار به آهي، منهنجي پڇڻ تي مانڪ کي indecent ليکڪ سڏيو هو، ۽ indecent ليکڻيءَ جو جيڪو مثال ڏنو هئائين، تنهن سان ڄاتو هئم ته مانڪ ۾ اهو ڪجهه ڇني ڏٺڻ جو ساهس آهي، جيڪي ٻيا هوند سوچيندي به ڪيٻائن. 'پاتال ۾ بغاوت' جي به اهائي striking خوبي آهي. مانڪ سوچ توڙي لکڻيءَ ۾ سراسر unorthodox آهي. هن لاءِ ڪجهه به مقدس ۽ سگورو ۽ اڇوت نه آهي -- پر رڳو سنڌ جي milieu تائين، جو ته شايد ئي ڪو اهڙو موضوع هوندو، جنهن کي اولهه وارن ڪنيو ۽ وانگو نه ڪيو هجي.

'سيسفس جي ناڪار' جي rationale اندران هڪ قسم جي جذباتي، منجهيل ۽ لفاظيءَ ڀان ڀرَ exposition ٿي پيو آهي. ان جي jerky ٻوليءَ ۽ چوءِ لهجي مان الين او لڳي جڻ مانڪ جذباتي صدمي جي اثر هيٺ، غضبناڪ ٿي ويو هجي ۽ دماغ جي بدران دل سان سوچڻ لڳو هجي. هو انهيءَ غضبناڪيءَ جي ترار اُنهي هنڻ ۾ ڪٿي ڇوڙيو گهماليندو اٿو

اچي ٿو، ۽ سنڌس ڏک اڀرا، اڻاچرا ۽ الٽا آهن، جي سنڌس سوچ جي anarchy کي وائکو ڪن ٿا؛ ۽ 'ڙ' جي زور تي اختيار ۽ سکھ جو ٻٽ پوندي پوندي هو خود 'ڙ' جو ئي ت ڪھڙي بيماري ٿو، جنھن جي امر اڳيان پاڻ مالڪ ٻه هوندي، بيوس ۽ لاچار آهي.

سيسفوس جي لاڪار' ۾ مالڪ پنھنجي سورمي سان هي ٽئي آسون به رکي ٿو: (1) تہ هو 'پاڻ هجڻ' جي اظهار لاءِ سدائين، هر ويل اختيار کي چولهو "ڙ"، (2) تہ هو خود پنھنجي لاءِ اختيار ۽ سکھ جي ڪالک/گهر/جاکوڙ نہ ڪندو، ۽ (3) تہ هو پنھنجي لاڪار سان جتي وهيٺي خلق جي احساسِ جرم کي جاڳائيندو، اتي اختيار جي احساس جُرم کي ڏونڌاڙيندو. هن ڪھاڻيءَ ۾، جا دراصل 'story' کان وڌيڪ dialogue بلڪ monologue آهي، سيسفوس رڳو پهرين آس پوري ٿو ڪري، باقي ٻيون به آسون پوريون ٿيون ٿين.

پهرين موت-گهر ۾ هيرميس اڳيان (ص ص 55-56) ۽ پوءِ ديوتا-دربار ۾ زيوس اڳيان (ص ص 71-75) هو پاڻ تي ٿيڙي 'پوانتي سزا' ۽ 'سکئي، بيهودي مشغوليءَ، مڙهجڻ جو ڪارڻ هيٺو، ليستو ۽ بيوس ۽ ديوتائن منجهان نہ هجڻ پڌائي ٿو، ۽ سکھ ۽ اختيار جي باب ۾ جنھن passionate لمولي ۾ ڳالهائي ٿو، تنھن سان پاسي ٿو تہ الجاڻائيءَ ۾ سکھ ۽ اختيار جو ڪالکي آهي. هن جو جاڻائيءَ ۾ اها ڪالک رکڻ وڌيڪ سياويڪ ٿئي ها، پر هو 'مهان ۽ اتر' آهي، ۽ شايد سياويڪ ٿيڻ ۾ ڪا وڏائي ۽ آنمتا نہ آهي.

سيسفوس جي بغاوت تي ڪتاب هيٺ آيل روحن طرفان جيڪي ردعمل (چرڪ پري ڪنبڻ، اچرج پريل لڪاهن سان ڏسڻ، هاربس جي موڪ تي چرڪجڻ وغيره.) ۽ هاربس، هيرميس ۽ زيوس طرفان جيڪي ردعمل (لرزُ گهنجائڻ، اکيون چنجهيون ڪرڻ، منهن جو ڪاٺي ٿي پوانتو ٿيڻ، آواز ۾ ڪروڌ ۽ غضب جي باهہ اوتي سيسفوس کي هيسائڻ، موڙڻ، ڊيڄارڻ ۽ مرعوب ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ وغيره) ظاهر ڪيا ويا آهن، تن سان ڪٿي بہ اهو محسوس ٿو ٿئي تہ ڪو وهيٺي خلق جو احساسِ جرم جاڳي يا اختيار جو احساسِ جرم ڏونڌاڙجي رهيو آهي. ۽ انهن ردعملن کان 'سرت پري ۽ سجاڻ' سيسفوس جي بيپرواهي ڏيکاري ٿي تہ هو پنھنجي ذات جو اسير آهي، ڪيس باهر وارن/ٻين سان دلچسپي ڪانهي.

ذات جي اها اسيري هن ڪردار جي طاقت بہ آهي تہ ڪمزوري بہ، طاقت ان ڪري جو هو نتيجي کان لاپرواهہ ٿي سرڪشي ڪري ٿو ۽ جيڪي سچ سمجهي ٿو، سو چئي ڏئي ٿو. ڪمزوري ان ڪري جو هن جي سرڪشي ۽ حق‌گوئي خال (vacuum) ۾ ۽ خال لاءِ آهي. ۽ جڏهن هو سوچ ۽ سولجهہ ٿُرائي ۽ ٻيڙا جي سرت وڌائي سونپي ٿو، تڏهن ڪا آس اميد نٿي رهي، نہ هن لاءِ، نہ ٻين لاءِ، جو پاتال ۾ پائيتال جي بدران 'گهرو سناٽو آهي؛ چوڌاري موت جا پاڇولا رڙهي رهيا آهن'. هيءَ نراس پڇاڻي هن ڪردار کي سکئي ڪٿنيءَ والکر ڪهڙو آڻيندڙ، جريائي (foolhardy) ۽ پاڻ آزارائيندڙ بڻايو ڇڏي. اها هن سان نہ پر

هن جي 'ڏاڍائي، ڏاڍ زوراڻي ۽ هٺ ڌرمائي' آهي، جو هو انهن ٺهڻن جي، جن تان ڪي سزا ڏني وئي هئي، ڪوڙ وانگر نٿو ڪري؛ بجاءِ ان جي سزا ڏيندڙ اختياريءَ کي indict ڪري ٿو. ۽ جنهن passionate ٻوليءَ ۽ لهجي ۾ هو پنهنجي ماضيءَ ۽ پنهنجي پيڙا بابت ور ور ڪري ڳالهائي ٿو، تنهن سان هو ايترو سچائي سوچ وارو نٿو لڳي، جيترو brooder.

مانڪ جي ٻولي هوندي ته شاعراڻي سونهن واري آهي، پر ڪٿي ڪٿي jerky به آهي، جنهن سبب پڙهندڙ کي پنهنجي گرامر جي قاعدن جي ٻوليواري ڪندڙ ٻوليءَ سان هيرڦيري ٿي لڳي. امداد جو چوڻ آهي ته مانڪ ۽ نئين ٽهيءَ جا ڪجهه ٻيا ليکڪ ٻوليءَ ۾ تجربا ڪري رهيا آهن. ڪا به ٻولي انهيءَ ٻوليءَ جي سڀني ڳالهائيندڙن جي مُوڙي ۽ ملڪيت هوندي آهي، جو ته اهي ئي ان جا سرجيندڙ، سنواريندڙ هوندا آهن. سنڌيءَ تي مانڪ جو به ايترو ئي حق آهي، جيترو منهنجو. جي هو ٻوليءَ ۾ ڪي تجربا ڪرڻ گهري ٿو ۽ ڪندو رهي ٿو ته اکين تي. پر سوال، هڪ پڙهندڙ ۽ سنڌيءَ جي وارث جي حيثيت ۾، ايترو ته پڇو ته مون کي پڌائي وجي ته ليڪ به هن انهن تجربن جي ضرورت ڇو محسوس ڪئي آهي؟

بحاليءَ ۾ ڪجهه 'پاتال ۾ بغاوت' جي relevance بابت. سوچ مي لوچ سدائين اڀيان لهئي. هر ٿيڻ ويچار سوچ جي موڙيءَ کي وڏيڪ شاهوڪار ۽ سگهارو ڪري ٿو. پر جي اهو ويچار milieu پٺاڻدر ۽ چالو context ۾ هوندو ته وڏيڪ اثر ڪندو، وڏيڪ اڀيان ماڻيندو. سنڌ جي واسطي سان 'پاتال ۾ بغاوت' جي ڪهڙي relevance آهي، سا مونکي سمجهه ۾ نه آئي آهي. ڇپائيندڙن کي به سمجهه ۾ نه آئي هوندي، شايد ان ڪري لي هُنن پرلٽ آرڊر 500 رکيو آهي.

— مظهر احمد

• توانن جذبن جي لوچ

(مشتاق احمد شوري جي ڪهاڻين جي ڪتابي تي راءِ)

جيڪڏهن ڪتاب جي ڏنل سيري (ٽڪل جذبن جو موت) مان مشتاق جي ڇپيل ڪهاڻين جي ٿلهيل ترورن منجهان سندس مجموعي فڪر/ زندگيءَ کي مثل جذبن جي موت جي روپ ۾ نتيجو ڪڍيو آهي، ته منهنجي خيال ۾ غلط ٿيندو.

مشتاق جون هيءُ ڪهاڻيون ٽڪل جذبن جي جهڄيل احساس جي اظهار ضرور آهن، موت نه. هنن ڪهاڻين ۾ مون کي مشتاق جي توانن جذبن جي لوچ نظر آئي آهي. اها لوچ جيڪا سياويڪ، فطري تڪميل جي منزل کي رسڻ بدران مختلف روپن ۾ ٿنڪندي لڳندي رهي ٿي. جذبن جي انهيءَ لوچ لوچ جي چڪتاڻ ۾ توانا جذبا لڪجي ڇَور ٿيل، پر مثل نه. پوڳنا، ذلت، بي وسي، ڪاٿرپڻو (حاصل ڪرڻ جي ڏس ۾) پس اسڻاپ، پس پنهان ڊوڙ،

پوڙ، پوڙ ۾ اچندڙ من (ڊئنيل الا) ’جيڪڏهن ڪار هجي ها، ته انهن له ٺٺي ها‘ (اي ڊسي)، ڀاڻي. له سڪون جي شڪتي له ڏاريندڙ، ويچارن ۾ اٽڪيل، اوربت جو چليندڙ احساس... مشتاق جي ڪهاڻين جو وايومنڊل دوستو فسڪاڻي آهي: ڀوڳنا جي وهڪ ۾ اڙهندڙ ۽ چلندڙ. جنهن تي روڳي ضمير (Sick conscience) جو ٿيو هنيو ويو هو، جيڪو دراصل روڳي ضمير له، پرحساس ۽ سجاڳ ضمير هو: لڇندڙ.

مشتاق ايماندار آهي. پنهنجو پاڻ ڏانهن ۽ پنهنجي تخليقي عمل ڏانهن:

’... لاشعوري، شايد نيم شعوري، شايد ڪنهن حد تائين شعوري سطح تي ڪٿندي، پاڻ کي اجنبي، لاتعلق ثابت ڪرڻ جي جاکوڙ ۾ تقڙ ڪانيندي ۽ آءٌ ڳالهي ۽ مشهوريءَ لاءِ پٽڪيو آهيان...‘ (ص: 9 مهاڳ).

مشتاق پنهنجو پاڻ کي اجنبي/ لاتعلق بڻائڻ ۾ اولهه جي ڏارئپ (Alination) واري در گهٽنا کي ذهني طور قبوليو آهي: ’... شخص موجود ناهي. هو ڪسڪي ويو آهي. وچالجي ويو آهي. صرف اردگرد جي حالت موجود آهي- ۽ اسين رڳو هڪبني سان دغا ڪري رهيا آهيون. ڇوته انسان سيني سان ڊوهه ٿيو آهي. انسان، بيوس هيٺو بنا ڪنهن ڪارڻ ۽ سهاري جي هن ڌرتيءَ تي پٽڪڻ لاءِ ڇڏيو ويو آهي‘ (ص:9، مهاڳ). اولهه جي ڏاريائپ: جاني به شخص ڪسڪي ويل . جنون ۾ ڀوڳنا جو تجربو/ احساس اڻ لڀ، ختم ٿيل. جڏهن ته اوير ۾ شخص موجود آهي. جيڪو ڀوڳي ٿو. ڀوڳنا سان ماڻي ٿو (Masochistic Suffiring) سنڌ، جيڪو اوير جو ڀاڱو آهي. جنهن ۾ مشتاق رهي ٿو ۽ ڀوڳي ٿو. ان ڀوڳنا واري حقيقت سان سيرجي اٻل هي ڪهاڻيون، جيڪي مشتاق جون آهن، سي خرد مشتاق جي اختيار ڪيل اولهه جي بيمعنائيءَ واري ورتل آئيڊيا کي رد ڪن ٿيون. اهو ٺي سگهي ٿو ته اولهه جي ڏارئپ کي مشتاق پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۾ ذهني طور قبوليو هجي، پر سندس سيرجيل، جيئريون جاڳنديون ڪهاڻيون اوير جي موجود شخص کي وڏيڪ نمايان ڪن ٿيون. اوير جو اهو موجود شخص جيڪو احساس رکي ٿو، جنهن جا جذبا توانا آهن، جيڪي ماڻڻ لاءِ لوچين ٿا، پر بيوس، اٻل ۽ هيٺي هجڻ ڪارڻ، آماڻ جي نتيجي ۾ ڀوڳين ٿا. ڀوڳنا، جيڪا جيئري جاڳندي حياتيءَ جو اهڃاڻ آهي. جيڪا تڪميل جي انجام کي نه پهچڻ جي حالت ۾ ’جيون جا روئندڙ‘ ٽهڪ بڻجي وڃي ٿي. تڏهن مشتاق جو هيءُ ڪيل نتيجو ته ’ڊوهه ٿيو آهي‘ ساپيان لڳي ٿو، هنن سڏڪندڙ ڪهاڻين جي پس منظر ۾. جيڪي ڪهاڻيون سندس مهاڳ سان ميل ڪائڻ بدران، الڳ، پنهنجو سماجي، مقصدي وجود ڪنيو بيٺيون آهن، لهندڙ، اڻ آسودو، تسڪين جي تڪميل نه پائيندڙ ۽ ڏيندڙ احساس ڪٿي- اهولي سبب آهي جو مان ٺهملو ڪري نه سگهيو آهيان ته، مشتاق، پنهنجي ڏيندڙ اوسر مطابق ڪيل نتيجي ۾ هنن ڪهاڻين منجهان ڪهڙين ڪهاڻين کي ڊس اون ڪيو آهي؟

مشتاق جون هي ڪهاڻيون ذهانت ۽ سوچ کان وڌيڪ چلندڙ احساس کي ڪميونيڪيٽ ڪن ٿيون. چلندڙ احساس، جيڪو گهٽت ۽ ٻوساٽ جي اولڙاهين وهڪ جي ڳُجهي سيمر (Under-current) هوندو آهي. ان سان گڏ وگڏ گهرو مشاهدو، جيڪا خارجيت (Objectivesim) جو اهم ڀاڱو ٿيندو آهي. تنهن، ڪن طرفان مشتاق تي اهو لغتاڙو ته هو داخليت جو شڪار آهي، ڪيڏو نه بيهودو ۽ جهل وارو لڳي ٿو. هونئن به منهنجي اُڏو داخليت ڪو عيب ڪونه آهي. جو زندگي پنهنجي موجودگيءَ جي حقيقت ۾ نه نِرو خارجي آهي، نه نِرو داخلي. دراصل زندگيءَ کي خارجي ۽ داخلي خانن ۾ ورهائڻ ٿي، هن کي نه سمجهڻ ۽ اڪيون پورڻ جي برابر آهي. — مانڪ

• ڳالهيون من اندر جون

محترم لعل محمد چانڊيي جهڙا اسان وٽ ٿيا به اهڙا ڪيترا ئي اديب، شاعر ۽ فنڪار هوندا، جن جي جيڪر سرپرستي ۽ حوصلي افزائي ٿئي، ته سنڌي ادب هر شعبي ۾ مالا مال ٿي سگهي ٿو. علم ۽ فن لاءِ ڏکرين جي اشد ضرورت نه آهي، علم هڪ ذات ۽ روشني آهي. محترم لعل محمد جو هي ڪتاب به انهيءَ ذات جو مظهر (out come) آهي.

چوندا آهن ته "ناڻا چڙهيو واپاري ڪنهو ڪانئي." اڄڪلهه ڪنار ۽ گوشه نشين اديبن جي ادبي ڪاوشن جي ڪير حوصلي افزائي ڪري؟ اهڙا ڪئين املهه مانڪ قلمي صورت ۾ رهندي رهندي اڌوهيءَ جو کاڄ بڻجي رهيا آهن.

پبلشر حضرات مواد کان وڌيڪ مصنف جي شهرت کي ڏسي ۽ ڪتاب جي چلتي ڪسي پرکي، پوءِ رقم جي سرڙپ ڪندا آهن ۽ پهريون اولو مارڪيٽنگ جو رکندا آهن. تنهن ڪري ادب جي ڌار ڌار صنفن ۾ معيار جو فقدان آهي. انهن حالتن ۾ لعل محمد صاحب جو هي ڪتاب، جيڪو صوفياڻي رنگ جي ڳالهين، نصيحتن ۽ دعائن تي مشتمل آهي، تنهن کي شايع ڪري پڌرو ڪرڻ، سنڌي اديبن جي سوسائٽيءَ جو هڪ نيڪ ۽ جرئتمندانه قدم آهي.

120 صفحن تي پکڙيل هي ڪتاب مهاڳ کان علاوه ٽن مکيه ڀاڱن ۾ ورهايل آهي. پهريون "ڳالهيون"، ٻيو "ناصحانا نڪتا" ۽ ٽيون "بيت ۽ ڪافيون".

دوآبي جي اندر ڳوٺ پڇل خان چانڊيي جي ڳوٺ ۾ ديهي، جتي ماحول جي لحاظ کان پسماندگي، حسرت ۽ حوصلي شڪني جهڙو ماحول هجي، جتي ڪو پڙهيل ماڻهو رهجهه رهاڻ لاءِ نه ملي، جتي بجليءَ جي بدران ڏيئا ٽمڪن، جتي سئي گيس جي بدران چيڙن جون دونهيون دُکن. ويهه سال اڳ جي دور ۾ محترم لعل محمد چانڊيي جهڙو سگهڙ ۽ وڻجهار جهڙا ۽ حقيقت پسندانه خيال ۽ پيارا پيغام ۽ پاڇهارا پول محفوظ ڪري، اهو سنڌي ادب ۽ سنڌي ٻوليءَ جي زرخيزي ۽ سڀاڳائيءَ جو نشان ۽ ثبوت آهي - "سچائي"، "انقلاب"، "اسلام ۽ ڪفر"،

"حق جي ڳولا"، "اسلام جي منزل"، "انسان ۽ حيوان"، "حق ۽ حقوق"، "پيٽ رستا"، "موت"، "مسرت"، "علم ۽ عمل"، "آبرو ۽ اعتماد" ۽ "دعا" اهڙا عنوان آهن، جن تي ڪو سيڪڙو ڪتاب مطالعي جي، تڪڙ ڪري نظر آزمائي ڪوڙ ڪندو. اهڙن عنوانن چونڊيندڙن ۽ لکندڙن ۾ "ضرور ڪي ڪتا هوندا." ان جو واضح ثبوت هي ڪتاب آهي.

ڪتاب جو پويون حصو ص- 101 کان 120 تائين بيتن ۽ ڪافين تي مشتمل آهي. بيت شروع ۾ الله تعاليٰ جي حمد، نبي سڳوري جي نعت، شهيدن سڳورن ۽ امام صاحبن جي شان ۾ چيل آهن. اگرچ انهن ۾ فني خوبيون، رنگيني ۽ رواني گهٽ آهي، تہ بہ هي صوفيالو ڪلام سانڍڻ جهڙو آهي.

ڪٿي ڪٿي هن ڪلام ۾ جيئن ڪافين جي چونڊ ۽ لباس ۾ معيار ۽ اصولن جي اعتبار کان معمولي گهٽ وڌايون آهن، پر انهن جي ڪري ڪلام جي افاديت متاثر نٿي ٿئي:

"وڻهين ٿو واڪونءِ جيان، وجهي وراڪا ولڪ"

هتي "وجهي وراڪا ولڪ" وارو اصطلاح واڪونءِ لاءِ موزون نہ آهي، البت "وڻهين ٿو واڪونءِ جيان، وڏو ڦاڙي وات" بلڪل مناسب پيو لڳي، جيڪو بيت بہ خود ساڳئي شاعر جو ئي آهي.

شاعريءَ جي تضميني، تشبيهہ، پس منظر، گهاڙيٽو ۽ لفظن جي چونڊ جي لحاظ کان شاعر لطيف سائينءَ کان گهڻو متاثر پيو ڀائنجي. محترم لعل محمد جي ڪافين ۾ لئي ۽ مهاج آهي- ۽ مضمون صوفياڻو اٿن. خيالات جي لحاظ کان ڪٿي ڪٿي لعل صاحب دلپت صوفي ۽ ساميءَ کان متاثر پيو ڀائنجي.

هي ڪتاب سنجيدگيءَ سان پڙهندڙن ۽ سوچيندڙن لاءِ ڪارائتو مواد مهيا ڪري ٿو ۽ اسان توقع ٿا رکون تہ محترم لعل محمد چانڊيو پنهنجو اهو ادبي سلسلو جاري رکندو.

— ڊاڪٽر عبدالرحمان محمد پڇل قريشي

● ساڳي:

دل جا ارمان پورا ٿين نہ ٿين،
پاڻ پورا ٿي ويندا سين. —مجبورين جو شاعر

ليکڪ، شاعر، فنڪار ۽ فيلسوف پنهنجي پنهنجي وقت جا سڀ کان وڌيڪ حساس ۽ ذهين پارکو ليکيا آهن. سندن حساس دل ۽ ذهين دماغ زندگيءَ جي ناسورن، ناڪامين، ناانصافين ۽ نابرابرين کي سهي ڪونہ سگهندا آهن ۽ مختلف ورلن ۾ ان جو اظهار ڪري ڇڏيندا آهن، نہ تہ جيڪر جين سان جيئي بہ نہ سگهن. خود شاعر جي لفظن ۾:

لڪي لاهه لٿو لڪان،
ذهن جي صحت
ڦاٽر رکي لاهه ٿو لڪان!

شاعر ۽ ليکڪ جو سنئون سڌو واسطو ادب سان هوندو آهي، جنهن کي سولي سنڌيءَ ۾ پڙهائجي، ته جيئري جاڳندي زندگيءَ کي صفحن ۾ سهيڙڻ ئي جنبو ۽ شاعري ته وري لفظن ۽ جذبن جي سائنس جو ڪيتر آهي، جا لطيف احساسن جو بهترين اظهار ڪري ٿي.

اڄ جو ادب اتي پهتو آهي، جتي ڪيس فوٽوگرافر ڪان ڦني، هڪ ڊاڪٽر سرجن جو ڪم ڪرڻو پوي ٿو، يعني نه صرف مسئلن کي چيڻ يا عڪاسي ڪرڻ، پر انهن جي وَهُ ڪٽ ۽ ڀاڙ ڦڻ جا نسخا ڳولهي ڪيڻ، اجاين وهمن، رسمن ۽ ڪچاين سان الاول انسان کي ڪيڻ ۽ سندس جند ڇڏائڻ:

ڪاٺ تي   پنڪو لاهي
ڪهاڙو ٿي   پرن تي رکي جا ڏينهن وڃا
يـا
ڪجهه ته ٿي   هاڻ جي حق وٺو آهي
ڪيستائين پڪرو ٿيندين؟   ته پنڪو لاهي پٺي جي ڳچي ۾ وجهه
ڪسڻ سا ڳڻ
ڪهڻ ۽ سک
ته جي سگهين-!

۽ "سالي" سورو اميد، همت، ويڙهه ۽ حوصلي سان ڀريل آهي:

ڀورهئي سان ۽
جي پيٽ جي
ڀورائي نه ٿئي
پار پچا پک مرڻ-ته
چوري نه ڪندم-ته
پيو چا ڪندم-!

آزاد نظم ۾ سهڙيل هئي ساليءَ جهڙن سونون ڀاڻ سان وڏي لوڻ ۽ الوڪا ويچار ڪئي آيون آهن. هونئن ۽ آزاد شاعري شعر جي دنيا ۾ انقلاب آندو آهي. شاعر جي خيال

thought کي بحر وزن، قافيي رديف جي کنراڳ کان بچائڻ لاءِ ۽ سوچ کي اصلوڪي صورت ۾ رکڻ لاءِ، آزاد شاعريءَ جو استعمال آندو ويو; پر مر آزاديءَ والڪر اها آزادي پاڻ سان ڪجهه پابنديون ڪنيو آئي آهي.

ڪتاب ۾ ليون روايتون پڻ نظر آيون. اسان وٽ تعارف ڪرائڻ جو مرض تمام پراڻو آهي، پر هتي آرٽسٽ ۾ امرجليل جو خط ڏنل، ان مقصد کي پورو ڪيو ويو آهي ۽ ڪتاب جي بنڪ تي ليکڪ جي تعارف جو ڪم شاعر جي هڪ Self-introducing شعر کان ورتو ويو آهي، جو ڏاڍو سياويڪ لڳي ٿو:

هر- هاري ۽ هاري-ائي
جي رت آهيان،
سنڌ- سنڌو ۽ سنڌڙيءَ
جي خاڪ آهيان.

ڪتاب جي شروعات ۾ هڪ آمريڪا جي شهريءَ جو پنهنجي سامراجي ملڪ خلاف لکيل هڪ ڪوي شعر جو منظوم ترجمو ڏنل، ليکڪ جي انقلابي سوچ جو اهڃاڻ آهي، وري شعر جي ابتدا سنڌ جي مهندارشاهه ۽ سچل ثالي لکيل نظمن سان ڪئي وئي آهي ۽ پوري سماجواد سوچ جو ڪين مرڪز قرار ڏنو ويو آهي. ڪيڏو نه آونهو ايهاس; حقيقت سمجهڻ جي تکي نظر ۽ تيزفهم ذهن آهي. شاعر پنهنجي دور جو سچو اکين ڏٺو شاهد هوندو آهي ۽ پنهنجي وقت جي حالتن جي صحيح عڪاسي ڪري تاريخ کان به اڳتي لڪري ويندو آهي، جنون لاءِ ٿي ارسطوءَ شاعريءَ کي تاريخ کان وڌيڪ سچو ۽ فلسفيائو قرار ڏنو هو. عالماڻي صاحب:

سڀ سوڊو جهلجي
سو چڙهيو وڃي
پنا سڀ جي
پڙجو وڃي
قيد ڪاٽيو وڃي
لکو داد
لکو فرياد
سنڌ ڪان سواءِ- بي ڪنهن هنڌ-
اعزو الدّهر

آهي يا نه-
سون کي خبر نه آهي-!

يا طبقاتي سماج تي لڪندي چون ٿا؛

ٻکيو اکهاڙو رهي
آن آهائي
ڪيڏو نه قلندر آهي-اسان جو هاري!

هي در ديوار
....
جنهن جوڙيا
الهيءَ جي ٻه زال هئي
ٻار هئا
پر انهن لاءِ
هو نه در ڏاهي سگهيو
نه ديوار
....
پين لاءِ جوڙيندي
مري ويو
هاڻي سندس ٻارن جو وارو آهي-!

ڪيس ڳالهه چوڻ جو ڏاڍو چينڊڙ ڏانءُ آهي، ٻولي سادي سلوڻي ۽ صاف اٿس
محاورن جو وقائتو استعمال ڏاڍو لٺون ۽ سوٻياوان لڳي ٿو.

ٻاڻ ڪي
ماضيءَ سان پيار آهي
پيار-ڏاڍو پيار

اهو ماضي جنهن ٻک بيروزگاري اني لئي ۽ اجهي جا مسئلا ڏنا، تنهن سان پيار-هڪ
اڙدو ماڻهو ڪلاهن ٻه ماضيءَ سان پيار ڪري چپ نه ڪنه و آهي. اڳتي وڌڻ حياتيءَ جو

اھڃاڻ آهي تہ ھتي ڇو؟ ماضيءَ کان تہ ڪجهہ سکيو آهي ۽ مستقبل سنوارڻ لاءِ سعيا ڪيا آهن.

ھر ھوءِ بہ آءٌ چولدس تہ 'ساٿي' جون ھي سٽون ھاڻ بہ وڏي مٿيا رکن ٿيون. شعري دنيا ۾ وڏو انقلاب، سوچ ۽ فڪر ۾ وڏي تبديلي آهي. ھنھنجي جڳهہ تي ھڪ نرالي الوکي ۽ انفرادي شيءِ آهي، جنھن جو ان کان ھھرين ڪو وجود ڪونہ ھو.

مذھب، جنريشن گئپ، شادي (ڪنواري) ۽ تعليم تي عالماڻي صاحب جن جنھن السڪ اسٽائيل ۾ ترقي پسند سوچ ڏني آهي، سا سنھن ئي حصو آهي. دل ٿي چئيم تہ جيڪر سندن ھر سٽ جو حوالو ڏيان، ڪيڏي نہ جدت، سجاڳي ۽ انقلابي فڪر آهي.

آخر ۾ ائين ئي چولدس تہ، ھن ڪتاب جو وڏو حصو الھن ڪتابن جي وچور ۾ اچي ٿو، جن لاءِ بيڪن چيو آهي تہ: سمورا چٻاڙي ھضم ڪرڻ جهڙا ٿيندا آهن.

— لاڳيال

["سچ ترڪيءَ هيٺان" تي تبصرو قاضي خادم ڪيو آهي.]

● ڏيان ۾ رکڻ جوڳيون ڳالھيون:

1. خط مختصر لکيا وڃن ۽ الھن ۾ ڪنھن بہ لکڻيءَ جي وٺڻ/ل وٺڻ جا ڪارڻ لکڻ گھرجن.
2. مواد فل اسڪيپ ھني تي چئن اکرن ۾ لکي موڪليو وڃي.
3. ڪنھن جواب طلب ڳالھ جوئي جواب ڏنو ويندو، ان ڪري جوابي لفافو اُھ موڪليو وڃي.
4. اجاين ۽ غيرضروري بحثن کان پرھيز ڪئي وڃي

فوزم — فتاح (چترڪار)

...خبر ڪانه ٿي پوي ته اسان 'سنڌي سنڌي' چوندي، نه لکڻ جي باوجود به، اهو نه سمجهي سگهيا آهيون، ته اها ٻولي ٻڌندي ڪهڙي آهي؟ ڇا اسان ايترا ٻي حس ٿي چڪا آهيون، جو ايترا ڪم ۽ ان جي نوعيت ۽ ڏانءُ کي به نه سمجهي سگهيا آهيون!

قومي شعور رکندڙ سنڌيءَ جي سڃاڻپ به ته ڪرايو، ته اها مخلوق ٿيندي ڪهڙي آهي؟ ۽ "ڦرڙيءَ ڦرڙيءَ تلاءُ" جا قائل آهيو يا "جهنڊي چار" جا! رکو هڪ پاسي تنقيد نيڪ ڪالهي. توهان ٻڌائي سگهندا ته ظفر ڪاظمي آرٽ جي دنيا ڇڏي، ڇو وڃي پراونشل ميوزم پيڙو ٿيو آهي؟ دارا ابڙو آمريڪا ڇو هليو ويو؟ علي اڪبر مڪر وارو دڪان ڇو ڇڏيو؟ ع.ق. شيخ جنهن سڄي ڄمار فن لاءِ وقف ڪئي، اهو پيريءَ ۾ پبلڪ اسڪول جي نوڪريءَ ۾ ڇو پيو گهمي! گل محمد کتري، جنهن پنهنجي زندگي سنڌ ۽ سنڌي آرٽ کي ڏني، تنهن کي اجوري ۾ رت جي آلين ريءَ پيو ڇا مليو؟ اهو سڀڪجهه ڇا پيو ٿئي؟ ڪير پيو ڪري؟ ڇا اهو سڀڪجهه پاڻ ڄاڻ پيو ٿئي؟ ادب ۽ آرٽ سان ايڏا وڏا هاڃا!

۽ هاڻي موهي ٻڌڻ جو وارو منهنجو ۽ ٻين چترڪارن جو آهي، جهڙوڪ: رضوان، خدابخش ابڙو، قيس ۽ منصور عالم. انهن سڀني ڳالهين هوندي به اسان اهو چولداسين ته، اسان سنڌي ڪتابن ۽ رسالن کي گيٽ اپ جي پراڻي ڪامپليڪس کان نجات ڏياري آهي.

سان اهڙي هٿ نوڪي سنڌيت جي مخالفت ٿو ڪريان، جنهن ۾ رکو مظلوم ماڻهن سان ادبي ۽ انٽليڪچوئل ليول تي ننڍڪي ۽ مڪاري ڪئي ٿي وڃي.

مان محسوس پيو ڪريان، ڇڻ ڪيتريون ئي فيشن ايبل جوڙون منهنجي جسم کي چهٽيل آهن. منهنجو رنگ پيلو ٿيندي رهيو آهي. شايد نه، هر هڪ سان اوهان سنڌ جي ذهن کي 'السر' ۽ 'پاڳاپڻو' ۽ 'ٽي. بي' ڏيڻ ٿا چاهيو— ۽ پوءِ ادبي مذاڪرن، ڪنجالين ۽ ورسين ۾ نهراءُ پاس ڪري، آڪ لهرائڻ ٿا چاهيو! ڇا اها ڊپلوميسي ناهي؟ ڇهري تي هڪ وڏ پڪ لقاب ناهي؟

جنهن قوم جا فنڪار چندن ۽ وظيفن تي پليا آهن، انهن جي خودداري ۽ انانيت مري ويندي آهي. ان ريت قومي ضمير کي سمهارڻ ۾ ڪنهن جو هٿ آهي؟ اهو هٿ ظاهر ڇو نٿو ڪيو وڃي؟

پڙهندڙن وٽان

● ادا، اڄوڪي ٽپال ۾ توهان جو موڪليل ”مهراڻ“ مليو ان لاءِ سان توهان جي ٿورائتي آهيان. نسيم تي لکيل سمورا ليک مان ڏاڍي دلچسپي ۽ ڌيان سان پڙهيا (البت ادا ناصر جي غير حاضري ڏاڍي محسوس ڪيم).

ادي ماهتاب جو ليک ڏاڍو دلچسپ ۽ من موهيندڙ هو. پر هڪ ٻن هنڌن تي سندس لکيل سٽن منهنجي دل کي ٿورو ڌڪ پهچايو آهي - ان لاءِ مان ٻاڻ ڪيس ذاتي طرح سان به چوندس جو منهنجي سائس ايتري حجت آهي - مون کي ڊپ آهي ته اهي سٽون پڙهندڙن تي ڪو سٺو اثر ڪونه ڇڏينديون. ماهتاب لکيو آهي ته:

”گهر واريءَ کان پڇيم ته هن پڙهيو ته آهي ته سچو ڏينهن پيو ’گولا جي ڪراهه جا‘ پڙهي“.

”ڏاڍي پور ٿيندي هولهينءَ“.

”پيو چاهي تنهن ڏينهن چيوماس ته پڙهڻ جي هر هر تڪليف جو ٿو ڪرين، سون ڪي ڏي ته تعويذ وانگر ڳچيءَ ۾ ڏيانءِ ته اهي وڃ“.

اهڙا خشڪ ۽ چيندڙ لفظ منهنجي واتان ٻڌي لازماً پڙهندڙن جي ذهن تي منهنجو تصور هڪ جاهل ۽ بدذوق عورت جو ٿي اڀري سگهي ٿو. حالانڪ مان ٿي سنڌ جي واحد خوش قسمت انسان آهيان، جنهن نسيم جو هر ليک پهرين پڙهيو. نسيم منهنجو من چاهيو ليکڪ هو. مون کي هر دفعي چاهنا هوندي هئي ته هين دفعي نسيم ڇا ٿو لکي! زميندار ۽ دنيا جي اين دولتن ۾ مهينن جا مهينا ڪيس لکڻ جو موقعو نه ملندو هو، ته منهنجو من ايڇين ٿي پوندو هو، ته نسيم جي قلم کي ڪٽي ڪٽ نه لڳي وڃي ۽ وري جڏهن ڪيس وهاڻو سيڻو هيٺان رکي لکندو ڏسندي هيس ته اطمينان محسوس ڪندي هيس ته نسيم سنڌ ماءُ جو فرض ڪونه وساريو آ ۽ انهيءَ ترنگ ۾ مون ڊسمبر ۽ جنوريءَ جي رت جمائيندڙ راتين ۾ نسيم کي ڪيتي پيرا چانهيون ٺاهي ڏنيون ۽ اسر ويلي تائين سائس سندس لکيل ليک تي ٽيڪا ٽپڻي ڪئي. اها اِي ڳالهه آهي ته منهنجو لکڻ طرف لاڙو ڪرائي.

مون ماهتاب کي ائين برابر چيو هو؛ پر هن به مذاق ۾ ڳالهه ڪئي ته مان به وري مذاق ۾ جواب ڏنو - ادي ماهتاب وري ڳالهه کي ڪجهه ٻئي نموني لکيو آهي، حالانڪ اهڙي ڪا ڳالهه ڪانهي.

اڳتي هلي پڻ ساڻس صاحب قلم هلندي نسيم کي اکيون آڳهندي ۽ سنڌ اکين جي چوڌاري حلقن ۽ محرومين جو ذڪر ڪيو آهي. نسيم واقعي دل جو نرم هو ('هو' لفظ لکندي روح ڪيتري نه پيڙا پيو محسوس ڪري-). نسيم جي ڪونئري هنيانءَ جو مثال مان پنهنجي ذاتي مشاهدي مان هڪ واقعو ٻڌائيندي هلان ته ننهن زماني ۾ نسيم "سُنڌ ٻوڙيو مهراڻ" لکي رهيو هو. ٻوڇنو منهنجي نظر مٿس پئي. جان ڏسان ته سنڌس ڳلن تي لڙڪ هئا ۽ اکيون ٽي ڪنيائين ته ڳاڙهيون لال لڳيون پيون هئس. منهنجي پڇڻ تي ڪهاڻيءَ جي آخري پيرا جي آخري سٽ آڱر رکي سون کي پڙهايائين. مان ته اڄرج ۾ اچي ويس: يا الله! هيءُ انسان آهي يا ديوتا!! ايتري ڪومل من جو ڌڻي ٻه ڪو ٿيو، جو پنهنجي ئي جوڙيل رٿا تي پيو هنجون هاري!!! (زندهءَ جي يتيم ٻار تي ماتم ڪندڙ جي نئينڙي ذهن اڄ ٻاڻ مجسم ماتم آهي).

باقي نسيم جي محرومين متعلق، ته خدا جي فضل سان نسيم جي ڪا خواهش اڻ پوري نه رهي (سواءِ سنڌس خيرپور تي لکيل نامڪمل ڪتاب جي). جو هُن چاهيو سو کيس مليو. مالي آسودگي، جنت مثل گهر، پيارا ٻار ۽ جيون ساٿي، وفادار دوست، مراد وارا ڀائر- پنهنجي لکڻين مان هو satisfied هو. کيس جيتري نه عزت ۽ آءو سان مليو جنهن جي هو لائق هو. ادا، دنيا ۾ اهڙا انسان گهٽ ملندا جن جون سڀ خواهشون پوريون ٿين ۽ نسيم به انهن مان هو. سنڌس موت به اهڙوئي ٿيو، جهڙي موت لاءِ هو خواهش ڪندو هو. باقي غم روزگار ته هر انسان پاڻ سان خدائي تحفو ڪٺي آيو آهي- زمينداريءَ جي future متعلق ته چانو پيا ته ڪهڙو آهي ۽ هڪ نسيم جي سر تي ابڌي ڪٽنب جو بار هو. نسيم جهڙو ڏسڻ جو جبل هو ته حوصلا به جبل جهڙائي هئس. نسيم ڪنهن کان شڪست کائڻ وارو نه هو. نه سياسي ٻکڙن کان، نه ادبي سالگرن کان، پر افسوس موت کان شڪست کائي ويو. نه نه اهو ته مان غلط ٿي چوان ته نسيم مري ويو- نسيم ته شهيد ٿيو ۽ شهيد مرلدا ته ڪونه آهن. ڏٺوَ ادا، نسيم موت کي به شڪست ڏيئي ڇڏي!!!

نسيم ۽ موت؟ ڪوڙو ئي ڪوڙ ٿو لڳي.

ياد، جي توهان جو "مهراڻ" سان ساٿ سلامت هجي ته منهنجو هي خط ضرور ڇپيندا. جو مان نٿي چاهيان ته سنڌواسين تي منهنجو image خراب ٿئي.

آخر ۾ توهان کي اهو چوندم ته توهان ائين نه پانئجو، ته اهو ڪجهه ڪري توهان پنهنجو فرض نڀائي ڇڏيو. نه نه، توهان کي هر دل تائين نسيم جو پيغام پهچائڻو آهي، تان جو هر انسان نسيم ٿئي. سچائيءَ تي سر ڏيڻ وارو نسيم، انسانيت کي پيار ڪرڻ وارو نسيم، برائيءَ جو بدلو ڀلائيءَ ۾ ڏيڻ وارو نسيم!

غمزده

- اليس نسيم احمد

● مون ناڙو ني "قاضي قادن جو ڪلام" نالي هڪ ڪتاب شايع ڪيو آهي، جنهن ۾ قاضي قادن جا 112 ناياب بيت، شرح، ڏکين لفظن جي معنيٰ ۽ مهاڳ سان ڏنا ويا آهن. آن ڪتاب کي ڀارت جي راشٽرپتي (president) گيانِي ذيل سنگهه ڏهلِيءَ ۾ راشٽرپتي ڀون ۾ وڪري لاءِ Release ڪيو. ڪتاب جون ٻه ڪاپيون ڪجهه ڏينهن ٿيا ته مون توهان کي "مهراڻ" جي ائڊريس تي، رجسٽرڊ بوڪ پوسٽ ڪري روانيون ڪيون آهن... ممڪن هجي ته "مهراڻ" ۾ سمالوچنا (تبصرو) ڪرائيندا... اتان جي مکيه عالمن جون ائڊريسون موڪليندا ته سان انهن کي ڪتاب ڏياري موڪلڻ جو ٻربند ڪري سگهندس... ٻيو ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مون کي لکيو ته هن ڪن سنڌي اخبارن ۾ ان ڪتاب تي لکيو آهي. ٻين ٻه ڪن دوستن مان پتو پيو آهي ته اتي جي ڪن سنڌي اخبارن ۾ ان ڪتاب تي تبصرو ٿيو آهي. توهان مون کي انهن Cilppings موڪلي سگهو، ته مان توهان جو تمام گهڻو شڪرگذار رهندس. توهان حيدرآباد سنڌ ۾ ويٺا آهيو، جا سنڌي ساهتيه ۽ اخبارن جو مکيه مرڪز آهي. "مهراڻ" جا ڪي تازا پرچا موڪلي سگهو ته مهرباني.

— هيرو ٺڪر، دهلي.

● توهان جو خط پهتو ۽ ان سان گڏ "دودو چنيسر ڀاڱو 2"، "مهراڻ 78-2" ۽ "گل ڦل" جا جون ۽ جولاءِ جا ٻه پرچا سوکڙيءَ طور مليا. دهلي يونيورسٽيءَ ۾ جديد هندستاني ٻولين جي وڀاڳ ۾ ٻارهن ٻوليون آهن، جن ۾ سنڌي ٻه هڪ آهي. سنڌي ٻوليءَ جي اپياس مثان مان آهيان، ان ڪري توهان جا موڪليل ڪتاب مون کي موڪليا ويا. هن ڊپارٽمينٽ ۾ ٻيا سڀ غير سنڌي آهن ۽ ڀارت جي ٻين ٻولين وارا آهن.

مون ٻه تحقيقي مضمون: "سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد، ڪجهه ويچار" ۽ "سنڌيءَ ۾ نام جي گردالي بناوٽ" موڪليا هئا، جيڪي 68 جي پرچن ۾ ڇپيا هئا. ان بعد غلام محمد گرامي (آن وقت جي "مهراڻ" جي ايڊيٽر) جي لکڻ موجب سنڌي ٻوليءَ تي پيو ٻه هڪ تحقيقي مضمون "سنڌيءَ ۾ فعل جي بناوٽ" سري سان موڪليو هوم، جيڪو انڪل فول اسڪيپ چاليهه کن صفحا هو. توهان کي "مهراڻ" جي فائيلن ۾ جيڪڏهن اهو مضمون هٿ اچي وڃي، ته ان جي شايع ڪرائڻ جي ڪوشش ڪندا.

— مرلي ڌر ڪشنچند جيٽلي، دهلي.

● چنڊچاڻ نوس دليلن سان ٿيڻ گهرجي، نه ڪي اجاين الزامن سان. اڄ جو اديب صحيح سوچ رکي ٿو. هو عام ماڻهن جي حال تي قلم کڻي ٿو. هو پنهنجي جذبن، امنگن ۽ احساسن کي ڀرپور لمونن سان اظهار ڪرڻ جي صلاحيت رکي ٿو. اڄ جو اديب ديس جي ميرن، ڪوجهن ۽ مظلومن کي ڳائي ٿو. هن ادب ني نئين جوت ۽ نوان موڙ ڏنا آهن. "مهراڻ" جي موجن ۾ ابڙي ته مستي آهي، جو پنهنجي رستي ۾ ايندڙ هر بند کي لوڙهي

ڇڏيندو. اسان کي ”مهراڻ“ جي سچائي ۽ قوت ۾ يقين آهي. هن ڀيري شاعري گهٽ ڏني اٿو. مير محمد بخش ٽالپر ۽ الهداد بوهيي جا مضمون نهايت معلوماتي ۽ ڪارائتا هئا.

—راهي چنا، سنڌ يونيورسٽي.

● ”مهراڻ“ ۾ ڪهاڻيون ۽ شاعري معياري هوندي آهي. اميد ته اڳتي به اهو معيار برقرار رکندا.

—رياض حسين ميمڻ، ميرپورخاص.

● ”مهراڻ“ هن ڀيري به دستوري سونهن ۽ سمجهه ڀري ونڊر سان ڪري پهتو. تو ڙي جو اوسيڙو ڪجهه وڌيڪ ڪرايائين، شايد:—’پَل پَل ڪوڪن جان— ماس ۾— ٽنبجي رهيو آهي‘، سحر جي نظم جو اصلي ۽ عملي چٽ ٿي چٽيائين. اُين ته سمجهجو ته اوسيڙي منهنجو ڌيان به ڪنهن سيڪس بيڪس ڏي ڇڪايو... اميد ته هر وک کڻڻ وقت ٻوليءَ ۽ ادب جي وسيع تر مفاد کي نه وساريندا، پوءِ ڀلي شخصي انا کي ڌڪجڻو پوي.

—رسول بخش قريشي، جهڏو.

● ٽائيٽل تي سنڌ جي سورمي ۽ لنيڙو هوشو ڏسي، وقت جا ڪهايل ڪهاوَ چُلي پيا. شاعريءَ جي ڀاڱي ۾ انقلابيت نظر ڪانه ٿي اچي. شاعري تمام سٺي ٿيل هئي. ڪهاڻين ۾ سڀ کان وڌيڪ ”اَدرش“ وڻي. شاگرد جي حيثيت سان آئون ان ڳالهه سان اختلاف ڪندس ته هو ميندرڪس استعمال ڪن ٿا. شرجيل جي ”لونيڪ“ مان ڪجهه صفحا رکيو پوريت تي لکيل هئا، البت کي اهميت وارا به هئا. مشتاق شوري جي ڪهاڻي بلڪل نه وڻي. خبر ناهي آڳهات تي ايترو ڇو لکيو اٿس، جڏهن ته هن موالڪائيءَ جي دؤر ۾ هرڪو شاديءَ کان لنوائي ٿو پيو. علي بابا به بنگالين جيان هڪ جو ماربل ٿيو ڏسجي. اڳي ته خط لکڻ جو ماهر هو، پر هاڻي واهون بتال تي ويون اٿس. اولڙن ٻنيان ڊوڙڻ جي ڪوشش پيو ڪري. خدا ڪيس ماڳ تي رسائيندو. عبدالجبار جو ”بهانو“ ساراهه جوڳو هو. ڪيهر جو ”ڊچڻو“ به چڱو موضوع هو. ’پورٽريٽ‘ حفيظ جون سٺيون ساروڻيون ڏئي رهيو آهي. نسيم تي لکيل ماهتاب جو ليک اڌ سا ڏيندو رهيو. ان کان سواءِ ”المنصوره- برهمڻ آباد“ ۽ ”ساميءَ جا سلوڪ“ به سٺا مضمون هئا. تنهنجي محنت تي ٺوڪي جس هجي.

—طاهر سنڌي، لاڙڪاڻو.

● هاڻ ”مهراڻ“ اسان جهڙن ايرن جي هٿ ۾ ڪٿي پڙهڻ جهڙو ٿيو آهي. ”مهراڻ“ ۾ جيڪا اوڻ ڏسجي ٿي. تنهن کان ڪير انڪار ڪندو!

—گل محمد ’گل‘ هيسباڻي، ٽنڊو جام.

● ڪيهر جي ”ڊچڻو“ ۾ خيالن کي لڪائي ظاهر ڪيو ويو آهي. ليکڪ ڀال به منجهيل ٿو لڳي، تنهن هوندي به سماج تي چڱي چوٽ آهي. علي بابا ڏاڍو ڦري ٿي ٿو لڳي. ڏکيا لفظ سندس سٺي ليک هجڻ جو احساس ضرور ڏيارين ٿا، پر انهن لفظن کي سمجهڻ عام ماڻهوءَ

ڪان گهڻو مٺي آهي. 2/78 وري پڙهيم ته سحر جو "هنر جنر" ڀرين پيري جيترو ليو ور لڳو هو، هن پيري اوترو ني اعليٰ محسوس ٿيو. لسيم لاءِ ڪجهه صفحا وقف ڪري سچيءَ سنڌ تي احسان ڪيو اٿوَ. — خالدالزمان ڳاڄي، هالا لوان.

● "مهراڻ" منهنجي پسند جو رسالو آهي. "مهراڻ" جي مقبوليت تمام وڌي چڪي آهي، اهو ئي ڪارڻ آهي، جو لاڙڪاڻي جي بوڪ اسٽال تي "مهراڻ" جو ٿوري پرچو هفتي گذرڻ کان پوءِ ملڻ ڏکيو هوندو آهي. — سلطان ڪوڪر، لاڙڪاڻو

● مون مهڻو "مهراڻ" پڙهيم، دل ۾ گهر ڪري ويو. ٽائيٽل ڏاڍو سهڻو ۽ جاذب نظر هو. مهراڻ جي مطالع مان ملندڙ موتي بي بها ۽ قيمتي آهن. اوهان جي لگن ۽ ڪاوش مبارڪ لائق آهي. اسير ڪرل کي پيش ڪيل خراج عقيدت ۽ ساڻس محبت جو اظهار ايترو ته پسند آيو، جو خوشيءَ وچان لڙڪ لڙي آيا. خدا پاڪ شال ڪيس جنت ۾ جاءِ ڏيڻ فرمائي. ترجمي جو پاڳو وڌيو. مضمون ۾ "فتحنامو" معلوماتي ۽ دلچسپ هو. شاعريءَ ۾ مهر پروين جي ڪافي ڏاڍي وڻي. پيا شعر به موتين مثل هئا. اوهان جي غزل متاثر ڪيو. علي بابا ۽ مشتاق وري محنت ڪري ڪهاڻيون لکيون آهن. — محمد اسلم 'صابر' ڪنڊڪوٽ.

● "مهراڻ" سنڌ جو واحد خالص ادبي ۽ عظيم مخزن سمجهو وڃي ٿو. الله اوهان کي وڌيڪ توفيق عطا فرمائي. — سيد ماڪن شاهه رضوي، ميرپور خاص.

● جيڪڏهن ڪو صاحب ذاتي پسند ۽ ناپسند جا اصول ادب تي مڙهڻ گهري ٿو، ته اها هڪ ڏاڍائي آهي. جيستائين مخصوص گروهه جو سوال آهي، ته منهنجي خيال ۾ توهان "مهراڻ" ڪنهن مخصوص گروهه يا نظريي جو ٿيڻ نه ڏنو آهي؛ پر جيڪڏهن ڪي "مهراڻ" کي ڪنهن هڪ گروهه جو رسالو بڻائڻ چاهين ٿا، ته مينهن ۾ مارئي نه ڪيون. "مهراڻ" جي ايڊيٽر ته رسالي تي ڪا نظرياتي يا ذاتي ڇنڊ نه پڌي آهي. توهان "مهراڻ" جي ايڊيٽر جي حيثيت ۾ ۽ پنهنجي سڄي شاندار ادبي زندگيءَ ۾ صرف ۽ صرف سنڌي ادب ڏانهن جوابدار رهيا آهيو. ان ۾ ڪو به شڪ ناهي ته توهان ان جوابداريءَ کي پوريءَ ريت نباهيو آهي. توهان کي ڪنهن ٻئي جي اڳ جوابدار رهڻ جي ڪا ضرورت ڪانهي. توهان کي سنڌي ادب، ٻولي ۽ سيتا اڳ جوابدار هئڻ تي خوشي هئڻ گهرجي.
— اقبال ڪوروائي، سنڌ يونيورسٽي.

● "مهراڻ" دلاويز رسالو آهي. اوهان جي محنت قابل صد تحسين آهي. توهان سنڌي علم ادب لاءِ هڪ ڏئين ۽ ناياب شيءِ جو اضافو ڪندا رهو ٿا. شعر ته پنهنجو مٽ پاڻ هئا. خاص ڪري "مارئيءَ جا سلام" پسند آيو. لسيم ڪرل جي فن کي پيش ڪرڻ لاءِ جيڪا ڪوشش ورتي اٿوَ، تنهن لاءِ اوهان ڪهرون لهيون. ماهتاب محبوب "سنڌي ٻوليءَ جو بي تاج

بادشاهه" ۾ دل جي ڏک ڀريا سچا واقعا پڌايا آهن. پڙهڻ سان ائين ٿو معلوم ٿئي ته لسيم هن وقت موجود آهي. ترجمي جو ڀاڱو به پسند آيو. الهداد ٻوهيي جو مضمون "شعر جي اڀياس جا نوان طريقا" پڙهڻ وٽان هو، ۽ شاعرن جي لاءِ هڪ رهبريءَ جو ڪم ڏئي ٿو. "ساميءَ جا سلوڪ" مضمون تي ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ کي جس هجي.

– عبدالعزيز 'آسي'، ڪنڊڪوٽ.

● "مهراڻ" ئي آهي، جنهن سنڌ ۽ سنڌيءَ جي سينڌ کي سهڻڪارڻ سنوارڻ لاءِ سالوڻ سياري ڇوليون پئي هنيون آهن. جڏهن "مهراڻ" جي ساڃي ڪپر ڏانهن نظر ڊوڙايم، ته عنايت بلوچ، ذوالفقار راشدي، ثريا سوز، سانئڻ اونو، بشير سيتائي، مقبول اختر، اياز گل، غلام ابي لاشاد کي بهترين راڪا ڏٺم، جن پنهنجي پنهنجي ڍنگن سان سٽون سنڀال ڪئي آهي. انهن کان اڳيرو سرو پچند رشاد جو 'ڀڙوڀي' ۽ 'ڏاهو' عذرا جبين جو 'جيئڻ ڪارڻ جيڏيون' ۽ نورالهدي شاهه جو 'ديس جي سنسان گهٽين ۾' "مهراڻ" ۾ سيلابي صورتحال جو رڪراڙو ڏٺم. اوهان جي 'آخري ڊائلاگ' سڀني کان سرسي ڪئي.

ڪاپي ڪپ تي، لسيم جي ياد ۾ نسيم جون ڪهاڻيون ۽ ماهتاب محبوب جو "نسيم سنڌي ٻوليءَ جو بي تاج بادشاهه"، "مهراڻ" ۾ ڏيئي، لسيم جي وڇوڙي کان اڀل گهاوَ ۾ ڪاني ٽنبي ڪئي اٿوَ. —سرڪش سنڌي، رتوديرو.

● ڪيهر جي ڪهاڻي سماج جي منهن تي ڀرپور چماٽ آهي. "ڳالهه" کي ڪوڙ لفظن جو پوش نه پارايو ويو آهي. اهڙا واقعا ۽ مشاهدا ڪڏهن به پنهنجي سگهه يا عمر نه وڃائي سگهندا.

– قمر شبير، خيرپور ميرس.

● توهان جي ايڊيٽريءَ ۾ "مهراڻ" هڪ نئون رنگ ماڻيو آهي، شاعريءَ جي ڀاڱي ۾ مڙني ڪسو آهي. شاعريءَ جي ناليءَ ۾ گهٽي ڀاڱي نظمائا اثر پيا ڇيڄن، جن ۾ ڪو مرهم ڪولهي، رڳو شاعر جي ذهني خلفشار جو عڪس آهن. عام پڙهندڙن جي دلچسپيءَ کي آڏو رکي شاعري ڇاپيو، آزاد نظم ته شاعريءَ جي اصولن کان ٻنهه آزاد آهن.

– ياسمين، خيرپور ميرس.

● "مهراڻ" پڙهيم، ڏينهون ڏينهن ورک اڳتي اٿوَ. هن دفعي سائين الهداد ٻوهيي جو مضمون معياري هو. ڪهاڻين ۾ علي بابا ۽ مشتاق شورو سٺا رهيا. ممتاز مهر جي ڪهاڻي "منزل" ۾ ڪو تاثر ڪوله هو، پر تڏهن به چڱيرڙي هئي. لسيم ڪرل جي ياد ۾ لکئل هي پرچو مجموعي طرح سٺو هو. نسيم جو مضمون ۽ سندس چيل ڪهاڻي واهه جي هئي. اهڙو عظيم ڪهاڻيڪار اسان جي دل تي گهاو ڪري ويو. هڪ گذارش ته "مهراڻ" جهڙي بلند پايہ پرچي کي اجاين بحثن ۾ نه ڦاسايو. –آزاد جتوئي.

● پرچي کي سنوارڻ لاءِ اوهان جون ڪوششون ساراهڻ جوڳيون آهن ۽ اوهان جنهن سڪ آڪير سان "مهراڻ" کي اسان جي هٿن تائين پهچايو ٿا، ان لاءِ اوهان کي جس هجي.

— اياز سنڌي.

● "مهراڻ" جي سونهن ۽ سوڀيا سان توهان جي محنت پئي پڌري. رسالي کي جن پاڳن ۾ ورهايو اٿوَ، ان سان رسالو وڌيڪ زيبائتو ٿيو لڳي. ڪهاڻيڪارن ۾ علي بابا، نسيم ٿيٻو، مشتاق ڪاملاڻي ۽ ڪيهر شوڪت سرس آهن. 'سَرَ ۾ سارينڊي'، نسيم کرل جي ياد ۾، ماهتاب محبوب، علي بابا، سحر امداد، تنوير جونيجو ۽ نسيم ٿيٻو جا تاثر وڻيا. 'سوت، سارتر جي نظر ۾' پڙهي ولي رام ولڀ جي محنت کي ساراهڻو ٿو پوي. شاعريءَ ۾ خاڪي جويو، ثريا سوز، بشير سيتائي، طاهر سنڌي، ڪنول اهاڻو، وليرام ولڀ، امداد حسيني، رسول ميمڻ، ذوالفقار راشديءَ جي ڪلام، ان حصي جي سونهن وڌائي آهي. اميد آهي ته توهان جي محنت صاب پوندي.

— پيار علي 'پرديسي'، ٽنڊو باگو.

● سمجهان ٿو ته اڄ "مهراڻ" تي بزرگ ليکڪن ۽ شاعرن جي مُهر لڳل آهي. هر دفعي ساڳيا ساڳيا ليکڪ ۽ ساڳيو مواد. اهو سڀڪجهه ڇا هي؟ ڪتريءَ جو اسڪيچ وڻيو. شعرن ۾ سرو پچند رشاد، رسول ميمڻ، ولي رام ولڀ ۽ تنهنجا شعر وڻيا. سحر ته شايد هر دفعي "مهراڻ" جا ٻه ٽيج لکائي ورتا آهن، پر پوءِ اچا ٿو ته اچن.

— مختار "ناز" سومرو، ڪنڊڪوٽ.

● "مهراڻ" نئين ٽهيءَ جي نوجوان جو رسالو آهي. نه اڳيان پارسي ڪتاب، نه حاڪمن جا خطبا. کرل تي ماهتاب جو ليک لڪ لهي. کرل جهڙي عظيم ڪهاڻيڪار جي ادبي توڙي ذاتي زندگيءَ کي سمجهڻ لاءِ اهو مضمون ئي ڪافي آهي. اوهان جي غزل جون مٿيون ٻه سٽون پنهنجو مٽ پاڻ آهن. ان سان گڏ شاعري ۽ ڪهاڻين جو ڀاڱو به پڙهڻ وٽان آهي.

— اشرف "آصف" مصراڻي، لاڙڪاڻو.

● "مهراڻ" ڏاڍو پسند آيو. اسان جو "مهراڻ" پاڪستان جي ڪنهن به ٻوليءَ ۾ نڪرندڙ ادبي رسالي کان ڪهڙي به طرح گهٽ ناهي.

— عبدالجبار عباسي، هري پور، هزاره.

● ڪو زمانو هو، جو "مهراڻ" رسالو اسٽئنڊرڊ جو سمجهيو ويندو هو، پر پوءِ جيئن ئي معيار ڪريس ته اسان جهڙن ڪيترن پڙهڻ ئي ڇڏي ڏنو. توهان جي ادارت هيٺ پهريان ٻه پرچا ته نه پڙهي سگهيو آهيان، پر 78-3 وارو پرچو بوڪ اسٽال تان ملي ويو. ڏاڍو دلچسپ لڳو آهي. بي ڳالهه. اها ته لڳي ٿو ته سنڌ ۾ فقط ٻه آرٽسٽ آهن — ظفر ڪاظمي ۽ گل محمد کتري — جن، ڪٿي پاڳي انهن جون ئي Paintings نظر اچن ٿيون ۽ ڪيترين ته ساڳيون

ساڳيون ڏسي ڏکجي پيا آهيون. سرورق جي تصوير ۾ ته وري ڪمال آهي، جو ساڻ جي چهري تي ماستا پدران ڪاوڙ ۽ غصو بکي رهيو آهي ۽ لڳي پيو ته هوءَ پار ڪي ٿولڙو پئي هڻي.

— الطاف شيخ، ڪراچي.

● اڳين پرچن جي پيٽ ۾ هي پرچو ڪجهه ماٺو ٿو لڳي. "مهراڻ" بابت ڏيريون اڳ ۾ مشهور هيون، پر توهان آتر لهڻو. هن ڀيري ڪهاڻين جو حصو ايترو جاندار ڪونه هو، جيترو هئڻ گهرجي ها. ڇا ممتاز مهر جي ڪهاڻي "مهراڻ" ۾ شايع ٿيڻ جوڙي هئي. وري به لک شاپسون هجن علي بابا، مشتاق شوري ۽ مشتاق ڪاملانيءَ کي، جيڪي ڪهاڻين جي حصي جو ڀرم رکي ويا. 'پورٽريٽ' جي هن قسط اهڙو خاص اثر نه ڇڏيو. لسبوڪرل تي لکيل ماهتاب جو مضمون ڏاڍو وڻيو. شاعريءَ جي حصي مختصر هئڻ جي باوجود گهڻو متاثر ڪيو. توهان جي غزل جون هي سٽون:

پالهون ۾ پل لاهي چاهي، هيٺو ناهي هاڻ،
جان جان جيءَ جسي کي جوڪو، تن تالکهي تان تان.

عذرا جبين جو هي ٽيڙو:

لنڊي ليٽي ڪنوار
ٿلهي پوڙهي ميٺ جي
اکين منجهه خمار.

اشرف آصف جو ٽيڙو:

سيالو پيا لادان
پرڻ ۽ پيٽ لشه
هرکو آ حيران.

ان کان سواءِ تهمينه مفتي جو نظم ۽ رحيم بخش قمر جا "مارليءَ جا سلام" ڏاڍا وڻيا ۽ متاثر ڪيائون. مضمونن جي حصي مان سائين الهداد پوهيو کيرون لهڻي.

— قل علينواز سعيد، نوابشاهه.

● "مهراڻ" جي شاعريءَ واري ڀاڱي ڏاڍو متاثر ڪيو. ڪنول لهاڻي زبان پال سارس جي آواز ۽ پيغام کي سٺي ترتيب ڏيئي اسان جي آڏو پيش ڪيو آهي. پرچي جي هر شاعر پاڻ نباهيو آهي. نسيم جي ڪهاڻي "پورين مُراد" دلچسپ ۽ بهترين ڪهاڻي آهي. لسيم امر آهي ۽ رهندو.

— راڻو "راز" ميڻي، ٿرپارڪر.

● "مهراڻ" 3/78 نومبر جي پڄاڙيءَ ۾ مليو، اهڙي ليٽ شايد برداشت نه ٿئي. پر وري رسالو ڏسي دل چولدي آهي، ته امداد اچا ۽ سڄاڳ آهي. ايڊيٽوريل ڪو خاص نه پيو اچي. گهٽ ۾ گهٽ پڙهندڙن سان رهاڻ ته هئڻ گهرجي. شاعريءَ جي ڀاڱي ۾ هڪ

شاعر جا وڏا ۽ ٻه ٽي شعر هئڻ گهرجن. مهر پروين، عنايت بلوچ، ذوالفقار، ثريا سوز، تاج جويو، واجد، سورٺ سنا رهيا. ٻر اياز گل، سروپچندر شاد، تهمينه، ڪنول ۽ نورالهديٰ شاهه گهڻو متاثر ڪيو. امداد ۽ سحر سنڌي شاعرن ۾ ايڪجن ٿا. نورالهديٰ کان "مهراڻ" لاءِ ڪا اڻين ڪهاڻي ونو. علي بابا حسب دستور متاثر نه ڪري سگهيو. ور ور پڙهڻ سان به سمجهه ۾ نه آيو ته ڇا پيو لکي! مشتاق شوري شروع ۾ لکيو ته سٺو لکيو، ٻر پڇاڙيءَ ۾ انپورو ڇڏي، سچي ڪهاڻيءَ جو پيڙو پوڙي ڇڏيائين. عبدالجبار جوڻيجي جو "ٻهالو" وڻيو. ممتاز مهر متاثر نه ڪري سگهيو. خبر ناهي ڇو اهڙيون ڪهاڻيون ٿا ڇپيو؟ رعنا شفيق صديقيءَ جي "آدرش" بهترين هئي. ڪهاڻيءَ ۾ ڪٿي به ڪو جهول نظر نه آيو. ڪهاڻيءَ جي رواني ۽ دلڪش لفظن ان کي "مهراڻ" جي جان ثابت ڪيو. "لونڪ" جو هڪ پنو به سمجهه ۾ نه آيو. نسيم ٿيٻو جي ناول جي هڪ باب پڙهڻ کان پوءِ هرڪو اهين سمجهندو ته هي هڪ بهترين ناول آهي. مشتاق ڪاملاڻي ۽ ڪيهر سنا رهيا. نسيم جون لکڻيون پڙهي دل پرچي آئي ۽ نسيم جو "چوٽيهون در" وري ياد آيو. انهيءَ بابت ماهتاب محبوب جي يادگيرين بار بار پڙهڻ تي مجبور ڪيو. نسيم بابت سڀني جا تاثر سنا هئا. مضمون سڀ ڪارائتا ۽ وڻندڙ هئا.

محمد اقبال بلوچ، تلهار سنڌ.

● "مهراڻ" نهايت شوق سان پڙهندو آهيان. پرچي کي باقاعدگيءَ سان ۽ بهترين لموني سان شايع ڪرڻ تي مبارڪون.

روشن منگي، پنوعاقل

● شاعريءَ ۾ مهر پروين، ذوالفقار راشدي، تاج جويو، اياز گل، ڪنول نهالي ۽ سحر امداد پاڻ موکيو آهي. "ٻهانو" ۽ "منزل" بهترين ڪهانيون آهن. ترجمي جي ڀاڱي ۾ وليرام ولڀ کي جس هجي. مضمونن جي حصي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب، ڊاڪٽر ميمڻ صاحب ۽ پوٽي صاحب جا مقالا اهم حيثيت رکن ٿا.

"مهراڻ" سنڌي ادب جو هڪ انقلابي ادبي رسالو آهي، جيڪو جديد خيالن ۽ موجوده سماجي ضرورتن کي اڳيان رکي شايع ڪيو ويو آهي. هر صنف تي معياري مواد پيش ڪيل آهي. "مهراڻ" سنڌ کان وچڙيل ساٿين لاءِ "سنڌڙي جي سوکڙي" آهي. بيشڪ "مهراڻ" سنڌ جو واحد علمي، ادبي، تاريخي، تمدني، اخلاقي ۽ اصلاحي رسالو آهي.

الطاف سومرو، داد لغاري.

● ادب خاطر، ڏک سور سهي به ڪم ڪندا رهو. اوهين ئي ته ٿني جو سچائي سچي قوم کي لوڙهو پوي... اڳي کان اڳرا ٿي وک وڌائيندا رهو.

راشد مورائي، مورو.

● مدت کان "مهراڻ" پڙهندو اچان. توهان جي رنگ روپ ڀريا ائين، اهي نه روح کي راحت ذهن ۽ دل ويران وير وڌ هجي.

غلام رسول شاهه رضوي، عمرڪوٽ.

● سرورق: ويچارو معصوم مصور پاڻ مايوس آهي: ان ڪري تصوير ۾ مالي مايوس نظر اچي ٿي: پارڪي جڻ ڪنهن ٿي ڏي. شاعريءَ ۾ رڳو لالا آهن. ڪهاڻيون، ڳالهه، پورٽريٽ سڀ هڪ هند سٺيل آهن. "سوچ لوچ" صفا لڳ وٺي. حاميءَ جي غزل (سڪالون پاسن، پڙ وجهڻ، چلا ڪيڻ) ۾ ڪهڙي اواڻ آهي؟ رحيم بخش قمر روح جون ڳالهيون ڪيون. مهر پروين جو شعر سوچارو هو. عنايت بلوچ 1976ع جي ياد تازي ويو آهي. لسيم پوٽن جي ڳالهه ڪري يارن کي ڊيجارڻ لڳو چاهي. ذوالفقار جي ڪوشش سمجهڻ ڪبي. ساڻيءَ جو غزل شاهڪار هو. سروپ ۽ عذرا جا ٽيڙو ساترائن تي پورا ناهن. تنهنجي غزل متاثر ڪيو. توهان جي آئي شرجيل، شوڪت، علي بابا، ڪنول ۽ سحر هر پرچي تي ڇانيل آهن. علي بابا جي ڪهاڻيءَ جي بولي ڪچي ۽ انگريزي لفظن سان پربل هئي. مشتاق شوري جي ڪهاڻي پاڻ سان جنگ هئي. ممتاز جي ڪهاڻي حقيقي لڳي. عبدالجبار جوڻيجي جو 'بهانو' وڻيو. رعنا جي ڪهاڻي 'آدرش' انگريزي ڳاڏڙ هئي. نسيم ٿيبو جي ڪهاڻي غيرحقيقي ۽ جڙتو لڳي. مشتاق ڪاملاڻيءَ جي 'لنبل رت' جي بولي لڳ لاڙي آهي لڳ آترادي. سالول جي 'خالي هٿ' هئي به خالي هٿ. ڪيهر ڪهاڻيءَ ۾ ذليل، ڪتي، بدمعاش جهڙا اگرا لفظ لکيا آهن. مسڪين جي ڳالهه به مسڪين هئي، ٺهي ٺڪي، لڏو لاهي وجي ڪٽ تي ويٺو. 'سڪتو' ۽ 'تور پيو' جهڙا نالا سون ته پنهنجي سانير ۾ ئي بڻا. پورٽريٽ ۾ ڪالديرا چالڪي لکي ليڪ پنهنجي مشاهدي جي ات والکي ڪئي آهي. علي بابا جو ليک پڙهي لڳو ته نسيم سانبيرا جو رهاڪو آهي. سحر امداد وقت سر چڱو لکيو. ولي رام جي ڪوشش ساراهه جوڳي آهي. ڊاڪٽر بلوچ جو مضمون چڱيرو آهي. ڊاڪٽر پوهٽي جو مضمون چڱو آهي: پر انگريزي لفظن سان پربل. مهر صاحب ۽ سنڌي صاحب جا مضمون وڻيا. "مهراڻ" ۾ پروفن جون ڪوڙ چڪون آهن.

محمد عثمان سولنگي.

● "مهراڻ" مستيءَ ۾ اڳي کان اڪرو آهي. ٽائيٽل بهترين هو: پهراڙيءَ جي عورت، ڪچ ۾ پار، لماڻا ٽيڻا! "سوچ لوچ" پڙهندڙ کي سوچ لوچ تي آماري ٿو. تو نسيم جي ياد تازي ڪرائي، ادب جي ليکدارن کي سچ چيو آهي. شاعري سڀ سون هئي. عنايت بلوچ، ثريا سوز، اياز گل، طاهر سنڌي، ڪنول لهاڻو ۽ تنهنجون شيون وڻيون. نسيم سڄو صفحو اُجايو وڃايو. سجاڻ پڙهندڙ کي سڌ آهي ته توهان اوان ۽ سنا لکندڙ پيدا ڪيا آهن. مشتاق شوري، علي بابا، مشتاق ڪاملاڻي، شرجيل ۽ رعنا جون ڪهاڻيون سٺيون هيون. "پورٽريٽ" پڙهي لڳو ته اسين به ڪانپ ڪيڏيو وينا حفيظ سان ڪچهريون ڪريون. "سر ۾ سارينٽي" ۾ سيني نسيم سان انصاف ڪيو آهي. — گل هيسباڻي، خيرپور گنبو.

● "مهراڻ" جو سنائو وڌيو. شاعري ساراهه جوڳي هئي. علي بابا ۽ نسيم کرل جون ڪهاڻيون بهترين هيون. شرجيل جو اوڊيڪ سٺو هو. نسيم بابت ليک وڌندڙ ۽ دلچسپ هئا. نسيم اڄ اسان وٽ ناهي، پر هن جي ياد سدائين رهندي. دعا آهي ته "مهراڻ" اڳيان به ترقي ڪري.

– لياقت علي سيال، هالائي

● شاعريءَ ۾ نعيم، ثريا سوز، واجد، اياز گل، طاهر سنڌي، سروپ (ڏهاري، ليڪن جو گهيرو) تهميٺ ۽ توهان سٺو لکيو. رعنا جي ڪهاڻي "آدرش" پڙهي جو لڪ هئي. علي بابا، نسيم ٿيبو ۽ ڪيهر جون ڪهاڻيون بهترين هيون. "اسير نسيم کرل کرل"، "پورٽريٽ" ۽ پوهٽي صاحب جو مضمون سٺو هو.

– آفتاب احمد سومرو، شڪارپور

● وچين دؤر وارن تي اها ميار آهي، ته هو عربي ۽ فارسيءَ ۾ ڪاهي پيا هئا. توهان "سماهي" کي "ٽماهي" ته ڪيو؛ پر ساڳئي وقت انگريزي ۽ هنديءَ ۾ وڃي ڦاٿا. علي بابا کي عرض ته هو انگريزي لفظن سان انصاف ڪري. نسيم جون ڪهاڻيون سون آهن، جن تي وقت جو ڪٽ لٿو چڙهي. افسوس جو نسيم جي وڃڻ سان اهڙين ڪهاڻين لکجڻ جي اميد ختم ٿي وئي! "پهرين مراد" جي پولي ڪاڏڙ آهي، جيئن: "حجتان" "جنگهان"، پر ڪٿي وري عنائت ۽ مالڪ "چٽرون"، "ڪلون" ڪري چرن ٿا. فعل به حيدرآبادي لهجي جا آهن. نسيم جو مضمون "چوڙيون نيريون" پلو هو. کرل تي ماهتاب محبوب جو ليک چڱو هو. کرل تي علي بابا جي ليک جو رکيو عنوان وڌيو ناز سهڻي کي اهو پڌائڻ کپي ها ته 'خفتي' ۾ ڪهڙو زهر هو ۽ پين ڪهاڻين ۾ ڪهڙي ساڪي پيل هئي. تخليقي ۽ تحقيقي مواد لاءِ "مهراڻ" جي صفحن جي برابر ورڇ ٿيڻ گهرجي.

– رشيد چڪاڻي، چڪ سکر

● "مهراڻ" جيڪو سنڌي ادب ۾ واڌارو آندو آهي، سو شايد ئي ڪنهن ٻئي رسالي آندو هجي. هن پيري ممتاز مهر ۽ ڪيهر جون ڪهاڻيون چڱيون آهن. نسيم کرل جي "پهرين مراد" وڌندڙ ۽ دلچسپ هئي. ذوالفقار راشدي ۽ طاهر سنڌيءَ جا غزل سٺا هئا. مشتاق شوري جي ڪهاڻيءَ ۾ آکاڻيون تي ڪيل بحث پسند آيو. ڪيهر جي ڪهاڻيءَ جا ڪردار جڻ پتلا هجن، جن کي ليکڪ پنهنجي مرضيءَ سان گهمايو ڦيرايو آهي. اهو انداز غير فطري ٿو لڳي. شرجيل، ماهتاب محبوب، بيدل، علي بابا، سائول ۽ سحر جون لکيون پڻ وڌيون. پوهٽي جو مضمون معلوماتي هو.

– سروش، لاڙڪاڻو

● "سارونيون" ۾ سحر لکيو آهي ته "جنوريءَ جو 'سوجهرو'... اڃا پکڙ پئي سڪايم..." اهو جنوريءَ ۾ پکڙ ڪٿان آيو؟ مشتاق شوري جي ڪهاڻيءَ ۾ ڪنهن "چٽي قسم جي شهوتي چوڪريءَ" جو ذڪر آهي. شاعريءَ ۾ بحر طويل جا ٽوٽا ٽڪرا ڪري ڪچ مچ مضمون ٺهي، ڪنهن سٽ ۾ ٻه، ته ڪنهن ۾ چار لفظ ۽ بي معنيٰ اثري ٽڪرا لکي هرڪو لئيءَ سان لٽ پڙهيو

شاعر ٻنهي وٽ! اڪثر تحريرن ۾ انگريزي جملا ۽ اکر ٽنبيل آهن. ڇا اها ٻوليءَ جي خدمت آهي؟ مهرباني ڪري ”مهراڻ“ کي بازاري پرچو نه بڻايو.

- اسدالله عاجز، ڳاڙهي موري (خيرپور)

● ”مهراڻ“ انگريزيءَ سان ڀريل آهي، خاص ڪري ٻوهني جو مضمون. جيڪو مواد ڇپي رهيا آهيو، سو ٿالي ۾ ڏسي ڇپي رهيا آهيو. مواد مقصد ۽ معنيٰ جي لحاظ کان ڏيڻ گهرجي. ص 21 تي غلام نبي ناشاد جو نظم ’ڪنواري‘ سنڌي ثقافت تي سٽين سڌي چڙهت آهي. طاهر سنڌي جو غزل معياري هو. اياز گل جو غزل به پيارو هو.

- اظهر احمد شهزاد، لاڙڪاڻو

● نورالهديٰ شاهه لفظن کي معنيٰ ڏيڻ ۾ سڦل آهي. نثر ٽوڙي نظم ۾ رسالو آتم هو. نئون نسل ادب تي هڪ هنيل، دقيانوسي اصولن، پراڻن تورن ۽ ماپن کي رد ٿو ڪري- پوڙهين ڪوڙهين سوچن کي لتاڙي ٿو.

- منظور علي پنهور، ٽنڊو محمد خان

● ”مهراڻ“ ۾ اڀرندڙ لکڻ وارن سواءِ اندر جي الڌن جي هر طبقي پسند ڪئي آهي. اهو ڪريڊٽ آهي. ان لاءِ ڪنهن مُڏي خارج شخصيت کان ڪنهن سرٽيفڪيٽ وٺڻ جي ضرورت ڪانهي. ادب ۾ اختلاف راءِ جي اهميت کان انڪار نٿو سگهجي اختلاف راءِ نه رکڻ ايڪڪ جي شعور ۽ Perception کي اڪٽي وٺي هلي ٿي، ۽ نون تجربن جي آڌار تي تخليقن کي جنم ۾ مدد به ڏئي ٿي. جتي اختلاف راءِ ناهي، اتي فڪر ۽ عمل جون راهون بند ٿي وڃن ٿيون ۽ ذهني اوسر رڪجي ٿي وڃي. اسان جهڙين قومن لاءِ ته ان جي اهميت تهائين وڌي ٿي وڃي، جنهن جي روشنيءَ ۾ اسان کي تجربي جو ساهس ڪري آفاقي تخليق کي جنمي، پنهنجي ادب کي بين الاقوامي معيار تي پهچائڻ جي جاکوڙ ڪرڻي آهي، پر ان جو مقصد اهو ناهي، ته بدنيتيءَ کي برداشت ڪيو وڃي. ڌرتيءَ جي گولي تي ٿيندڙ تڪڙين سياسي، سماجي اقتصادي ۽ ثقافتي تبديلين کي محسوس نه ڪرڻ، چاڪيءَ جي ڏاند جيان اکين تي کوپا چاڙهي، هڪ ئي ٻڙ ۾ ڦرڻ واري ساڃهه جي ذهني اوسر بابت ڇا ٿو چئي سگهجي؟ ادب رڳو الڪ اکر ڳنڍ ڪرڻ جو نالو ڪونهي- ادب انسان جي اٿلي پوندڙ جذبن جو نالو آهي.

- نور ڪهلو، دادو

● ڪيهر دليريءَ سان ڪهاڻي لکي آهي، جس هجيس. پيا به نالي وارا ڪهاڻيڪار هئا، پر سڀني ۾ هڪجهڙائپ هئي! هاڻ علي بابا جون هڪ ئي ڍنگ ۾ لکيل ڪهاڻيون بور ٿيون ڪن. مضمون سٺا ۽ سائين جهڙا آهن.

- ممتاز عباسي، لاڙڪاڻو

● ”مهراڻ“ پنهنجي اصل ڪارب ۾ سموبل آهي، ان لاءِ جَسُ لهڻو. باقي سچ تي باهوڙ نه رهندي آئي آهي، نئين- پراڻي جي ويڙهه به هلندي آئي آهي. ”مهراڻ“ مڙيل ۽

سهنواربل سر ني ۽ ۽ هندي واهڙ جيان آهي. شعرن وارو ڀاڱو ڪجهه ڪسو رهيو. شايد مواد جي کوٽ جي ڪري. ڪهاڻين ۾ علي بابا جي ڪهاڻي اهم آهي. ممتاز مهر جي ڪهاڻي سمجهه ۾ نہ آئي. عبدالجبار جوڻيجي جي ڪهاڻي ٽيڪنڪ جي لحاظ کان وڻي. شرجيل کي لکڻ جو ڏانءُ آهي. نسيم ٿيبو جي ڪهاڻي من کي ڇهندڙ آهي. 'پورٽريٽ' متاثر ڪيو.

– اڪبر سومرو.

● "مهراڻ" نہ رڳو اڳي کان اڳرو آهي پر ارڏو پڻ. الهداد ٻوهئي جو مضمون ڪارائتو آهي. ڻاهر صاحب جو مضمون سٺي تحقيقي ڪوشش آهي. 'ساميءَ جا سلوڪ' پرائي ماهي ۾ ٿي ماڻيل آهي. 'ڇيڙيون ابيريون' پڙهڻ سان نسيم اکين آڏو اچيو بيهي؛ هن پنهنجي طبقي سان جنگ جوٽي – سنڌس ڪهاڻيون ادب جو آسلهه خزانو آهن. علي بابا ۽ ماهتاب محبوب جا تاثر وڻيا. داخلي ڪيفيت هيٺ لکيل عليءَ ۽ مشتاق جون ڪهاڻيون من کي ڇهندڙ ڀڄالي رکن ٿيون. 'ڀهالو' طنز سان ڀرپور آهي. شرجيل جي ڪهاڻي ناهوڪي آهي، سواءِ سورميءَ لاءِ آڳرين تشبيهن جي. نسيم ٿيبو جي ڪهاڻي سٺي آهي. 'آدرش' چڱي هولدي ہـ ڊيگهہ جي ڪري بور ٿـي ڪري. شاعريءَ ۾ نعيم، ذوالفقار راشدي، ثريا سوز، تاج جويو، خاڪي جويو، سروپ، عبدالجبار جوڻيجو، نصير، رسول ميمڻ، ولي رام ولڀ سرس آهن. تنهنجي غزل ۾ نئون لکور خيال ڳتيل آهي. ڪنول جي نظم ۾ هن ڪوڙهئي ۽ پرماري سماج خلاف زبردست Protest آهي. سحر امداد جي نظم ۾ داخليت آهي، جا ڪوبہ واضح تاثر ڇڏي ٿي ۽ اهو نظم نہ پر Prosaic ٿـو لـڳي، عنوان بہ صحيح نہ ٿس. 'پڙهندڙن وٽان' ۾ سٺا رايا آيل آهن، سواءِ انهن جي جن وٽ اڃا پرانا ڪٽيل وَٽَ ۽ تَرازا آهن.

– بشير سيتائي، ٽنڊو باگو.

● "مهراڻ" وقت تي ڇو نٿو اچي؟ اياز گل جو غزل سٺو آهي. طاهر جي هن شعر: 'منهنجي هٿ تي ليڪو ناهي، تنهنجا ڀاڳ پلارا آهن' متاثر ڪيو. سروپ 'پهرويي' ۾ امن جي پوڄارين تي چڱي ٽوڪ ڪئي آهي. ڪنول جي 'موت' متاثر ڪيو. ولڀ جو آخري نظم سٺو هو. 'رسندو پرجندو ڪهاڻ'، 'خالي پنو' ۽ 'ڳالهہ' سٺيون هيون. نسيم کرل ۽ ماهتاب محبوب جون لکيون وڻيون، علي بابا الڪلش جي ڪَٿَ آهي يا الڪلش سندس ڪَٿا مضمون سڀ اهم هئا، جَتِدا پـٽ کان پاسو ڪريو.

– منظور احمد قريشي، شهداد پور.

Printed and Published by Ghulam Rabbani A. Agro, at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Tilak Incline, Hyderabad Sind.

سائينمِ! سَدائين، ڪَرِين مٿي سِنڌِ سُڪارَ،
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.